

Lokalitás

Szerkesztőbizottság:

Balázs Gábor
Dobos Károly
Farkas Zsófia
Gábor György
Glässer Norbert
Kelbert Krisztina
Konrád Miklós
Rugási Gyula
Toronyi Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Basics Beatrix
Bányai Viktória
Fenyves Katalin
Vörös Kata

A *Lokalitás* című tematikus számot Glässer Norbert szerkesztette.

Képszerkesztő: Basics Beatrix Felelős szerkesztő: Vörös Kata

Olvasószerkesztő: Kelbert Krisztina, Vörös Kata

Címlap: A szegedi Új zsinagóga egyik meg nem valósult látványterve.
Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma. Zsinagógaépítés dobozai,
rendezés alatt.

Kiadó: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 1075 Budapest, Síp utca 12.

Alapító: Goldziher Ignác Tudományos Kutató Alapítvány,
1075 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 11-13.

A folyóirat URL címe: www.targum.academy
A szerkesztőség e-mail címe: szerkesztoseg@targum.academy

ISSN 2939-5976

Glässer Norbert – Helyhez kötött zsidó világok/ 1	
Körner András	/ 2
Moritz Gottlieb Saphir, a zsidó konyha első szakírója	
Rác Katalin	/ 28
A sólet magyarországi meghonosodása és a magyarországi zsidó integráció	
Balogh János	/ 48
Az első pécsi zsidó táncmester	
Mód László	/ 66
Ormódi Béla öröksége – Egy szegedi bankár nagyüzemi szőlőtelepei és szerepük a homoki szőlő- és borkultúra modernizálásában	
Csendes Tünde	/ 78
Betekintés a két világháború közötti győri izraelita polgári életvilágba	
Kékesi Zoltán	/ 100
Séták az „idegen Bábelben” – Szimbolikus topográfia és zsidóellenes politika Budapesten	
Mezei Hanna Mónika	/ 122
Épített örökség és emlékezet – A kiskunhalasi zsinagóga	
Ábrahám Vera – Pataricza Dóra	/ 153
240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma	
Tóth Andor	/ 170
Hol születtek a pesti zsidók? Az 1827-es összeírás adatainak azonosítása	
Beke Zsolt	/ 192
Szűkülő tér – Vándorlási és letelepedési minták az 1945 utáni budapesti orthodox hitközségi tagok köréből	
Vörös Kata	/ 226
A szabadság bátorsága – Zsidó közösségek Európában 1945–1948 között	

Helyhez kötött zsidó világok

A zsidó vallási életet egyaránt meghatározzák a helyek, a helyhez kötött jelenségek és a tágabb keretek, hatások, rendezőelvek és szabályok. A szétszóratás zsidóságának sokfélesége így a helyek története is. „Soká tart! Építsetek házakat és lakjátok, ültessetek kerteket és egyétek gyümölcsüket!” (Jer 29,28) – olvasható Jeremiás próféta babiloni száműzötteknek írt levelében. A lokális zsidó életet – legalábbis a közösségek vallási viselkedése tekintetében – a kinyilatkoztatott tan, a hagyományok láncolata, a vallástörvény, a társadalmi és a történeti keret szabja meg, ugyanakkor azonban a kulturális jelenségek csak időhöz és helyhez kötve válnak megragadhatóvá és tárgyalhatóvá. A kulturális antropológia a lokalitást sokkal inkább kapcsolatok és kontextusok által határozza meg, mint a lépték és a tér fogalmi révén. Ebben a felfogásban a lokalitás a cselekvési és társulási készség megtestesülésének terepe, és mint ilyen, reprodukálható: a cselekvők gyakorlatainak, kapcsolatainak, jelentéslétrehozatalának azon aspektusa felől válik érdekessé, ahogyan a nagy modelleket árnyalja vagy azok újragondolására készíti. Az így értelmezett lokalitás a megalkotás, az újraalkotás, a recepciótörténet és végső soron a kulturális örökség mint metakulturális gyakorlat konkrét és/vagy szimbolikus helye.

A zsidó helytörténet, a zsidó közösségek életvilága lokális kontextusokban jelenik meg, ugyanakkor tágabb regionális vagy globális keretekbe illeszkedik. A lokális jelenségek esetében az eltérések, a helyi sajátosságok és cselekvők kapnak kiemelt jelentőséget. A *Targum* második számában közölt tanulmányok az olyan rutinszerűként és maguktól értetődőként felfogott jelenségek helyi megnyilvánulásai felől árnyalják a zsidó történeti modelleket vagy helyezik a lokális jelenségeket újabb, tágabb összefüggésbe, mint a *gasztronómia* – annak rutinjaival és vágyakat, közösségi törekvéseket kifejező újításaival együtt –, a *helyi tér használata* – és annak csoportokhoz kötődő verbális és nonverbális gyakorlatokban való újrafogalmazása –, *tér és emlékezet* vagy *tér és örökség* változó viszonyának elgondolásai. Míg az előbbieket főként történeti perspektívában követhetjük nyomon, az utóbbi esetben a lokalitások megalkotásai, használatai, az azokat örökségként felmutató közösségek percepciói kortárs kulturális jelenségekként kerülnek a vizsgálatok homlokterébe.

Glässer Norbert

Körner András

Moritz Gottlieb Saphir, a zsidó konyha első szakírója

A gasztronómiai irodalom¹ (*food writing*) viszonylag új irodalmi címke, bár ilyen művek valójában már nagyjából kétszáz éve léteznek. A műfaj a kora 19. században alakult ki, de évszázadokkal korábban is adtak ki szakácskönyveket, és az étkezéskultúra bizonyos vonásaival ugyancsak jóval előbb más típusú munkák – például mezőgazdasági, orvosi és háztartásvezetési könyvek – is foglalkoztak. Grimod de La Reynière 1803 és 1812 között kiadott *L'almanach des gourmands* című nyolckötetes gasztronómiai útikalauza, Karl Friedrich von Rumohr 1822-ben megjelent *Geist der Kochkunst*a (A konyhaművészet lényege) és Anthelme Brillat-Savarin 1825-ös *Az ízlés fiziológiája* tekinthetők a gasztronómiai irodalom legkorábbi példáinak.

Nem véletlen, hogy a konyhaművészet filozófiájának és sajátosságainak szentelt első könyvek és rövidebb írások annyival később jelentek meg, mint a szakácskönyvek. Az étkezéskultúra fejlődésében a gasztronómia értelmezésének igénye szükségszerűen később merült fel, mint a különböző ételek készítése módját leíró munkáké.

Míg a keresztény középosztály számára már a 18. században adtak ki szakácskönyveket, az első zsidó szakácskönyv, Josef Stolz *Kochbuch für Israeliten* (Szakácskönyv zsidók részére) című műve csak 1815-ben jelent meg. A késedelmet az okozta, hogy csak jóval keresztény megfelelője után alakult ki az a jelentős lélekszámú zsidó középosztály, amely e szakácskönyveknek a célközönsége. A zsidó középosztály kulturálisan asszimilált része a keresztény *haute cuisine*-hez fogható, elegáns ételekre vágyott, s a korai zsidó szakácskönyvekben található keresztény fogások kóser változatai ennek az igénynek tettek eleget.

□ Körner András Amerikában élő magyar kultúrtörténész.

¹ A gasztronómiai irodalmat elsősorban a tartalma definiálja, s ezért formailag hasonlíthat olyan hagyományos műfajokra, mint például a memoár, az újságcikk vagy az útleírás.

Moritz Gottlieb Saphirnak a zsidó étkezéskultúrával foglalkozó úttörő jellegű írásai évtizedekkel Grimod, Rumohr báró és Brillat-Savarin munkái után jelentek meg. Nagyon valószínű, hogy az 1795-ben a Székesfehérvár közelében levő Lovasberényben született és 1858-ban az ausztriai Badenben elhunyt író publikált elsőként leírást az askenázi zsidó konyha hagyományos ételeiről és ismertetést egy zsidó szakácskönyvről.

Saphir zsidó konyhával foglalkozó írásai nem terjedelmes értekezések, mint Brillat-Savarin és Rumohr báró munkái, hanem szerény újságcikkek. Rövidségükön és sajtótermék-jellegükön kívül abban is különbözik Brillat-Savarin könyvétől, hogy nem a kifinomult élvezetekről és az elegáns étkezés tudományáról szólnak. De nem hasonlítanak Rumohr báró művére sem, amely a német régiók egészséges mindennapi táplálkozásának gyakorlati és elméleti kérdéseivel foglalkozik.

Míg Brillat-Savarin elsősorban az *haute cuisine*-ről ír, von Rumohr pedig a német polgárság ételeiről, Saphir cikkei a népies ételek dicsőségét zengik, méghozzá a kelet- és közép-európai hagyományos zsidó otthonokból származókat. Ahogy Barbara Kirshenblatt-Gimblett jellemzi a Saphir kedvelte kosztot: „úgy mondhatnánk, hogy egyfajta kulináris *mameloshn*,² anyanyelv volt”.³ És még amikor egy zsidó szakácskönyvről és vendéglőről írt, Saphir akkor is azt tanácsolta, hogy ragaszkodjanak a régimódi zsidó ételspecialitásokhoz.

Bár néhányan – köztük én magam is⁴ – már foglalkoztak 1847-ben írt szövegével, a *Die Gastronomie der Juden*nel (A zsidók gasztronómiája), csupán Susanne Belovari, az illinoisi egyetem levéltárosa említette meg Saphir recenzióját egy zsidó szakácskönyvről és beszámolóját egy zsidó vendéglőről a *The Viennese Cuisine Before Hitler* (A bécsi konyha Hitler előtt) című tanulmányában.⁵ És bármily furcsa, mindeddig senki – sem Belovari, sem jómagam – nem vette észre, hogy ezek a cikkek képviselték a zsidó konyhával foglalkozó írások, könyvrecenziók és étteremkritikák legkorábbi példáit.

² Jiddis, jelentése: anyanyelv.

³ A szerzőhöz írt 2022. január 1-i levelében.

⁴ Körner András: *A magyar zsidó konyha. Kultúrtörténet 77 autentikus recepttel*. Budapest: Corvina, 2017. 63–66.

⁵ Belovari, Susanne: *The Viennese Cuisine Before Hitler*. „One Cuisine in the Use of Two Nations”. *Petits Propos Culinaires*, 119, 2021. 23–57.

Nadar (Gaspard-Félix Tournachon, 1820–1910):
Moritz Gottlieb Saphir, 1857 körül. Wikimedia Commons

Bár az első cikkeket a zsidó étkezéskultúráról Saphir írta, más munkák már jóval előtte tartalmaztak a témával foglalkozó, néha meglehetősen terjedelmes részeket. Például *responsum*okban (rabbik válaszai vallásos kérdésekre), szerződésekben és más régi okmányokban is olvashatunk adatokat korábbi korok zsidó ételéről és étkezési szokásairól. Ezen kívül olyan könyvek, mint Bernard Picart és Jean Frederic Bernard 18. századi *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* (A világ minden népének vallásos szertartásai és szokásai) című műve, valamint egyes memoárok és levelek szintén kínálnak információkat a kérdésről. Sőt a 19. századnál korábbi időkből is akad néhány viszonylag részletes leírás, ezek azonban szinte mindig a vallásos élet, például a kasrut és az ünnepek vonatkozásában tárgyalják a zsidó ételeket. Saphir viszont

a kultúra, és nem a vallás oldaláról közelíti meg a témát: írásai az étkezéskultúráról, nem pedig a vallásgyakorlásról szólnak.

Eltérően a zsidók étkezési szokásainak korábbi bemutatásaitól, amelyek csupán nagyobb munkák részei, legjobb esetben fejezetei voltak, *Die Gastronomie der Juden* már a címében is jelzi, hogy kizárólag az ételekkel és azok kultúrájával kíván foglalkozni. Bár a nagyrészt a sabbati ételekről szóló írás kevesebbet nyújt, mint amennyit a címe ígér, mégis valami teljesen újat képvisel az említett munkákhoz képest.

Saphir nemcsak a zsidó ételekkel foglalkozó legkorábbi világi tanulmány és egy zsidó szakácskönyvről és vendéglőről szóló legkorábbi cikkek publikálása révén vált úttörővé, hanem abban is megelőzte korát, ahogyan az étkezéskultúráról írt.⁶ Hangsúlyozta a kulturális hagyományok fontosságát, és ez nagyjából összevágott azokkal a célokkal, amelyeket Leopold Zunz (1794–1886) az 1823-as *Grundlinien zu einer künftigen Statistik⁷ der Juden* (Alapvetés a zsidók társadalmi jellemzőinek jövőbeli tanulmányozásához) című munkájában a zsidó élet kutatására kitűzött:

„Az emberiség társadalmi jellemzőinek tudománya az emberek jelenlegi létével foglalkozik, amely e lét korábbi történetének szükségszerű eredménye. [...] Mivel a zsidók egy törzs és állam leszármazottai, társadalmi jellemzőik egy ősi egységre vezethetők vissza, s ebből következően mindkét összetevőjük, nevezetesen egyrészt a nép történelmi sorsa, másrészt jelenlegi szellemi alkotóelemei hozzájárultak e társadalmi jellemzők legfőbb belső sajátosságainak kialakulásához.”⁸

Zunz 1819-ben egyike volt a berlini *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (Társaság a zsidó kultúráért és tudományért) alapítóinak. Társaival, Eduard Gans-szal, Heinrich Heinével és az egyesület többi tagjával együtt részt akart venni a zsidóság nemzeti identitásának kialakításában, valamint kutatni és erősíteni kívánta a szekuláris zsidó hagyományokat. Ebben nagy hatással volt rájuk Johann Gottfried Herder

⁶ Barbara Kirshenblatt-Gimblett tanácsai sokat segítettek a következő néhány bekezdés kialakításánál.

⁷ „Statistik” itt nem statisztikát jelent, hanem társadalmi jellemzőket.

⁸ Zunz, Leopold: *Grundlinien zu einer künftigen Statistik der Juden. Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*. 1. évf. (1823), 3. szám. 523–532., itt: 523, 526.

népfogalma (*Volk*),⁹ valamint azzal kapcsolatos nézetei, hogy a kulturális hagyományok miként erősíthetik a nemzeti összetartozás érzését.

Bár a társaság 1824-ben feloszlott, a különlegesen jólétesült Saphir, aki 1825 és 1829 között Berlinben élt, és ismerte a társaság néhány volt tagját, minden bizonnyal tisztában volt annak céljaival.¹⁰ Érdeklődése az akkulturáció által még nem érintett zsidó ételek hagyománya iránt összevágott a társaság felfogásával, amely a múlt kutatását a zsidó identitás építésének egyik eszközeként tartotta fontosnak. Az akkoriban kialakulóban levő tudományág, a *Volkskunde*, azaz a néprajz céljaihoz hasonlóan a népi kultúrában remélte meglegelni az autentikusan nemzetit. Sokat elmond az eltűnőben levő hagyományt menteni próbáló igyekezetéről, hogy nemcsak a sólethez és a kuglihoz¹¹ hasonlóan jól ismert zsidó specialitásokról írt, hanem feljegyezte néhány olyan étel nagyjából elfeledett jiddis/német nevét is, mint például a *Besteckte Belek* (tűzdelt libamell) és a *Dicht mit Reis* (libacomb rizzsel).

Amikor cikkében ifjúkora zsidó ételeiről ír, Saphir „zsidó nemzeti ételek”-nek nevezi a sabbati étkezések kedvenc fogásait, ami egyaránt emlékeztet Herder népfelfogására és a zsidó nemzetnek a társaság publikációiban szereplő fogalmára. Ebben hatással volt rá az etnográfia és a hagyományos életmódok iránti újszerű érdeklődés. Saphir nemcsak tudott a társaságról és annak tevékenységéről, de valószínűleg ő volt az első, aki követte a *Verein* és a *Volkskunde* célkitűzéseit azzal, hogy a zsidó kulturális hagyományok fontos részének tekintette az étkezéskultúrát. Zunz több olyan dolgot is felsorol 1824-es *Grundlinien*jében, amit a kulturális hagyomány részének tart – legendákat, népmeséket, anekdotákat –, de ezek közül szembeötlő módon hiányoznak az ételek. És valóban: a zsidó etnográfia hosszú ideig csak a szóbeli, írott és zenei néphagyományokkal foglalkozott, az étkezési tradíciókkal nem. Ezek

⁹ Természetesen Herder, aki a zsidóság egyenjogúsítása mellett érvelt és Zunz, aki felszentelt rabbi volt, nem gondolhatott arra, hogy a nácik nacionalista és fajgyűlölő propagandájukban vissza fognak élni a *Volk* fogalmával.

¹⁰ Gans és Heine biztosan az ismerősei közé tartozott, de valószínűleg Zunz is.

¹¹ A kugli vagy kugel egyfajta puding volt, amely sokféle, néha édeskés, néha sós változatban létezett. Készülhetett metélttel, kenyér- vagy zsemlekockákkal, burgonyával, vagdalt almával stb. Pészahkor a maceszes változatát ették. A szombati ebédnél a sólettel együtt tálalták.

csak a 19. század vége felé váltak komoly kutatás tárgyává.¹² Mindez jól mutatja Saphir úttörő szerepét a zsidó ételhagyományok kutatása és megőrzése terén.

Az identitás és a fegyverként használt humor Saphir munkásságában

A prágai tanulmányok időszakát leszámítva, Saphir 27 éves koráig Magyarországon élt. Első versei, valamint publicisztikái Pesten jelentek meg. Pesti műveit egy kivétellel németül írta. A kivétel egy nyomtatásban meg nem jelent jiddis vígjáték volt, amely kézíratos másolatokban terjedt.¹³ Nemcsak Saphir, hanem sok más író és újságíró is akkoriban németül publikált Magyarországon, ahol szinte az egész keresztény és zsidó középosztály tudott németül, sőt sokan a mindennapi életben is elsősorban vagy kizárólagosan ezt a nyelvet használták.¹⁴ A ragyogó nyelvérzékű, sok nyelven tudó Saphir könnyen meg tudott volna tanulni magyarul is, de erre nem volt szüksége.

Gyerekkori otthonában jiddisül beszéltek, valószínűleg annak nyugati változatán, amely meglehetősen közel áll a némethez. Bár valamelyest a magyar nyelv is ráragadt ekkoriban és Pesten töltött éveiben, mégis úgy tűnik, magyartudása egész életében korlátozott maradt. Ennek ellenére néha, ha illett a tartalomhoz, mégis használt magyar szavakat vagy rövid mondatokat műveiben. Sőt talán mégis valamivel jobban tudott magyarul, mint azt ezekből az elszórt szavakból gondolnánk, mert önéletrajzában így ír szülőfalujában töltött első éveiről: „[német] betűt

¹² A zsidó ételkultúra legjelentősebb korai tanulmányai közé tartoznak az orosz Samuel Weissenbergnek (1867–1928) a 20. század elején a *Globus* nevű folyóiratban közölt munkái, valamint a magyar Krausz Sámuelnek (1866–1948) a hazai *Ethnográfia*ban 1899-ben és a német *Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde*ban 1915-ben publikált cikkei. 1904 táján Krausz volt a *Jewish Encyclopedia* „Ételek” címszavának egyik szerzője.

¹³ Moritz Gottlieb Saphir: *Der falsche Kaschtan* (A hamis Kaschtan), komédia két felvonásban, amely 1821 körül íródott, de amelyet Ben Eliezer (Mandl Bernát) csak 1900-ban jelentetett meg nyomtatásban (*Magyar Zsidó Szemle*, 17. évf. [1900.], 4. szám). A darab egy vándorénekesről szól, aki Kaschtannak, a híres zsidó hazzannak (kántornak) adja ki magát. Néhány forrás szerint Saphir egy másik, mára már elkallódott jiddis nyelvű komédiát is írt Pesten, melynek *Die falsche Primadonna* vagy *Die falsche Catalani* volt a címe. De ezek a források valószínűleg tévednek, mert e műnek nem jiddis, hanem német volt a nyelve, és nem Saphir írta, hanem bécsi mentora, Adolf Bäuerle. A darabot 1818-ban mutatták be Bécsben, és 1820-ban adták ki, valószínűleg ez szolgált Saphir jiddis nyelvű művének előképeként.

¹⁴ Az 1851-es népszámláláskor 94 955 pesti lakos közül 33 884 vallotta magát németnek.

még nem olvastam, azon egyszerű oknál fogva, hogy a magyar és a latin nyelvtanomon kívül egy másik, a német nyelvnek még a létezéséről sem tudtam”.¹⁵ Bár lehet, hogy ez az önvallomás sem teljesen megbízható, mert más források szerint csak később, Pesten tanult meg latinul. Az viszont biztos, hogy tizenévesen Prágában sajátította el az irodalmi német nyelvet, s rövid időn belül a franciát, az olaszt és az angolt is. A ritkán előforduló magyar és latin szavakon kívül német nyelvű művei néha terjedelmes francia és angol részeket tartalmaznak.

Annak ellenére, hogy életét nagyrészt más országokban töltötte, Saphir magyarnak vallotta magát, amint ezt egyik, az 1850-es években írt novellája is bizonyítja: Az 1848/49-es szabadságharcban játszódó elbeszélés egy haldokló honvédről és annak utolsó kívánságáról szól, de az első felét Saphir szenvedélyes vallomása tölti ki az ország, a magyar táj és a cigányzene iránt érzett szeretetéről. Ezt a művét is németül írta, de a *Magyar vagyok!* cím és a honvéd szó magyarul szerepel benne. A novella egyáltalán nem remekmű, sőt túlzott romantikája és stílusa miatt néhol szinte a hazafias ömlengések paródiájának tűnik. De őszintesége nem vonható kétségbe, már csak azért sem, mert Saphir sohasem fejezett ki hasonló érzéseket Prága, Berlin, München és Párizs iránt – pedig évekig élt ezekben a városokban –, vagy Ausztria irányában, ahol élete nagyobb részét töltötte. Magyarországot dicsőítő szövege mégis kivétel az ifjúságával foglalkozó visszaemlékezéseiben, mert legtöbbjük nem az egész országról szól, hanem arról, hogy miként nőtt fel a szülőfalujában. A novella vadromantikus stílusa is kivétel, mert legtöbb munkájára a humoros vagy ironikus hangvétel jellemző.

Úgy tűnik, hogy a hihetetlenül termékeny Saphir csak egy zsidó szakácskönyvről írt recenziót, keresztényről nem, és a sokféle nemzeti konyha közül is csupán a zsidóról közölt terjedelmes cikkeket.¹⁶ Jó néhány írása azonban mégis tartalmaz adalékokat keresztény ételekről, és egyikük, egy hangulatos beszámoló 1855-ös párizsi látogatásáról

¹⁵ Saphir, Moritz Gottlieb: *Meine erste Liebe, oder: Was guter Essig werden soll, wird früh sauer.* (Első szerelmem, avagy: Amiből jó ecet lesz, az korán megsavanyodik.) *Humoristische Schriften*, Bände 1., é. n. (1895 körül) 14.

¹⁶ A 19. században jó néhány több kötetes gyűjteményes kiadás jelent meg Saphir műveiből. Például a tíz kötetes *Ausgewählte Schriften* (Válogatott írások, 1863) több kiadást is megért, és az *M. G. Saphir's Schriften, Gesamt Ausgabe* (M. G. Saphir írásai, összkiadás, 1874) című kiadványban a művei nem kevesebb, mint 26 (!) kötetet töltöttek meg.

és reggelijéről Alexandre Dumas-nál a legjobb munkái közé tartozik.¹⁷ De nem szabad elfelejteni, hogy a zsidó és keresztény konyhával foglalkozó cikkei kivételt képviseznek munkásságában, mivel műveinek döntő része a színházi étellel, a mindennapi életre vonatkozó megfigyeléseivel és úti élményeivel foglalkozik.

Azok a cikkek, melyeket a zsidó ételkultúráról írt az általa 1837-ben alapított és haláláig, 1858-ig szerkesztett *Der Humorist* című satirikus napilapba, komolyabban foglalkoznak ezzel a témával, mint időnkénti megjegyzései keresztény ételekről és étkezési szokásokról, és stílusuk is különbözik a sok munkájára jellemző *csevegéstől*. Legtöbb írásához hasonlóan ezek is tartalmazznak ironikus és humoros részeket, ugyanakkor nem hagynak kétséget afelől, hogy komolyan érdekelte a zsidó konyha. Erről szóló kevés műve nemcsak úttörő jellegük miatt jelentős, hanem azért is, mert árnyalt és érzékeny módon mutatják be, hogy a változó társadalmi körülmények miként befolyásolták a zsidó étkezést a 19. század első felében.

Bécsi lapja alapításakor Saphir már majdnem húszéves újságírói múlttra tekinthetett vissza. Pályafutását 1819-ben kezdte Pesten, majd 1822-ben Bécsben folytatta. Bécsből 1825-ben Berlinbe költözött, onnan 1829-ben Münchenbe, és végül 1834-ben visszatért Bécsbe. Sokan féltek tőle, és utálták könyörtelen színházi kritikái és satirikus írásai miatt, melyekkel gyakran kihívta maga ellen a cenzorok és a hatalmasok, például a bajor király haragját. Emiatt kellett városból városba költöznie. De mire visszatért Bécsbe, már megtanulta a leckét, és egyre erőteljesebben tompította írásainak támadó életét. Témáit is úgy választotta, hogy azok a cenzorok számára elfogadhatók legyenek. Korai éveiben liberális elveket hirdetett, de pályája második felében mindinkább konzervatívvá váltak a nézetei. Munkáinak nagy részét továbbra is a satirikus hang jellemezte, de ezek inkább már csak ártatlan gyarlóságokat tettek nevetségessé, és humorukra gunyoros karakterizálás helyett főleg a szóviccek voltak jellemzők. Az első igazán modern szellemű és stílusú bécsi újságnak nevezhető *Der Humorist* hamarosan a *Vormärz*, azaz az 1848-as forradalmat megelőző kor egyik legolvasottabb lapjává vált Ausztriában, bár a későbbi években, a nagy példányszámú napilapok alapítása után valamelyest veszített népszerűségéből.

¹⁷ Saphir, Moritz Gottlieb: Pariser Briefe. Ein Morgen bei Alexandre Dumas (Párizsi levelek. Egy Alexandre Dumasnál töltött reggel.). *Der Humorist*, 1855. augusztus 8. 849.

Saphir először Berlinben próbált 1828 körül áttérni a kereszténységre. Azt remélte, hogy ez segíteni fog abban, hogy megszerezze az ottani letelepedési engedélyt, amire azért volt szüksége, mert nem volt porosz állampolgár, és a városba érkeztek csak egyéves tartózkodást hagytak jóvá számára. Később azonban egy népszerű operadíváról írt kritikájával annyira felbőszítette annak befolyásos csodálóját, hogy azok bepanaszolták a hatóságoknál. Ennek következtében a belügyminiszter elutasította Saphir többszöri állampolgársági és más vallásra való áttérési kérelmét.¹⁸

Ő azonban nem adta fel felekezetváltási terveit, és végül Münchenben sikerült áttérnie az evangélikus hitre 1832-ben. Addigra már több zsidó barátja és ismerőse is evangélikussá vált, köztük az újságíró Ludwig Börne 1818-ban, a költő Heinrich Heine 1825-ben és a jogász Eduard Gans szintén abban az évben. Három hónappal Saphir kitérése után a bajor király kinevezte a müncheni királyi színház intendánsává, bár ez nem lehetett az egyedüli oka vallásváltásának, hiszen már korábban, Berlinben is tett erre egy kísérletet. Mindent összevetve úgy tűnik, hogy áttéréssel az életét akarta megkönnyíteni és a karrierjét kívánta egyengetni, azaz e döntésében nem a vallásos meggyőződés vezérelte.

Áttérése után is mindig szeretettel írt a zsidó hagyományokról, melyek gyerek- és kamaszkorának szerves részét képezték. Míg szinte bármin kész volt gúnyolódni, írásainak gyerekkori emlékeivel, zsidó hagyományokkal, zsidó ételekkel és az antiszemitizmussal foglalkozó részeiből nyilvánvaló, hogy ezek komoly témák voltak számára, melyekhez szenvedélyes érzelmi kapcsolat fűzte. A zsidó konyha és a kultúra, amit a zsidó ételek képviseltek, egyaránt a szívügye volt. Ezt az érzést néhány művében is megemlíti, például egy 1850 körüli novellában: „Gyomrom jól emlékszik ifjúkoromra, és nem szégyenkezik miatta.”¹⁹

Bár Saphir áttérésének gyakorlati okai voltak, és több szempontból azután is zsidó maradt, egyes írásaiban mégis kereszténynek vallotta magát, például a *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie* (Életképek önéletrajzomból) című cikksorozatában, melyet 1845-ben kezdett

¹⁸ Saphir állampolgársági és kitérési kérvényeinek történetét főleg Chase, Jefferson S.: *Inciting Laughter. The Development of „Jewish Humor” in 19th Century German Culture*. Berlin – New York: DeGruyter, 2000. című könyvének 23. és 34. oldal közti része alapján írom le.

¹⁹ Saphir, Moritz Gottlieb: „Badner Emancipations-Novelette”. *Ausgewählte Schriften*. Brno – Vienna – Lipcse: Fr. Karafiat, 1870–1876. 3. sorozat, Bände 6. 159.

közölni a *Der Humorist*-ban. De keresztény identitásának ez a kinyilvánítása is inkább ironikusan hangzik – úgy, mintha ezzel kívánta volna lapjának nagyrészt keresztény olvasóit megnyugtatni:

„Ha a sorson múlik, zsidó; ha a szüleimen, kereskedő; ha az iskoláimon, falusi rabbi, ha a körülményeimen, szegény ördög, ha a véletlenem, játéklabda leszek, és mindezen meghatározottságok ellenére most olyan őszinte és becsületes keresztény vagyok, amilyen őszinte és becsületes egy keresztény csak lehet, valamint egy semmiféle anyagi javadalma-zással nem járó színházi intendánsi cím birtokosa.”²⁰

Börne, Heine és Saphir a modern polemikus újságírás legjelentősebb úttörői közé számítottak. A humor mindhármuk fontos eszköze volt az igazságosabb társadalomért és az ellenségeik ellen folytatott küzdelemben. Saphir humoristának nevezte magát, és bizonyos fokig Börne és Heine is annak tekinthető. Más is összekötötte őket: születésüket csupán néhány év választotta el (Börne 1786-ban, Saphir 1795-ben, Heine 1797-ben született), mindhárman németül írtak, és mindhárman kitért zsidók voltak. Amikor éppen nem voltak haragban, barátság kötötte őket össze, és egyikük élete sem volt mentes éles nyilvános vitáktól és hangos botrányoktól. Továbbá mindhárman évekig Párizsban éltek – Börne és Heine ott is van eltemetve –, és bár manapság jogosan Heine a leginkább, Saphir pedig a legkevésbé ismert közülük, életükben nagyjából egyformán híresek voltak.

Jóllehet korábban is sok példa létezett a judaizmusban a polémiára és a humorra, ezek a vonások a kora 19. század zsidó kultúrájában váltak erőteljesebbé, különösen a német nyelvű régiókban. Ez volt az az időszak, amikor kialakult, amit ma zsidó humornak nevezünk: mind a zsidó viccek és anekdoták „népi” humora, mind ennek irodalmi változata. A zsidó humort gyakran egy hatalommal nem rendelkező kisebbség védelmi eszközének tekintik, amit egyik írásában Saphir is hangsúlyoz:

„A zsidók hajlanak a humorra, mert ez a katonaság egyetlen olyan ága, amelyben idővel tisztekké léphetnek elő, még mielőtt egy hivatalos utasítás elrendelné, hogy a születési anyakönyvi kivonat fontosabb a szolgálati teljesítménynél.”²¹

²⁰ Saphir, Moritz Gottlieb: *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie. Der Humorist*, 1845. június 18. 577. Idézi saját fordításában Fenyves Katalin (*Képzelt asszimiláció*. Budapest: Corvina, 2010. 71.)

²¹ Saphir, Moritz Gottlieb: Börne, Heine, Menzel. *Humoristische Schriften*, Bände 4., 81.

Börnénél, Heinénél és Saphirnál azonban a humor ennél konkrétabb célokat is szolgált: a zsidó önvizsgálat egyik eszköze volt az asszimiláció folyamatában, valamint fontos fegyvert jelentett az egyenjogúságért folytatott küzdelemben és az antiszemita agitáció elleni harcban. Ambivalens érzelmeket tápláltak az asszimilációval kapcsolatban, különösen Heine és Saphir, akik gyakran gúnyolódtak annak túlhajtott megnyilvánulásain. Mint látni fogjuk, Saphir zsidó konyhával foglalkozó írásai néha két irányban is hadakoznak: gúnyolják a hagyományok radikális elutasítását, ugyanakkor az antiszemitizmust is támadják.

Többnyire játékos, öngúnyoló stílusban írt a zsidó konyháról, és ez Grimod, valamint Brillat-Savarin műveire is jellemző volt. Még ha nem is ismerte könyveiket, Saphir ösztönösen hozzájuk hasonló hangot használt gasztronómiai írásaiban. Könnyű észrevenni a hangnembeli rokonságot, amikor Saphir a *ganefet*²² (sóletgombócot) a sólet és a kugli törvénytelen gyermekének nevezi, Grimod a minden részében ehető disznót enciklopedikus állatnak hívja, Brillat-Savarin pedig kijelenti, hogy a desszert sajt nélkül olyan szépségre emlékeztet, akinek csak egy szeme van. Mindhárom szerző komolyan és nyilvánvaló szenvedéllyel írt étellekről és azok fontos kulturális szerepéről, de szívesebben ünnepelték könnyed, ironikus stílusban az étkezés örömeit. Ez a hang népszerűnek bizonyult, és az enyhe csipkelődéstől egészen a szatirikus aforizmáig és a paródiáig terjedő változatai a legtöbb későbbi gasztronómiai író műveire is jellemzőek maradtak.

Recenziója egy zsidó szakácskönyvről²³

Saphir már a zsidó konyhával foglalkozó legkorábbi művével is úttörőnek számított. Bár ez az írása nagyon rövid, történetileg mégis rendkívül fontos, mert ez volt az első recenzió egy zsidó szakácskönyvről. Nem önálló munkaként jelent meg a Saphir tulajdonában levő és általa szerkesztett lapban, hanem csupán egy bekezdés a *Pesther Salon* című, a város kulturális eseményeiről szóló cikkben. A lap gyakran közölt ilyesfajta beszámolókat, melyeknek Saphir többnyire a „szalon” címet adta. Azért nevezte így őket, mert a középosztály és az arisztokrácia

²² A héber eredetű jiddis szó tolvajt jelent.

²³ Löw, Julie: *Die wirthschaftliche israelitische Köchin oder neues vollständiges Kochbuch für Israeliten. Ein unentbehrliches Handbuch für wirthliche Frauen und Töchter. Nach vielfährigen Erfahrungen herausgegeben von Julie Löw.* Pressburg: Philip Korn, 1840.

némely tagjának otthonában rendszeresen, többnyire hetente tartott kötetlen csevegéseket igyekezett utánózni bennük. Néhány ilyen írás valami konkrét témáról szólt, például a *Litherarischer Salon* (Irodalmi szalon), *Theater-Salon* (Színházi szalon), *Concert-Salon* (Hangversenyszalon) és *Salon fremder Sprachen* (Idegen nyelvek szalonja), mások viszont egy város híreit tartalmazták: *Pressburger Salon*, *Dresdner Salon*, *Breslauer Salon* stb.

Nemcsak Saphir ismertetése volt úttörő jellegű, de maga a kötet is, amelyről a cikk szólt: Julie Löw 1840-ben kiadott német nyelvű zsidó szakácskönyve, amely az első ilyen munka volt Magyarországon és mindössze a harmadik a világon. Saphir, akit már fiatal kora óta nagyon érdekelt a zsidó konyha, valószínűleg sejtette a kiadvány újszerűségét, még akkor is, ha nem tudta, hogy alig létezett rá korábbi példa. Mindenestre nagyon gyorsan reagált a könyv pozsonyi megjelenésére, mert azt csak alig néhány hónap választotta el 1840. szeptemberi recenziójától.

Cikke bevezetéseként tréfásan megjövendöli, hogy a szakácskönyv az irodalmi világ olyan szenzációjává fog válni, mint Heine nem sokkal korábban megjelent emlékkötete Ludwig Börnéről (1786–1837).²⁴ Ezzel nagyon magasra teszi a mércét, mert Heine 1840-es könyve, amely Börnéhez fűződő emlékeit ellene intézett kirohanásokkal vegyítette, óriási botrányt keltett. Az ügy közléről érintette Saphirt, aki nagyon kedvelte Börnét, és aki Heinével való barátsága dacára dühös volt rá, amiért megtámadta közös barátjukat, kiváltképpen így, egy emlékkötet formájában.

Saphir nemcsak dicséri a szakácskönyvet, amely szerint „ugyanolyan alapossággal, mint ízléssel meríti ki fennkölt témáját”, hanem bírálja is azért, mert egyetlen hagyományos zsidó fogást sem tartalmaz:

„Az étkezés elmélyült zsidó kutatója [*der tiefere israelitische Essforscher*] fájdalmasan hiányolni fogja ebben az izraelitáknak szánt »teljes«²⁵ szakácskönyvben, hogy miként kell elkészíteni a hagyományos »sóletet« az összes gazdag változatával, valamint egy teljes fejezetet az úgynevezett

²⁴ Heine, Heinrich: Ludwig Börne. Eine Denkschrift (Egy emlékirat). In: *Heines Werke in fünf Bänden*. Bände 5., 171–317.

²⁵ Ez Julie Löw könyve címére utal: A takarékos izraelita szakácsnő, avagy új és teljes szakácskönyv izraeliták számára. A vendégszerető asszonyok és leányok nélkülözhetetlen kézikönyve.

»kugli« különböző változatairól éppúgy, mint egy egész, nagyszabású részt a »maceszételekről«.”²⁶

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy „az étkezés elmélyült zsidó kutatója” kifejezéssel Saphir főleg önmagára célt. Barátai, Heine és Börne a zsidó ételeket szintén az elődeiktől örökölt kultúra szerves részének tekintették, és időnként írásaikban is megemlégték. Ő azonban nemcsak szerette ezeket a fogásokat, hanem – sokkal inkább, mint két német zsidó barátja – igyekezett is minél többet megtudni róluk. Amint az Löv szakácskönyvére és az e tanulmány későbbi részében tárgyalt zsidó vendéglőre tett kritikus megjegyzéseiből kitűnik, Saphir jól ismerte néhány európai ország asszimilált zsidóinak azt a vágyát, hogy elhatárolódjanak a hagyományos zsidó étkezéskultúrától, kerüljék a régi zsidó specialitásokat, és helyettük a keresztény középosztály ételeinek kóser változatait fogyasszák. Julie Löv munkája nem az egyetlen olyan zsidó szakácskönyv volt, amely semmilyen zsidó specialitást sem tartalmazott, mivel a legtöbb korai német nyelvű zsidó szakácskönyvben sem találni ilyen ételeket. Ez tükrözte az asszimilálódó zsidók azon törekvését, hogy ételeik minél inkább hasonlítsanak a keresztény középosztály elegáns konyhájára, ugyanakkor továbbra is kóserek maradjanak. Saphir ezzel nyilvánvalóan nem értett egyet, és minden adódó alkalommal hangot is adott rosszallásának.

De kritikus szavait azzal a megjegyzéssel igyekezett enyhíteni, hogy ha még a napnak is lehetnek napfoltjai, miért várjunk tökéletességet a „takarékos izraelita szakácsnőtől”. És hogy a kritikájával biztosan ne vegye el az emberek kedvét a könyvtől, recenziója végén melegen ajánlja azt minden érdeklődőnek.

²⁶ Heine, Heinrich: Ludwig Börne. Eine Denkschrift (Egy emlékirat). In: *Heines Werke in fünf Bänden*. Bände 5., 171–317.

Cikke a zsidó konyháról²⁷

Saphir 1847-ben a *Die Gastronomie der Juden, oder: Vogls Garküche. Eine Jugend-Erinnerung* (A zsidók gasztronómiája, avagy: Vogl kifőzdéje. Fiatalkori emlék) című, az 1840-es recenziónál jóval terjedelmesebb írással tért vissza a zsidó konyha témájához.

Az askenázi zsidó konyhával foglalkozó cikk első részében a Vogl nevű népszerű bécsi zsidó vendéglőről ír, valamint egy lakomáról, melyre barátait hívta meg Münchenben, ahol Bécsbe költözése előtt évekig élt. De a bécsi és a müncheni élményeiről szóló bevezetés dacára, mint azt az alcím is sugallja, a cikkben főleg ifjúkorára emlékezik. Ezért valószínűnek tűnik, hogy a müncheni lakomán tálalt halétel kivételével a cikkben leírt összes fogás esetében a szülőfalujában megismert hagyományos zsidó ételeket idézi fel, esetleg kiegészítve azokat olyanokkal, amelyeket akkor ismert meg, amikor Pozsonyban, majd a prágai jesivában tanult, illetve később Pesten, ahol írói pályája kezdetén négy évig élt.

Talán az is ételemlékeinek magyarországi eredetére vall, hogy a szóletet a magyar szó németes megfelelőjeként mindig *Scholet*nek nevezi, nem pedig *Schalent*nek vagy *Scholent*nek, ahogy a legtöbb korabeli osztrák forrás, vagy *Schalet*nek, ahogy 19. századi német szakácskönyvekben, például Rebekka Wolf 1851-es munkájában szerepel.²⁸ Saphir maga is tudatában volt a különbségnek, és erre cikkében ki is tér: „Heine és Börne *Schalet*nek nevezi az ételt. Fogalmam sincs, hogy miért írják eképpen, de én *Scholet*et írok.”²⁹

Beszámolója a hagyományos szabbati ételekről szinte az összes fogásra kiterjed, majdnem úgy, mint azt a témát feldolgozó tudományos esszétől várnánk, de fesztelen, szubjektív és szórakoztató stílusa, valamint viszonylagos rövideisége a *feuilleton* példájává teszi, azé az újságírói műfajává, amely a 18. és a 19. század fordulóján alakult ki Franciaországban. A következő évtizedekben német és osztrák írók – köztük számosan zsidó származásúak, mint Börne, Heine és Saphir – fejlesztették tovább.

²⁷ Saphir, Moritz Gottlieb: „Die Gastronomie der Juden, oder: Vogls Garküche. Eine Jugend-Erinnerung, von M. G. Saphir. *Der Humorist*, 1847. augusztus 30., 825–826. és 1847. augusztus 31., 829–830.

²⁸ Wolf, Rebekka, née Heinemann: *Kochbuch für israelitische Frauen, enthaltend die verschiedensten Koch- und Backarten. Einrichtung und Führung einer religiös-jüdischen Haushaltung*. Hatodik javított és bővített kiadás. Berlin: Adolf Cohn, 1875. [Első kiadás: 1851]

²⁹ Saphir, 1847. augusztus 30., 825–826. és 1847. augusztus 31., 829–830.

Az ilyesfajta cikkek nemcsak Németországban és Ausztriában, hanem néhány más nyugat- és közép-európai országban is hamar népszerűek lettek a korai művelt középosztály egyre népesebb csoportjában. Mivel a műfaj művelőinek és olvasóinak jelentős része zsidó volt, a feuilleton mind a zsidó, mind a keresztény közvélemény egyre inkább „zsidó műfajnak” tartotta, az antiszemita írók pedig ezt a felfogást kihasználva a felszínesség és felforgató modernség veszélyes példáiként támadták.

Saphir színházzal, művészettel és társadalmi jelenségekkel foglalkozó feuilletonjainak szatirikus stílusa hasonlított Heine és Börne korábbi újságcikkeiére. Ám mégis Saphir volt az, aki Bécsben meghonosította a feuilleton, és ezzel a műfaj sok olyan későbbi zsidó vagy zsidó származású osztrák művelőjének vált előfutárává, mint Herzl Tivadar, Hugo von Hofmannsthal, Hevesi Lajos, Felix Salten, Arthur Schnitzler vagy Stefan Zweig.

Mai szemmel nézve Saphir cikke több szempontból is kritizálható. Humora néhol erőltetett, stílusa túlzottan bonyolult, és néhány helyen indokolatlan kitérők szakítják meg a folyamatosságot, például amikor a Misna- és a Talmud-beli jártasságát fitogtatja, feleslegesen idéz a német költészetből és drámairodalomból, valamint szükségtelenül szúr idegen szavakat a német szövegbe.

De ezekért a gyarlóságokért messzemenően kárpótol a cikk úttörő szerepe: ez a zsidó konyhának szentelt első irodalmi mű. Heine, akivel Saphir néha feszültségektől sem mentes barátságot ápolt, olykor szintén megemlégett zsidó ételeket műveiben: egy 1825-ben Moses Mosernek írt levelében,³⁰ az 1840-es *A bacherachi rabbiban*,³¹ a szintén 1840-es *Ludwig Börne – Eine Denkschrift*³² című munkájában és az 1850 körüli *Sabbat hercegnő románca*³³ című versében. De ezek csupán viszonylag rövid utalások, s így nem csökkenthetik Saphir cikkének mint az első ilyen tárgyú munkának a jelentőségét.

³⁰ 1825. december 14-i levél Moses Mosernek. In: Heine, Heinrich: *Prinzessin Sabbath. Über Juden und Judentum*. Bodenheim: Philo, 1997. 108–109.

³¹ Heine, Heinrich: Der Rabbi von Bacherach. In: *Heines Werke in fünf Bänden*, Bände 2., 204–205.

³² Heine, Heinrich: Ludwig Börne. Eine Denkschrift. In: *Heines Werke in fünf Bänden*, Bände 5., 198.

³³ Heine, Heinrich: Prinzessin Sabbath. In: *Heines Werke in fünf Bänden*, Bände 1., 291–296.

Moritz Daniel Oppenheim (1800–1882):
Heinrich Heine, 1831.
[Wikimedia Commons](#)

Saphir híres volt elképesztő emlékezőtehetségéről. Talán ez is egyike azon okoknak, amiért időnként plagizálással vádolták, mivel elképzelhető, hogy nem tudott különbséget tenni saját ötletei és az olvasmányai között. De akár akaratlan volt az átvétel, akár tudatos plagizálás, aligha lehet véletlen a feltűnő hasonlóság aközött, ahogyan Heine írja le az ifjúkori ételemlékek fontosságát *A bacherachi rabbiban* és Saphir a hét évvel e munka után megjelent *A zsidók gasztronómiája* című cikkében. Heine e munkájában ezt mondhatja a kitért zsidó Don Izsákkal a zsidó ételekhez fűződő emlékeiről:

„Az orrom nem vált hitehagyóvá. Egyszer, amikor a véletlen dél táján ebbe az utcába vezetett, és megcsapta az orromat a zsidók konyháiból a jól ismert illat, ugyanaz a vágyódás fogott el, amit egykor apáink éreztek az »egyiptomi húsos fazekak«³⁴ iránt; feléledtek ifjúságom ízemelekei, és képzeletemben újra láttam a »pontyot barna mazsolaszószban«, amelyet nagynéném oly nagy odadással tudott elkészíteni péntek estére, s újra láttam a párolt birkahúst fokhagymával és tormával, amivel a halottat is fel lehetett volna éleszteni, és a levest, a benne lelkesen úszkáló gombócékkal...”³⁵

³⁴ Különböző fajta hússal készült leves.

³⁵ Heine, Heinrich: The Rabbi von Bacherach. In: *Heines Werke in fünf Bänden*, Bände 2., 204–205.

A Heine leírásának megfelelő szakasz *A zsidók gasztronómiája* című Saphir-cikkben pedig így szól:

„Ez az alkalom felébresztette gyomrom ifjúkori emlékeit, mert az ember gyomra jobban képes emlékezni, mint a szíve! A szív emlékezetét »há-lásságnak« nevezük, a gyomorét viszont »sóvárgásnak«! Elkezdtem sóvárogni az »egyiptomi húsos fazék« után, s a gyomromban álmok születtek a sóletről és kugliról, vágyak a ganefre,³⁶ belekre³⁷ és még to-vábbi finomságokra...”³⁸

Heine mindig egy feltálat fogásra utal, amikor ételeket említ írásaiban, de Saphir néha azt is elmondja, hogy az ételek miként készülnek. Saphir valószínűleg sohasem főzött otthonában – legalábbis nem számol be ilyesmiről műveiben, és a vele foglalkozó munkák sem említik –, de annyira érdekelték az ételek, hogy nyilván a főzés folyamatára is ki-váncsi lehetett, különben aligha tudott volna ilyen pontos és részletes leírást adni néhány étel készítési módjáról.

Az érzékelhető szeretettel és jóindulatú iróniával megírt cikk főleg az askenázi konyha szabbati ételeiről szól: a halból készült első fogásról, a sólettojáról, magáról a sóletről, a kugliról, a töltött libanyakról és a hagyományos repertoár néhány más példájáról.³⁹

Az étellemlékekről szóló bevezető részt követően Saphir a vendéglői menükön szereplő „modernizált” zsidó halfogások kapcsán arról ír, hogy ő mind a zsidó ételek, mind a zsidó emberek közül leginkább a régimó-diakat, a hagyományosakat kedveli. Véleménye szerint jobb, ha a zsidók hűek maradnak eredetükhöz és öntudatosan hirdetik: „Zsidó vagyok!” Persze Saphir, aki más vallásra tért át, és aki jó barátja és válogatott írásainak szerkesztője, Heinrich von Levitschnigg szerint öltözkéiben, viselkedésében „tökéletes gentleman” volt,⁴⁰ nem sokban különbözött azoktól a változó körülményeknek megfelelően ide-oda hajló zsidóktól,

³⁶ Sóletgombóc. A jiddis név szó szerint tolvajt jelent.

³⁷ Libamellet jelentő jiddis szó. A jiddis „belek” szó a fehéret jelentő lengyel „bialy”-ból származik, és a libamell fehér színére utal.

³⁸ Saphir, 1847. augusztus 30. 825.

³⁹ Az ezt követő néhány mondatot *A magyar zsidó konyha* című könyvemből (Körner András. *A magyar zsidó konyha. Kultúrtörténet 77 autentikus recepttel*. Budapest: Corvina, 2017.) vettem át.

⁴⁰ Levitschnigg, Heinrich von: „M. G. Saphir.” In: *Album österreichischer Dichter*, Neue Folge, 1858. Wien: Verlag von Pfautsch & Voss, 1858. 410–422., itt: 419. Az osztrák költő, író és újságíró Heinrich von Levitschnigg (1810–1862) Saphir barátja és lapjának, a *Der Humorist*nak gyakori közreműködője volt.

akiket cikkében kigúnyol, és akiket az autentikus zsidókkal szembeállít. De Saphir rendkívül bonyolult, ellentmondásos egyéniség volt, akiben a beilleszkedés vágya nem zárta ki a hagyományokhoz való ragaszkodást, ugyanakkor a mások túlzó asszimilációs törekvéseinek elítélését, arról nem is beszélve, hogy nemigen olvasható olyan megnyilvánulása, amelyet ne hatna át az (ön)írónia.

Ír a zsidó konyhában oly fontos halételekről, elsősorban a „savanyú zsidó halról,” amelyben mazsola, mandula, dió és mézeskalács enyhíti a savanyú ízt. De mindezt csak bevezetőnek szánja az általa „zsidó nemzeti ételeknek” nevezett szombati fogások részletesebb bemutatásához. Saphir saját magán gúnyolódik amikor megjegyzi, hogy ezeket az ételeket csak egy zseni tudja leírni, egy zsidó élvezni és egy *mesümed* (héber: hitehagyott, aposztata) méltányolni. Mivel többször írt lapjában zsidó származásáról és a kereszténységre való áttéréséről, cikkének legtöbb olvasója valószínűleg felismerte, hogy itt magáról beszél.

A szombati ebéd fogásai közül elsőnek a sólettojáról és annak menyetei, az ő kifejezésével élve „rejtelmes” illatáról ír. Saphir sólettojása nem a szokásos módon, a sóletedényben, a hozzávalók közé téve sül meg, hanem egy szorosan záró fedővel letakart külön cserépedényben, az abba helyezett hamu között.

Saphir nemcsak hatékony fegyverként használta a humort a szívéhez közel álló ügyekért folytatott harcban, hanem mindig kész volt kigúnyolni magát az írásaiban. Már láttunk erre példát, amikor – nyilvánvalóan a más vallásra való áttérésére utalva – kijelentette, hogy csak egy *mesümed*, egy aposztata képes a „zsidó nemzeti ételek” méltánylására. Egy másik példa öngúnyára, amikor az emlékezőtehetségéről és verbális virtuozitásáról híres Saphir úgy tesz, mintha nem jutna eszébe hasonlat arról, hogy milyen szorosan kell a sólettojás edényét lezárni:

„Ezután egy szorosan illeszkedő fedővel lezárjuk az edényt. Ha a fedő nem zár hermetikusan, akkor puha tésztával tömítjük el az edény és a fedő közti rést, méghozzá úgy, hogy a tojásokhoz éppen olyan kevés levegő és fény jusson, mint – mint – például egy... – most éppen semmilyen példa nem jut eszembe, ami nálam példátlan!”⁴¹

Ezután a sólettojás elkészítésének leírását folytatva elmondja, hogy pénteken, naplemente előtt miként kerül a szorosan lezárt edény a zsidó

⁴¹ Saphir, 1847. augusztus 30. 819.

közösség által használt sábeszkemencébe, ahonnan csak röviddel a szombati ebéd előtt veszik ki. Saphir a tojást nem a szokásos módon, a sólettel együtt tálalja, hanem előtte, külön fogásként. Szerinte az így elkészített tojás a sütésnél a főtt tojáshoz képest kisebbre, körülbelül a felére zsugorodik, kissé megráncosodik és barnás színű lesz, miközben az íze sokkal koncentráltabbá válik.

Az általa leírt sólet is szokatlan, legalábbis manapság, mert nem szárazbabból, hanem szárazborsóból készül. Ebben a változatban a sóletedénybe öntött borsót először árpagyönggyel keverik, majd egy nagy darab füstölt marhahúst adnak hozzá, valamint némi zsiradékot és fokhagymát. A sólettojáshoz hasonlóan a sólet is a közösségi sábeszkemencében sül péntek késő délutántól röviddel a szombati ebéd előttig.

Saphir beszámol a sólet egyik hagyományos körítéseként fogyasztott kugliról is. De itt sem a jól ismert zsemledarabokból, metélt tésztából vagy burgonyából liszttel, zsiradékkal és tojással készült, néha a sólettel együtt a sóletedényben, néha külön lefedett edényben megsütött ételt írja le, hanem annak egyszerűbb változatát, amely csak liszttel kevert csirkezsírból és az ebből készült gombócra tett zsíros marhahúsból áll. Ezt a fajta tojás nélkül készült sóletgombócot általában azonban nem kuglinak, hanem ganefnek nevezik. Bár Saphir megemlíti, hogy ez a kugli a közösségi sábeszkemencében sülvé nyeri el jellegzetes ízét, leírásából nem egyértelmű, hogy a gombóc a sóletedényben sült-e, mint a ganef általában, vagy pedig külön. Nemcsak ő, hanem néha mások is kuglinak nevezték a ganefszerű sóletgombócot: néhány 19. századi német zsidó szakácskönyv, például Rebekka Wolf (4. kiadás, 1865, Berlin) és Flora Wolf (1888, Berlin)⁴² művei is így hívták. Saphir gömbölyűnek írja le a kugliját, de a gömböt jelentő német-jiddis név dacára sokkal gyakoribb volt a kerek fazékban sült változat, bár lehetett szabálytalan gömb formájú is – feltéve, hogy a sóletedényben sült gombócként.

Saphir foglalkozik a ganeffel is, méghozzá annak szokatlan változatával, ugyanis míg minden más ilyen nevű sóletgombóc töltetlen, az övé töltött. A ganefet szellemesen a sólet és a kugli törvénytelen gyerekének nevezi. Ez annyiban igaz, hogy a sólettel többnyire egy edényben sül és azzal együtt tálalt ganef valóban a kuglival rokon szombati fogás, bár attól eltérően nem tartalmaz tojást. Jiddis-héber neve tolvajt jelent,

⁴² Wolff, Flora, Frau Prediger, geb. Pfeffer: *Koch- und Wirthschaftsbuch für jüdische Hausfrauen*. Berlin: Verlag von Siegfried Cronbach, 1888.

mert magába szívja, „ellopja” a vele együtt sült sólet ízét. Saphir ganefje azonban nem a sólet hozzávalói közé dugva sül, hanem a sóletkemenccébe helyezett külön edényben. Így nála a ganef nem a sólet ízét, aromáját „lopja el”, hanem a gombóc külseje a benne rejlő rizsből, babból, libamellből, libamájából és más finomságokból készült töltelékét. Míg Saphir költséges hozzávalókat tartalmazó variációja egyfajta „nagyúri tolvaj”, minden más általam ismert ganef csupán egy búzadarából vagy lisztből csirkezsír, fűszerek és kevés víz hozzáadásával készült hosszúkás gombóc.

Ezután a szombati ebéd egy másik gyakori fogását írja le: a töltött libanyakat, jiddisül *gefilte helzelt* vagy *halslit*. Az ő helzeljét durva szemcséjű búzadara, liszt és zsiradék keverékével töltötték, amelyet más változatokban vagdalt hagymával és paprikával szoktak vegyíteni. De léteztek fényűzőbb fajták is, például az, amit Láng György *A klasszikus magyar konyha*⁴³ című könyvében közöl, ahol a töltelék libahúst és libamáját is tartalmaz.

Végezetül beszél a szombati ebéd harmadik fogásaként egyszerre tálalt *Dicht*⁴⁴ mit Reis (libacomb rizzsel), *Besteckte Belek* (tűzdelt libamell) és *Gänsekress mit Penetzlech* (pásztortáska pirítóssal) nevű ételekről. Mindhárom készítmény fokhagymával ízesített, azzal a növénnel, amelyet a zsidók már az ókor óta kedvelnek. A modern korban a fokhagyma és az azzal ízesített ételek gyakori fogyasztása elsősorban az ortodoxokra volt jellemző, arra a vallási csoportra, amelytől sok asszimilált zsidó el akart határolódni. Emiatt nemegy közülük kerülte a fokhagyma fogyasztását. Saphir azáltal, hogy komikusan mellőzni próbálja a fokhagymát jelentő német *Knoblauch* szót, kigúnyolja azt az ellenérzést, amivel sok asszimilált zsidó erre az ízesítőszere gondolt:

„Ezek [a harmadik fogásként tálalt ételek] a lefordíthatatlan, elmagyarázhatatlan közjátékok, melyek bája titokzatosságukban rejlik, titkaik a varázsukban, varázsuk pedig egy »je ne sais quoi«-ban [nem is tudom, mi az], »je ne sais quoi«-juk azonban egy »je sais très bien quoi«-ban [nagyon is jól tudom, mi az], s ezt a »quoi«-t, ezt a micsodát angolul *garlic*-nak, olaszul *aglio*-nak, franciául *ail*-nak hívják, németül azonban – óh, néme-

⁴³ Láng György: *A klasszikus magyar konyha*. Budapest: Corvina, 1992.

⁴⁴ A rabbi és zsidó etnográfus Max Grünwald (1871–1933) szerint a mára már elavult *Dicht* szó libacombot jelentett a középfelnémet nyelvben. Lásd: Grünwald, Max. „Aus dem jüdischen Kochbuch.” In *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde*. 31–32. Jahrgang (1929), 1. szám, 40–49., különösen: 42.

tül! [...] Németül *Knoblauch*-nak nevezik. Hogy? *Knoblauch*-ot mondtam? Ó, nem! Ez nem *Knoblauch*, hanem *Läuchel*,⁴⁵ *Ramthonwurzel*, *Saftkraut*, *Salselkraut*,⁴⁶ *Hermsel*⁴⁷ stb., bármi, csak ne *Knoblauch* legyen.”⁴⁸

Kritikája egy badeni zsidó vendéglőről

Ez a rövid beszámoló a Bécs közeli Baden fürdővárosban egykor működő Ehrmann-étteremről valószínűleg az első újságkritika egy zsidó vendéglőről, s ezáltal további példa Saphir úttörő szerepére a zsidó gasztronómiai írások terén. Ekkorra a humorista már közel volt a hatvanhoz, s könnyen lehet, hogy ez a kritika volt utolsó jelentős írása a zsidó étkezéskultúráról. Julie Löw szakácskönyvéről írt 1840-es recenziójához hasonlóan ez is csupán viszonylag rövid részlete egy hosszabb cikknek. Míg a Löw-kötet ismertetése a *Pesther Salon* című, Pestről szóló írás részét képezte, ez a kritika a Badenről írott tárcában jelent meg. Saphir jól ismerte Badent, ahol gyakran hónapokig élt, és ahol 1858-ban meghalt. Időnként közölt cikkeket a badeni eseményekről lapjában, a *Der Humorist*-ban, ahol – egy badeni süteményspecialitásra utalva – ezek mindig *Badner Kipfel* (Badeni kifli) címmel jelentek meg. A cím dacára azonban az írások nem a süteménnyel, hanem Baden kulturális és társadalmi eseményeivel foglalkoztak.

Mint a zsidó konyháról írt korábbi cikkeiben, Saphir itt is kritizálja az olyasfajta radikális asszimilációt, amely sutba dobja a zsidó hagyományokat, és kerüli a jellegzetes zsidó ételeket. Tudományos munkák csak nemrégiben kezdték elemezni a 19. századi asszimilált zsidók étkezéskultúrájának ezt a vonását, de Saphir szinte azonnal, már a század közepe táján felfigyelt erre a tendenciára, és próbált küzdeni ellene. Mint írja:

„Nemcsak maguk a zsidók, de a konyhájuk is emancipálódott! Azt hitték, hogy a szakáll feladása és a fokhagyma száműzése révén jobb vallásra és jobb konyhára tesznek majd szert. De micsoda csalódás! A régimódi zsidók még mindig jobb zsidók, mint az emancipáltak, és a régi zsidó

⁴⁵ *Allium ursinum*, medvehagyma.

⁴⁶ Talán azonos a *Knoblauchkraut*-nak nevezett, fokhagymaízű és metélőhagymára emléktetető növényvel, az *allium tuberosum*-mal.

⁴⁷ A fokhagyma rokonai, Magyarországon a Rocambol, a kígyóhagyma és a medvehagyma ismert.

⁴⁸ Saphir, 1847. augusztus 30. 820.

konyha a »*je ne saus quoi*«-jával [nem is tudom, mijével], történelmi marhahúsával, hagyományos halaival és befőttjeivel meg a cimeszével,⁴⁹ valamint a Rebeka anyánk⁵⁰ világából származó pikáns »Farpero«-ival⁵¹ még mindig felette áll az újfajta zsidó konyhának, amely – mint maga a »reformált judaizmus«⁵² – nem fokhagyma és nem vanília, nem judaizmus és nem kereszténység, nem ízes és nem ízetlen.»⁵³

Saphir emancipációs vendéglőnek (*Emancipations-Restauration*) nevezi Ehrmann úr éttermét, de nyilván nem ez volt a hivatalos neve – az író csupán a „mindenkinek mindent”⁵⁴ nyújtani képes hely ételeinek és asszimilált közönségének jellemzéséül használta a kifejezést. Dicsérte a főztjüket, de mégsem lelkesedett maradéktalanul iránta. Amint Julie Löw 1840-es szakácskönyvéről írt recenziójában tette, itt is kifogásolja a zsidó ételektől megfosztott zsidó konyhát. Cikke végén mégis ajánlja a vendéglőt lapja olvasóinak, így tompítva epés megjegyzései élet:

„Ehrmann úrnak, akinek már Bécsben is jó híre volt a szakmájában, itt most olyan konyhája van, amely mindenkinek mindent a legjobb minőségben képes nyújtani. Olyan konyha »à l'usage de deux nations« [két nemzet használatára],⁵⁵ amit szívből ajánlok az igazi jó konyha minden ismerőjének.”⁵⁶

Saphir a kissé korábban, talán 1850 körül írott *Badner Emancipations-Novelette* (Badeni emancipációs novellácska) című művében⁵⁷ is említi ezt a vendéglőt, amelyet akkoriban még Herzl-étteremnek hívtak. Ugyanazon oknál fogva adta ezt a címet a novellának, amiért említett írásában „emancipációs vendéglőnek” nevezte Ehrmann úr éttermét: ezzel kívánta jellemezni a zsidók és keresztények ottani társadalmi

⁴⁹ Többnyire mazsola vagy más aszalt gyümölcs hozzáadásával sárgarépából vagy más gyökérzöldségből, esetleg gyümölcsből vagy húsdarabokból készült édeskés főzelék.

⁵⁰ A Bibliában Izsák felesége és Jákob, valamint Ézsau anyja.

⁵¹ Valószínűleg az olasz „far, però” (igen, de/csinálom, de) kifejezésből alkotott utalás a szabályok megkerülésére.

⁵² Saphir „reformirte Judenthum”-ot ír, ami korának újításaira vonatkozik, és igen távol áll a mai reformjudaizmustól.

⁵³ Saphir, Moritz Gottlieb: „Badner Emancipations-Novelette”. In: Saphir, Moritz Gottlieb, 1870–1876, 3. sorozat, Bände 6. 154–164.

⁵⁴ Lásd a következő idézetet.

⁵⁵ Saphir itt nyilván arra céloz, hogy a vendéglőt keresztények és zsidók egyaránt látogatják.

⁵⁶ Saphir, 1870–1876, 3. sorozat, Bände 6. 154–164.

⁵⁷ Saphir, 1870–1876, 3. sorozat, Bände 6. 154–164.

érintkezését, valamint az ott kapható ételeket, amelyek minden valószínűség szerint keresztény fogások kóser változatai voltak.

A történet hőse egy zsidó fiatalember, aki egy badeni parkban megpillant egy fiatal lányt, és rögtön beleszeret. Miközben a távolból csodálja, aggódik, hogy ha a lány keresztény, akkor ő csak úgy tudná elvenni, ha megkeresztelkedik,⁵⁸ ekkor viszont gazdag nagybátyja kizárná az örökségből. A fiatalember elhívja bizalmasát, Saphirt a Herzl nevű zsidó vendéglőbe, hogy tanácsát kérje. Miközben ott ülnek, az egyik közeli asztalnál észreveszik a fiatalember csodálatának tárgyát. Nagyon megkönnyebbülnek, mert ebből biztosra veszik, hogy a lány is zsidó. Amikor Saphir megszólítja, és beszélgetni kezd vele, a bécsi dialektusban beszélő leány elmondja, mennyire örül, hogy a „zsidóknál” eheth. Saphir kedélyesen ironikus válaszára a lány, aki „von Xavér”-nek, azaz jellegzetesen keresztény arisztokrata névnek értette a bemutatkozó író nevét, sértődötten ezt válaszolja: „Nem óhajtok tovább társalogni magával, von Xavér úr! Maga csak kicsúfolja az embert!” (*Na, Herr von Xavér, mit Ihnen lass i mi nit ein! Sie papierlen die Leut‘ schön!*) Hazafele menet a fiatalember így reagál a történetekre Saphirnak: Hát ezt ki nem néztem volna belőle! (*Wer hätte das dem Wesen angesehen!*)

Saphir nyilvánvalóan az „emancipációs” vendéglőre jellemző társadalmi nyitottságot kívánja jelezni novellájában azzal, hogy míg ő és fiatal barátja zsidónak vélik az étteremben megpillantott ifjú hölgyet, az kereszténynek véli Saphirt. Hildegard Kernmayer szerint Saphir célja itt nemcsak a vendéglő vallásilag vegyes közönségének ábrázolása volt, hanem írásával a zsidókon kívül a keresztények tetszését is el akarta nyerni, ugyanis rendkívül népszerű lapja olvasóinak többsége keresztény volt:

„Az »én«, amelyet Saphir számos szövegében felvázol, a tökéletesen asszimilált, sőt a kereszténységre áttért zsidó típusa, akinek a zsidósággal kapcsolatos szemlélete egyrészt a beavatottak tudását, másrészt a kitértek kívülállását tükrözi, s ezzel egyfajta tárgyilagosságot sugall,

⁵⁸ „Míg Németországban a késő 19. században legalizálták a zsidó–keresztény vegyes házasságot, Ausztriában az ilyen házasságok hivatalosan törvénytelenek maradtak. Ha egy zsidó és egy keresztény össze akart házasodni vagy egyiküknek át kellett térni a másik hitére vagy legalábbis felekezeten kívülnek kellett nyilvánítania magát.” Lásd: Lowenstein, Steven M. *Jewish Inter-marriage in Germany and Austria. Modern Judaism*, 25. évf. (2005), 1. szám, 23-61., itt: 24. DOI: <https://doi.org/10.1093/mj/kji003>

amelynek révén keresztény olvasóit kívánja biztosítani a keresztény értékrend iránti rendíthetetlen lojalitásáról.”⁵⁹

Akkortájt, amikor Saphir a novelláját írta, Leopold Herz kóser étterme volt a két badeni zsidó vendéglő egyike. Bár Saphir Herznek, és nem Herznek nevezi a vendéglőt, valószínűleg erre gondol, mivel alig hihető, hogy egy időben két ennyire hasonló nevű zsidó vendéglátóhely létezett volna ezen az üdülőhelyen.

A Saphir gasztronómiai írásaiban említett társadalmi problémák

Az ételeket, különösképpen a zsidó ételeket Saphir gyakran olyan társadalmi problémák összefüggésében írja le, mint az emancipáció, az asszimiláció és az antiszemitizmus, és ezáltal az étkezés és a kultúra közti szerves kapcsolatot hangsúlyozó újabb társadalomtudományi munkák előfutárának is tekinthető.

A kereszténységre áttért Saphir néhány 19. századi zsidótól eltérően nem próbálta titkolni zsidó származását vagy jelentéktelennek beállítani annak identitásbeli fontosságát. Éppen ellenkezőleg, pályája során gyakran írt erről, majdnem úgy is mondhatnánk, hogy reklámozta. Így nem csoda, hogy szenvedélyesen harcolt a sok őt ért támadás indítékául szolgáló antiszemitizmus ellen. Jó példa az ilyen támadásokra az a „Figyelmeztetés M. G. Saphirnak”, amely a *Schild und Schwert, Politisch-conservatives Journal* (Pajzs és szablya, konzervatív politikai újság) című bécsi lapban jelent meg 1848-ban. A cikk paradox módon a lap feuilleton rovatában látott napvilágot, egy olyan műfaj képviselőjében, amelyet Saphir honosított meg Bécsben, s amelynek „zsidós stílusáért” gyakran őt is okolták.

„Ki kell kergetni szép hazánkból az összes elvtelen, szemtelen bel- és külföldi zsidó firkászt, s akkor majd nyugalom lesz újságírásunkban – ugyanúgy, mint mindenütt, ahol ez az undok fajzat nincs jelen – vagy legalábbis méltóságteljes küzdelemnek lehetünk majd tanúi.”⁶⁰

⁵⁹ Kernmayer, Hildegard: *Judentum im Wiener Feuilleton. 1848–1903. Exemplarische Untersuchungen zum literarästhetischen und politischen Diskurs der Moderne*. Tübingen: Max Niemeyer, 1998. 123. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110956078>

⁶⁰ Idézi: Kernmayer, 1998. 122. lábjegyzet.

Saphir a zsidó konyhával foglalkozó cikkeiben sem hallgatott kora társadalmi problémáiról alkotott véleményéről, például az antiszemitizmus iránti gyűlöletéről. Politikai újságcikkekben ez teljesen természetesnek is tűnt volna, de a kor gasztronómiai írásaiban gyakorlatilag példa nélküli volt, sőt a késő 19. és kora 20. században is az maradt. „A zsidók gasztronómiája” című cikknek a sóléttel foglalkozó alábbi mondatában például nemcsak az antiszemitizmust, hanem mulatságos képzavaraival a zsurnalisztikai közhelyeket is kigúnyolja:

„Hogy ezt sikeresen élvezhessük, minden előítélettől meg kell szabadulnunk, a gyomrunknak emancipálnak kell lennie, a nyelvünk nem hirdethet zsidógyűlöletet, az ínyünknek pedig a »kor csúcsán« és a »kultúra magaslatán« kell állnia.”⁶¹

Ugyanebben a cikkben Saphir néhány olyan konkrét antiszemita előítéletről is csúfot űz, mint a zsidók állítólagos mocskossága és gyávasága. Az előbbi előítéletről a halételekkel kapcsolatban, az utóbbiról pedig a kugli nevű étel kapcsán ír. Az erről kitalált történetben a humor a kugel szó többféle jelentéséből adódik, az ugyanis a német nyelvben a szombati ebédkor szokásos ételen kívül gömböt, golyót vagy puska- és ágyúgolyót is jelenthet.

„A zsidók szívesen esznek halat, a halak pedig szívesen esznek zsidót, amint azt egy híres halról tudjuk, aki egy egész zsidót [Jónást] szőröstül-bőröstül *déjeuner à la fourchette*-re [villásreggelire] élvezettel elfogyasztott. Persze aztán sértetlenül visszaadta, még hozzá egyedül azért, mert a zsidó veszekedősnek [*ein Hantiger*] bizonyult! Mivel a zsidók tudják, hogy a halak szívesen esznek zsidót, nagyon félnek a víztől.

Bár régebben kételkedtek Jákob leszármazottainak hősi elszántságában, és azt állították, hogy azok félnek a puska- és ágyúgolyótól, a zsidók ma bátor és nyugodt szívvel néznek szembe minden sabbat alkalmával a kugellel, azaz a golyóval.”⁶²

Saphir általában nem jogi fogalomként használta az emancipáció kifejezést, hanem lazább értelemben. Írásaiban a szó többnyire valamiféle

⁶¹ Saphir, Moritz Gottlieb: „Die Gastronomie der Juden, oder: Vogls Garküche. Eine Jugend-Erinnerung, von M. G. Saphir. *Der Humorist*, 1847. augusztus 30. 825. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110956078>

⁶² Saphir, 1847. augusztus 30. 825.

kölcsönösséget vagy keveredést jelent, például vallásilag vegyes látogatók által frekventált vendéglőt, keresztény ételek kóser változatait kínáló éttermet vagy zsidók és keresztények szerelmi kapcsolatát, de néha a túlzott asszimilációt is emancipációnak nevezi. Az osztrák zsidók azonban akkoriban még nem voltak igazából emancipáltak. Bár II. József 1781-es türelmi rendelete talán az emancipáció első lépésének tekinthető, nem mindig érvényesítették, és ellenintézkedések is gyengítették. Valójában csak 1867-ben, majdnem tíz évvel Saphir halála után került sor az osztrák zsidók emancipációjára.

Akár emancipációnak, akár asszimilációnak hívjuk a dolgot, Saphir enyhén szólva vegyes érzelmekkel viseltetett iránta. Áttérése dacára továbbra is szerette a zsidó kulturális hagyományokat, és sokat elmond róla, hogy míg az asszimiláció túlkapásait kritizálta, sohasem adta hasonló ellenérzés jelét a prágai jesivában folytatott tanulmányaival kapcsolatban, és későbbi életében is gyakran hivatkozott a Talmudra. Ugyanakkor nem kedvelte az olyan „modern” zsidókat, akik elvtelenül igyekeztek minden változó körülményhez alkalmazkodni és a gasztro-nómiai, valamint másfajta kulturális hagyományokat sutba hajítani. Ezt olyannyira ellenezte, hogy a zsidó étkezéskultúráról írt összes cikkében bírálta a hasonló törekvéseket.

Egész munkásságát és nemcsak a zsidó konyháról írott cikkeit tekintve Saphir az olyan emberek tipikus példájának tűnik, akiknek köszönhetően kulturálisan, etnikailag és felekezetiileg annyira sokfélévé vált a 19. század számos városa. Többnyelvű és többnemzetiségű ember volt, aki számos európai várost otthonának tekintett élete során, így valamelyest joggal lehetne gyökértelenséggel vádolni. De ez egyáltalán nem érvényes a zsidó konyhával foglalkozó írásaira: ezek ugyanis a kulturális örökségéhez fűződő mély kapcsolatáról tanúskodnak.

Rác Katalin

A sólet magyarországi meghonosodása és a magyarországi zsidó integráció

Közismert, hogy a sólet az egyik legkedveltebb közép- és kelet-európai, vagyis askenázi zsidó étel, amely szorosan kötődik a szombati ünnepi szokásokhoz. Kevésbé ismert talán, hogy a világ különböző részein élő zsidó közösségek ennek az egytálételnek számtalan variációját fogyasztják, illetve fogyasztották évszázadokon keresztül.¹ Szufárd, illetve keleti zsidók Dél- és Délkelet-Európában, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában *adafínának*, *szchínának* vagy *haminnak* nevezik, az iraki zsidók pedig *tebitként* emlegetik. Ezek az elnevezések az étel két tulajdonságát emelik ki: elásott vagy bújtatott, vagyis elzárt (*adafina*, *tebit*) és meleg (*hamin*). Ahogy a szombati ünnepnap héber neve, a szabbat (a teremtés hat napját követő megpihenés napja emlékéül-emlékeztetőül, 2Móz 20,11) a munkabeszüntetés fogalmára utal, amibe a zsidó törvények szerint a tűzgyújtás és a főzés tilalma is beletartozik, az étel különböző elnevezései azokra a konyhatechnológiai megoldásokra mutatnak rá, amelyek az ünnepnap folyamán a törvények betartása mellett lehetővé teszik meleg étel készítését, illetve fogyasztását. Ilyen technológiai eljárásra utal a 3. század körül lezárt Misna, a rabbinikus törvények legkorábbi gyűjteménye is. Kötelezi a törvénytisztelő zsidót, hogy a meleg ételt vagy folyadékot elássa vagy letakarja – az eredeti szöveg fonetikus átírása

□ Rác Katalin, történész, óraadó oktató, University of Florida, e-mail: katalin.rac@ufl.edu

Ez a dolgozat egy korábban megjelent angol könyvfejezet magyar változata. Eredeti mű: Katalin Franciska Rac: How Shabbat Cholent Became a Secular Hungarian Favorite. In: Aaron S. Gross – Jody Myers – Jordan D. Rosenblum (szerk.): *Feasting and Fasting: The History and Ethics of Jewish Food*. New York: New York University Press, 2020. 235–250. DOI: <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479899333.003.0013>

¹ Váncsa István „Nem elásott, nem elföldelt” című cikkében érinti a különböző variációk elkészítési módját és a köztük fennálló esetleges kapcsolatot. *Szombat*, 28. évf. (2016.), 6. szám 4–7. https://szombat.org/files/2016/06/Szombat_2016_06_nyar.pdf (letöltés ideje: 2022. december 15.)

szerint: *tomnin et hahamin* –, hogy az a szombatra elkészüljön, illetve meleg maradjon.² A szefárd sóletvariánsok nevei a Misna szövegét idézik, míg a jiddis és német ajkú askenázi zsidóság *csolent*, *csunt* vagy *salet* névvel illette ezt az ételt, ami nagy valószínűséggel francia eredetre és annak félrehallására vagy népetimológiai használatára vezethető vissza.³ Az összetevők közti egyezés (zöldségek, gabona, fűszerezett hús és víz) és az elkészítési eljárás (egy szorosan lezárt edényben lassú, egész éjszakán át, másnap délig tartó főzés meleg, vagyis kihűlőfélben lévő sütőben, illetve ahol ez a főzési eljárás szokásban volt: a földbe temetve) szintén arra mutat, hogy a sólet szefárd eredetű, és francia közvetítésnek köszönhetően érte el az askenázi közösségeket.⁴ A szombati munkatiltalom előírásának megfelelő elkészítés módja mellett a sóletet és annak variációit az a meggyőződés avatta a szombat elengedhetetlen kellékévé, hogy a meleg étel hozzájárul az ünnep emelt hangulatához.⁵ A kifejezetten a sólet elkészítésére használt kerámia- vagy fémedényeket gyakran a Tórából vett idézetekkel díszítették, ami megkönnyíthette, hogy ki-kik megtalálja a sajátját, amikor a családok még a közösségi sütödébe vitték a péntekről szombatra elkészülő ünnepi ételt. Ezek az idézetek egyúttal tovább erősítették a sólet és a szombat közti asszociatív összefüggést. Az étel különböző variációinak népszerűsége pedig rávilágít a világ más-más tájain élő zsidó közösségek vallás által teremtett kapcsolatára.

A regionálisan változó zsidó konyha alapételeként a sólet és annak variációi központi szerepet játszottak és játszanak a zsidó identitás kulináris kifejezésében. Ezt jelzi, hogy a Misna lezárását követően a rabbinikus irodalom további részletekkel bővítette az étel elkészítésére és tálalására vonatkozó előírásokat. Az inkvizíció egyenesen az üldözendő judaizálás megtestesülésének tartotta, és általánosan elmondható, hogy a sóletfogyasztás keresztény szemmel nézve még a 19. században is

² Misna, Sabbath 2.7.

³ Wexler, Paul: The Term „Sabbath Food”: A Challenge for Jewish Interlinguistics (Yiddish *čolnt*, *šalet* = Moroccan Yahudic *sxīna* versus Judezmo *adefina*, *adafina* = Algerian, Tunisian Yahudic *dīna* = Iraqi Yahudic *t(ə)bīt* = (?) Yemenite Yahudic *kubānāh*, *gillāh*). *Journal of the American Oriental Society* 98 (4), 1978. 461–465. DOI: <https://doi.org/10.2307/599759> Gil Marks megállapítja, hogy a misnai kifejezés a már létező főzési technológiára mutat rá. Lásd: Marks, Gil: *Encyclopedia of Jewish Food*. Hoboken – NJ: Wiley, 2010. 1.

⁴ Valószínűleg a tizenegyedik század folyamán érte el az étel Közép-Európát. Lásd: Cooper, John: *Eat and Be Satisfied. A Social History of Jewish Food*. Northvale – NJ: Jason Aronson, 1993. 103.

⁵ Cooper, 1993. 101.

kifejezetten zsidó szokásnak számított.⁶ Erről tanúskodik egy ebből az időből fennmaradt feljegyzés, amelyre Marion A. Kaplan, a német zsidó történelem egyik legismertebb kutatója hívta fel a figyelmet. Egy hesseni földműves „főzelék jellegű bablevest (valószínűleg sóletet)” fogyasztott, amit azzal kommentált: „Ma zsidó vagyok.”⁷ Mintegy megerősítette ezzel, hogy a zsidó étel fogyasztása a zsidó identitás kifejezése, vagyis hangot adott az általánosan elfogadott felfogásnak, amely szerint „amit megeszel, az te leszel”.⁸

A 19. század végi, 20. század eleji Magyarországon azonban jelentős fordulat következett be a sólet történetében: itt és ekkor a sólet fogyasztása és a zsidó identitás kifejezése közti, évszázadokon keresztül fennálló kapcsolat kizárólagossága elhalványult, illetve részben el is tűnt. Más megvilágításban a sólet története egy zsidó és egy nem zsidó szálla szakadt: miközben a vallásos zsidó szokás szerint a sólet napjainkban is központi szerepet játszik a szombati ünnepi étkezések rendjében, ez a fogás a magyar konyhaművészet részévé vált. Így Magyarországon a sólet egy nem zsidó identitást (is) magáénak vallhat. Ezt a jelenséget illusztrálja egyrészt a Szent Márton-napi sólet megjelenése, amely már nem zsidó kultúrkörnyezetben köti össze a Márton-napi keresztény szokásokhoz kapcsolható libafogyasztás hagyományát a libahússal készített, de a zsidó étkezési előírásokat nem feltétlenül követő sólet fogyasztásának szokásával.⁹ Másrészt a sólet napjainkban több budapesti étterem étlapján szerepel, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy elkészítésének elsajátítása a magyar vendéglátóipari képzés része. Az élelmiszerboltokban elérhető sóletkonzerv-választék és annak a 2000-es évek elején tapasztalt látványos bővülése is ezt igazolja. A hagyo-

⁶ Cooper, 1993. 106, 184; Marks, 2010. 127. Toaff, Ariel: *Mangiare alla giudia: La cucina ebraica in Italia dal Rinascimento all'età moderna*. Bologna: Il mulino, 2000. 132–133.

⁷ Kaplan, Marion: *Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York: Oxford University Press, 1991. 73.

⁸ Brillat-Savarin, Jean Anthelme: *The Physiology of Taste*. New York: Penguin Books, 1970. 13; Feuerbach, Ludwig: *Das Geheimnis des Opfers oder der Mensch ist, was er isst*. In: *Sammtliche Werke* X. Leipzig: Otto Wigand, 1866. 3, 5.

⁹ Csak pár példa: az esztergomi Csülök csárda Szent Márton napi menüje, <https://csulokcsarda.hu/2022/11/10/marton-napi-unnepi-menu> vagy az internetes gasztronómiai portál, a *Mindmegette.hu* oldala: <https://www.mindmegette.hu/liba-a-marton-nap-foszereploje-48195/> (letöltés ideje: 2022. december 12.)

mányos zsidó háztartások sóletedényeinek helyébe a nem kóser sóletet tartalmazó konzervdoboz lépett.¹⁰

Giorgio és Nicola Pressburger *Nyolcadik kerületi történetek* című kötetének „Sólet” című novellája a zsidó elbeszélő szemszögéből idézi fel a sólet zsidó emlékezetét. A történet elején az elbeszélő egy dél-olaszországi autópályán haladva egy Trabanttal utazó magyar párra lesz figyelmes. Amikor megállnak, Pressburger inkább kíváncsiságból, mint segítőkészsége által ösztönözve szintén fékez és kiszáll kocsijából, de amikor közelebb lép hozzájuk, megdöbbenéssel látja, hogy a pár férfi tagja konzervsóletet eszik, közvetlenül a konzervdobozból. Jóllehet az nem derül ki, hogy a férfi, illetve a házaspár zsidó-e vagy sem – a történet szerint nem is váltanak szót –, az elbeszélő az olvasónak elmagyarázza, hogy a magyar konzervipar e terméket a háború utáni évtizedekben (is) számottevő magyarországi zsidó közösségre számítva hozta forgalomba.¹¹ A sóletkonzerv látványa az otthon melegével együtt egy gyerekkori megaláztatás emlékét is feleleveníti a szerzőben. Nem sokkal a háború után történt, hogy a közösségi sütödéből hazafelé vezető úton, a VIII. kerületi Mátyás téren megállította egy fiú, aki piszkos zsidónak nevezte és kiütötte a kezéből a teli sóletedényt. A sólet elvesztésének, illetve elveszejtésének emléke további emléksort indít meg az elbeszélőben, ami majdnem olyan messze kanyarodik az egykori VIII. kerületi jelenettől, mint ahogyan a sóletkonzerv távolodott el történetileg és kulturálisan a zsidó szokásoktól.

A sólet magyar konyhaművészeti betagozódásának folyamata nemcsak önmagában fontos kutatási téma, de egyben tükröt mutat a magyarországi zsidó integrációnak is, amely a jiddis és német nyelvű közép-európai zsidóság szétválásának folytatásaként, illetve e szétválás részeként is értelmezhető. A következőkben csupán két aspektusát emelem ki e 19. és 20. századi integrációs folyamatnak: ez idő alatt vált intenzívebbé és fűződött szorosabbra egyre több szalon a zsidó és a keresztény társadalom közötti kapcsolat. A keresztény többség befolyása a zsidók

¹⁰ Ezúton szeretném megköszönni Glässer Norbertnek, hogy felhívta figyelmem arra, hogy a két világháború közti ortodox kóser konzervgyártás a vallásos étkezési szokások történetét tovább árnyalja, hiszen nem maga a zsidó vallásos életviteltől való eltávolodást, hanem az „infrastruktúra helyi hiányától (vagy meglététől)” való függetlenedést jelzi, azaz mintegy az adott vallásos élet kereteire adott válaszként értelmezhető. Személyes e-mail, 2022. december 21.

¹¹ Pressburger, Giorgio – Pressburger, Nicola: Sólet. (Fordította: V. Pánczél Éva.) In: Uő: *Nyolcadik kerületi történetek. A zöld elefánt*. Budapest: Múlt és Jövő, 2013. 100.

életvitelére és a zsidók részvétele a modern magyar kulturális, politikai, gazdasági és tudományos intézmények megteremtésében egyszerre formálta a zsidók életét a modern Magyarországon. E két folyamat több ponton is összekapcsolódott.¹² A sólet modern magyarországi története az integráció e két aspektusát a kulináris történetírás szemszögéből ábrázolja. Lévéen jelképes zsidó étel, integrálása a magyar konyhába a modern magyar gasztronómia kialakulásának folyamatára világít rá. Megmutatja, hogy az miképpen építette magába az idegen elemeket. Emellett a magyarországi zsidó konyha létrejöttére is felhívja a figyelmet, hiszen azt a régebbi korokhoz hasonlóan továbbra is a zsidó háztartások által elérhető alapanyagok, a zsidó kulturális értékek, illetve a vallási előírások alakították. A nem zsidó magyar sólet megjelenése egyidejű a magyar fogások megjelenésével a zsidó konyhában, ahogy erre majd még röviden kitérek. Magyarországon és az Egyesült Államokban kiadott szakácskönyvek alapján, illetve a teljességre való törekvés hiú ábrándja nélkül irodalmi idézetek szűkre szabott körének segítségével kísérlem meg felvázolni a magyarországi zsidó integrációs folyamat egy lehetséges gasztronómiatörténeti olvasatát.¹³ Ezzel is azt kívánom hangsúlyozni, hogy a gasztronómiatörténeti kutatás, illetve elemzés jelentősen hozzájárul(hat) a zsidó kulturális szokások, az önazonosságról vallott kép, illetve a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolat iránti hozzáállás történeti változásainak értelmezéséhez.

A sólet nevének nyelvi formálódása

A német zsidó (később kikeresztelkedett) költő, Heinrich Heine a *Sabbat hercegnő románca* (Prinzessin Sabbath) című költeményében „isteni szent kóser ambrózia”-ként aposztrofálva örökítette meg a *schalet* kife-

¹² Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 30, 107; Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. 76; Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2006. 13.

¹³ Magyarországon a zsidó szakácskönyvek történetéről lásd: Kiss Bettina: *A zsidó szakácskönyvek története*. In: Koltai Kornélia (szerk.): „A szívnek van két rekesze”: *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából*. Budapest: L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012. 327–339.

jezést.¹⁴ A 19. század második felétől kezdve magyarországi forrásokban a *scholet* forma fordul elő. Moritz Gottlieb Saphir, a népszerű humorista és író például szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy Heinével ellentétben ő *scholet*nek hívja az ételt.¹⁵ Berger Teréz (Körner András dédnagymamájának) szakácskönyve is a „*Bohnen Scholet*” (babsólet) kifejezést használja.¹⁶ Komoróczy Szonja Ráhel azonban nem nyugati, hanem keleti közvetítést említ, amikor a magyar-jiddis dialektus termékeként tekint a *sólet* formára, amely a magyar közbeszédben végül is meghonosodott.¹⁷ Ez jelenik meg az egyik legkorábbi magyarul írott zsidó szakácskönyvben, Hercz Rafael Rezsőné, született Bauer Leonora 1899-ben kiadott *Szakácskönyv vallásos izraeliták háztartása számára* című munkájában.¹⁸ Az étel nevének magyarosodása beleillik a modern magyar szókincs kialakulásának folyamatába, hiszen a magyar nyelv századokon át olvasztott magába idegen, török, szláv, német, spanyol, olasz, továbbá héber és jiddis szavakat, és formálta ezeket saját „ízlése szerint”. A sólethez hasonló nagyszámú jövevényszó megléte a magyar nyelvben különböző kultúrák – ezek között a német, illetve jiddis nyelvű zsidó kultúra – hatásának emlékét őrzi.

A sólet magyar étellé válik

A gasztronómiai hozzáértéséről is híres Jókai Mór *A barátfalvi lévita* című regénye először folytatásokban, két évvel Herczné szakácskönyve

¹⁴ Heine, Henrik: *Sabbat hercegnő románcsa*. (Fordította: Jávör Bella.) Budapest: Awiwa Kiadása, 1920. 16.

¹⁵ Saphir, Moritz Gottlieb: *Die Gastronomie der Juden oder Vogls Garküche. Eine Jugend-Erinnerung*. In: *Ausgewählte Schrifte* 2. Bände 2. Brünn – Vienna – Leipzig: Karafiat, 1871. 65. Körner megjegyzi, hogy Saphir írása 1856-ban jelent meg. Körner András: *A magyar zsidó konyha. Kultúrtörténet 77 autentikus recepttel*. Budapest: Corvina, 2017. 340.

¹⁶ Körner András: *Kostoló a múltból. Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony minden-napjai és konyhája*. Budapest: Vince, 2005., xiii, 239. Körner megtartotta a receptek eredeti írását.

¹⁷ Komoróczy Szonja Ráhel: *Yiddish in the Hungarian Setting*. In: *Jewish Languages in Historical Perspective*. Leiden: Brill, 2018. 93.

¹⁸ Hercz Rafael Rezsőné, született Bauer Leonora: *Szakácskönyv vallásos izraeliták háztartása számára*. Budapest: Schwarz, 1899. Cserna-Szabó András szerint ez az első magyarul íródott zsidó szakácskönyv. Cserna-Szabó András: „Budapest, 5659. ádár hóban”. *Gasztrókrimi az első magyar nyelvű zsidó szakácskönyvről. Szombat*. 28. évf. (2016.), 6. szám

előtt jelent meg 1897-ben.¹⁹ Ebben Jókai libatepertős „gölödény”-ként ismerteti a sóletet, mint az erdélyi szombatosok körében fogyasztott ételt.²⁰ A krumplis tészta alapú gölődin gombóc, amelyet vízben kifőzve, főleg mint levesbetétet fogyasztanak, és így a sólet – a mai Magyarországon a környező országok főleg jiddisül beszélő közösségeihez képest kevésbé előszeretettel fogyasztott – körítésének, a *kugli* vagy *ganev/f* egyik változatának is tekinthetjük (annak firtatása nélkül, hogy melyik ihlette a másikat, illetve hogy a két fogás között bármilyen genealógiai kapcsolatot felállítanánk).²¹ Ignótus 1925-ös, a *Nyugat*-ban megjelent Jókairól szóló cikkében szóvá is tette a gasztronómiai pontatlanságot:

„... a zsidók nemzeti eledeléről, a sóletről azt tudtam, s minden kétágú ember azt tudja, hogy (mint a délfrancia cassoulet étel, melytől neve s nyilván maga is származik) szárazbab-főzelék. Ám, gondoltam, lehet, hogy a szombatosok gölődént esznek sóletnek – mindenesetre megkérdeztem az öreg urat, hogy mikor evett a szombatosoknál s ilyen sóletot? „Nem láttam én, öcsém, világéletemben eleven szombatost, nemhogy ettem volna nála”, felelte Móric bácsi. „Hát akkor honnan tetszik tudni az ételüket?” – voltam most már kíváncsi. „Megállj csak, meg tudom mondani”, volt a felelet. „Egyszer a Király utcában léptem fel követnek s ott voltam hivatalos egy nagy zsidó vacsorán, s az ünnepi fogás gölődén volt. (Nyilván húsvéti vacsora volt, ennek derékfogása valóban gölődén-es leves.) No meg azt is tudtam, hogy a zsidók szeretik a libatepertőt, s e nem rossz lehet a gölődénre, ha jó vastagon meghintik vele. Gondoltam: ez a sólet!... Gondoltam – ha Jókai gondolta, akkor így is kellett lennie, Jókai szentül hitte, hogy amit ő gondol, az úgy is van, s ha a valóság más, annál rosszabb a valóságra nézve.”²²

¹⁹ Jókai Mór *A barátfalvi lévita* című regénye a *Pesti Napló*-ban, könyvalakban a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság kiadásában, egy évvel később, 1898-ban jelent meg.

²⁰ „Egy roppant nagy tálat hozott a két markában emelve, amely tetézve volt ökölnyi nagyságú gombócokkal, vagy ha jobban tetszik, „gölödény”-nyel; a tálat az asztal közepére tette; egy nagy fakanál volt beletéve merítőnek. – Ime, itt a schólet – mondá a tiszteletesné. – Bátran leülhet hozzá az úr. Csupa libatepertővel készült. Magam készítettem. Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. Budapest: Arcanum, 2001. 63. <https://mek.oszk.hu/00700/00785/00785.pdf> (letöltés ideje: 2022. december 12.)

²¹ A kugelnak a haszid szombati ebédben betöltött jelképes szerepéről lásd: Nadler, Allan: Holy Kugel. The Sanctification of Ashkenazic Ethnic Foods in Hasidism. In: Greenspoon, Leonard J. – Simkins, Ronald A. – Shapiro, Gerald (eds): *Food and Judaism*. Omaha – NE: Creighton University Press, 2005. 193–214.

²² Ignótus: Jókai. *Nyugat*. 1925/3–4. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00372/11277.htm> (letöltés ideje: 2022. december 12.)

Jókai „tévedése” azonban a zsidó szakácskönyvekben is tükröződő jelenségre mutat rá. Körner András említett kötete, illetve Rosenstein Tibor és Róbert *Rosenstein szakácskönyv*²³ c. könyve – melynek mottója „Minden kóser, ami jó!” –, egyaránt családi receptgyűjteményre épül, és egyaránt tartalmaz libatepertő-, illetve mákos nudli receptet. Az utóbbi tésztája a megegyezésig hasonlít a gölődinéhez. A szakácskönyvek a magyar vidéki zsidó és keresztény lakosság által egyaránt fogyasztott, a kóser és a paraszti konyha kereteibe egyaránt beleillő ételekről tudósítanak.

Ignotus meghatározása, miszerint a sólet szárazbabfőzelék, nem mérhető Jókaiéhoz, de ugyancsak pontatlan, különösen ha feltételezzük – amint azt később jelzem, nem minden alap nélkül –, hogy Ignotus pontosan tudta, mi a sólet, és annak vallási és kulturális kontextusát is ismerte. A két étel külső megjelenésében és konzisztenciájában is hasonlít egymásra, de míg a babfőzelék viszonylag rövid időn belül elkészül – vízben főtt bab, amelynek a levét rántással besűrítik –, addig a sóletet, ahogy erről már esett szó, eredendően zárt térben (földbe elásva, kemencében vagy sütőben) alacsony hőfokon, hosszú időn keresztül sütik. Azzal, hogy Ignotus főzelékként, vagyis a magyar konyha meglehetősen általánosan elterjedt módszerével elkészített egytálételként határozta meg, a magyar konyhaművészet egyik alapkategóriájába sorolta a zsidó ünnepi fogást. Így nemcsak azt tudatosította, hogy zsidók és nem zsidók ugyanazokat a fogásokat tették otthon az asztalukra, hanem továbbmenve azt sugallta, hogy a sólet magyar eledel.

Ignotus sólettel kapcsolatos megjegyzése egy húsz évvel korábban megfogalmazott véleményét idézi. Emma asszony írói álnevet használva *A Hét* 1901. július 7-i számában „reczept-ankett” kérésével fordult olvasóihoz, hogy egy meg nem nevezett francia lap mintájára majd kötetben gyűjthesse össze „minden kulináris különösségeinket”.²⁴ Ismert fogások különleges elkészítésének nyomtatásban még meg nem jelent leírását vagy ismeretlen, ritka ételek receptjét kérte az olvasóktól. Felhívását azzal indokolta, hogy ezek majd tükröt tartanak a magyar konyha változatosságának, amely részben abból is ered, hogy az több nemzeti konyha művészetét foglalja magában: „a dolog nagyon mulatságos, érdekes, sőt hasznos is lehet, de még tudományos értékű is, mert kevés

²³ Rosenstein Tibor – Rosenstein Róbert: *Rosenstein szakácskönyv*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2014.

²⁴ Emma: „A Hét szakácskönyve. Levél, A Hét olvasóihoz”. *A Hét*, 1901 július 7. 428–429.

országban találkozik össze annyi mindenféle: nemcsak ízletes, hanem különböző nemzetbeli konyha, mint éppen minálunk. [...] – jegyezte meg hozzáfűzve, hogy – Rác, bolgár meg török zöldséges, cseh meg lengyel tészta meg savanyós-édes ételeink is vannak; van juhászsajtunk, ami vetekszik a parmezánnal, főzelékünk és befőttünk, amelyet sehol a világon másutt nem ismernek. Van a zsidó konyhának egy páratlanul ízletes magyar változata – hát még a tésztáink, a réteseink!” Ehhez még hozzátette, hogy az országon belüli kulturális eltérések is számottevőek: „Magának a gulyáshús, pörköltnek, tokánynak és töltött káposztának, ahány vármegyénk, annyi a változata.”²⁵ Vagyis a magyarországi zsidók gasztronómiai kultúráját egyszerre a tágabb értelemben vett zsidó és a magyar konyha részeként értelmezte. A következő évben jelent meg *A Hét szakácskönyve*. Ennek előszava a receptfelhíváshoz hasonlóan Magyarország kulturális sokszínűségét emelte ki. Ide vonatkozó szavait érdemes teljes terjedelmükben idézni:

„Akit az effélék érdekelnek, e gyűjteményből világosan megláthatja, mint szűrődnek össze a mi konyháinkon Nyugat és Kelet majd minden főzőmódjai. Látja, a magyar konyha alapjául, a pásztornépek egyszerű bográcsos főztjeit, melyek egyre finomodva s fejlődve, feljutnak a paprikás csirke, a borjupörkölt, a turóskása, a tejfölös főzelékek, a töltött káposzta és – isten áldd meg a magyart! – a rétesek Csimborasszójáig. Látja észak felől lehatolni a tészta és krumplis ételeket; délkelet felől mindhatalmasabb erővel a paradicsomos és zöld és vörös paprikás fogásokat; délnyugat felől a rizses, borsos és sajtos olasz ételeket, és – a zsidó konyha közvetítésével – a Provence, meg a Rajnavidék, meg Velence, meg Spanyolország páczolt vagy hagymás ételeit, vegyülve a délnyugat s a lengyel északkelet cukros és mandulás hús-ételeivel. A káposzta meg a halikra, meg a czibere-, czékla- s egyéb savanyu levesek rokonná teszik a mi főztünket a[z] orosz-szal s a román-nal, s a kukoriczamála is a mi hazánkon át egyesíti a Campagnából elszakadt oláh pásztornépet a Campagnában most is ott élő olasz pásztorral. Hát a sváb gombóc, a német-olasz kolbász meg más egyebek, amiken azonban kivétel nélkül megérzik, amiről Jócai Mór az „Uj földesúr”-ban külön regényt írt: „a magyar föld átalakító ereje?! Mert, hiába, akárhányféleképen főzzünk is, sehol sem főznek *ugy* mint nálunk s nem utolsó érdekessége éppen *A Hét* olvasói receptjeinek, hogy némi figyelemmel mindig kilátni be-

²⁵ Emma, 1901. 428.

lölük a finom nuanceot, melyben a francia vagy olasz, vagy északi vagy délszláv étel magyar verziója az eredetitől különbözik.”²⁶

A Hét szakácskönyve következetesen magyar ételként kezelte a sóletet ugyanúgy, mint minden más „idegen” forrásból származó, de immáron „magyarrá fogadott” fogást. Ezt mutatja az is, hogy a sóletrecept a hetedik, „Főzelékek” fejezetbe került. Összehasonlításképpen: Herczné csak három évvel korábban megjelent szakácskönyve a sóletet az „eredeti izraelita ételek” között szerepeltette.²⁷ Ignotus/Emma asszony a zsidó konyhát azon kulináris kultúrák közé sorolta, amelyek hatottak a magyar ízvilág kifejlődésére. De azt is láttatta, hogy a magyar konyha saját ízlésére alakítva, formázva fogadta be a külső hatásokat és emelkedett kulturálisan és főzéstechnológiai szempontból arra a magas szintre, amiről a receptek tanúskodnak. A sóletreceptet megelőző különböző kásareceptekhez írt tömör bevezető röviden ezt a folyamatot vázolja: „Kása: ez magában köleskását jelent. Autochton készítési módjainál fogva nemzeti eledelünkké vált, még pedig nem utolsó rendűvé.”²⁸ Vagyis azáltal, hogy létrejött és megszilárdult egy helyi változat, az étel hazainak minősült.

Ignotus Hugó,
Révész-Bíró műterem, 1920 körül
Magyar Nemzeti Múzeum

²⁶ Emma Asszony: *A Hét Szakácskönyve*. Budapest: A Hét kiadása, 1908. 6–7. <http://mek.oszk.hu/23000/23002/23002.pdf> (letöltés ideje: 2022. december 14.)

²⁷ Hercz, 1899. 10

²⁸ Emma Asszony, 1908. 187.

E sorok olvasásakor nehéz elvonatkoztatni Ignotus liberális zsidó identitásától, kiváltképp ha figyelembe vesszük, hogy amikor női irodalmi álcája mögé bújva a zsidó konyha idegensége és a zsidó sólet magyarsága közti különbségre hívta fel a figyelmet, modern multikulturális nemzetfogalmának is hangot adott. Bár az olyan liberális beállítottságú zsidó és nem zsidó értelmiségiek, mint Ignotus támogatták a határokon belüli magyar kulturális és politikai hegemoniát, a magyar nemzetfogalmat nem egy homogén nemzetközösség politikai önmeghatározásaként fogalmazták meg, hanem igyekeztek azt Magyarország etnikailag és vallásilag kevert lakosságának adottságaival összeegyeztetni. Ebből a magyarságtudatból fakadt, hogy miként a magyar és a zsidó identitás is megfért egymás mellett, a magyar és a zsidó ételek egyaránt egy – a modern magyar – konyhakultúra részét képezték.

Ez a nemzeti önazonosság azonban nem sokáig határozta meg a sólet megítélését. A harmincas években egy másik ínyenc íróóriás, Krúdy Gyula két novellája is rávilágított arra, hogy a sólet elmagyarosodása óhatatlanul zsidó mivoltának, illetve a judaizmushoz fűződő kapcsolatának háttérbe szorulásához vezetett. Hiszen ahogy a magyarságtudat sem etnikailag, sem vallásilag nem maradt semleges (azaz a beolvasztás igényét mellőző, befogadó jellegű), a zsidóságról alkotott kép is a magyaréval teljesen össze nem egyeztethető etnikai és vallási kategóriákra épült. Krúdy két rövid története, *A pénteki vendég* és *A levegőváltás öröme és szomorúsága* két egymást követő nap eseményeit meséli el. Egy pénteki napon a Rózsacsokor nevű étterem törzsvendége, aki minden pénteken a belvárosi étterembe jár ebédelni, miközben egy kenyérszelet utolsó morzsáival foglalatoskodik, a rácpontyból és túrós csuszából álló ebédjének elfogyasztása után a főpincérrel, Kraut Edével beszélget. Péntek úr megemlíti, hogy igazán jó kenyér a józsefvárosi Szegfű étteremben van, ami a szombati törzshelye.²⁹ Mikor a főpincér érdeklődik, hogy mi lesz ott ebédre, hiszen azt esetleg a Rózsacsokorban is megfőzhetik, és akkor szombaton is hozzájuk jöhet majd, Péntek úr azt válaszolja, hogy „paszuly”. „Nálunk pénteken van babfőzelék”, válaszol Kraut, mire Péntek úr visszautasítja, hogy „az önök babfőzelékét a »Szegfű« paszulyához” hasonlítsa, és felvilágosítja a főpincért, hogy mióta a felesége meghalt (vagyis elhagyta, de mivel már olyan sokszor elmesélte, hogy „tán a végén maga is elhitte, hogy az valóban meghalt”), szombatonként a

²⁹ Krúdy Gyula: *Az emlékek szakácskönyve: Ízes írások és régi receptek*. Budapest: Táltos, 1983. 149.

Szegfűbe jár magyar sóletet enni. A felesége ismertette meg a sólettel, mesél tovább, aki „anyai ágon előkelő zsidó családból származott. Sok ismert nevű pesti famíliával állott rokoni összeköttetésben, Ziofantiékkal, Dáriusékkal, Lancelottiékkal és más nevezetességekkel – még a pesti Mendelssohnokkal is akik azonban minden európai kultúrájuk, arany-spanyol múltjuk, lengyel nemességük mellett sem tudtak arról leszokni, hogy hetenként bizonyos zsidó-táplálékot ne vegyenek magukhoz. Ez pedig nem volt más, mint a „sólet”, amelyet különösen az asszonyok kedveltek az édeskésen kocsonyázott halak mellett.”³⁰

Czvek Gyula: Krúdy Gyula óbudai otthonában, 1932. Magyar Nemzeti Múzeum

³⁰ Krúdy, 1983. 150.

Annak ellenére, hogy a feleség kikeresztelkedett (vagyis nem pusztán az európai magaskultúrát tette magáévá, ahogyan azt Péntek úr volt neje családi háttérének ismertetésével sejtette), a sóletről nem mondott le. „Ősi hagyományként” szombatonként sóletet főzött. Vagyis nemcsak elhagyta a vallást, de a hagyománnyal ellentmondásban készítette el a hagyományos ételt, hogy aztán azt az előzőeknek némiképp ellentmondva és a hagyományt követve, szombaton elfogyassza. A férj ezt a „hagyományt” folyatta a feleség „távozása” után, immár mint a Szegfű szombati törzsvendége. Kraut számára sem volt ismeretlen a sólet, hiszen előző munkahelyén, a Nemzeti Casinóban is volt egy gróf vendége, aki időnként a pesti Duna-parti Braun kóser étterméből hozatott sóletet.³¹ Krúdy kikeresztelkedett és nemesi rangra emelkedett zsidó alakjai a zsidó integráció azon privát (házasság és háztartás), valamint nyilvános (nemesség, kaszinó, vendéglő) tereit népesítik be, melyeket mind a magyar, mind a nemzetközi tudományos világ alapos vizsgálat alá von(t).³² A volt magyar zsidók példáját ellentételezi azoknak az ibériai, illetve latin-amerikai kikeresztelkedett zsidóknak a története, akiket kriptonzsidókként tart számon a történelemtudomány. Ők a nyilvánosságot kerülve, sokszor még családtagjaikat sem bevonva, titokban ragaszkodtak bizonyos zsidó hagyományokhoz, egyes ételek fogyasztását, illetve fogyasztásának megkerülését is beleértve. Magyarországon a 20. század első évtizedeiben a zsidó étel fogyasztása a társadalmi nyilvánosság része lehetett. Keresztény emberek, mint amilyen maga Krúdy vagy Péntek úr volt (mindketten zsidó feleséget – Krúdy többet is – választottak maguknak),³³ a zsidó konyha szakértőjévé váltak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a sólet a keresztény és azon keresztül a többségi étkezési kultúra részévé váljon. Péntek úr egyenesen ki is jelenti, hogy „én megreformáltam a »zsidó sóletot« ... kitaláltam a »magyar sóletot«, amikor boldogult nőmtől elváltam”.³⁴ Krúdy novellája azonban tovább gazdagítja a magyar sólet megnevezésében foglalt keresztény–zsidó-kap-

³¹ Cserna-Szabó megjegyzi, hogy Krúdy a Braun csontos marhahúsának tisztelője volt. Cserna-Szabó, 2016. 13., 9. jegyzet

³² Például McCagg, William: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder: East European Monographs, 1986; Konrád, 2014; Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* 49 (3), 2007. 373–402.

³³ Köszönöm Fenyves Katalinnak, hogy erre a részletre felhívta a figyelmem. Cserna-Szabó András különös fontosságot tulajdonít annak, hogy Herczné szakácskönyve kiadásának az évében költözött a fiatal, frissen házasodott Krúdy a Király utcába, ahol Schwarcz Ignác kiadója is székel. Cserna-Szabó, 2016. 9.

³⁴ Krúdy, 1983. 151.

csolatokra, illetve a zsidó és magyar sólet eltávolodására vonatkozó utalást, amikor elmagyarázza, hogy a Szegfű az 1850-es évektől „hazafias vendéglő” volt, ahol „ellenzéki honfiak találkoztak, terveket koholtak, a falon a fiatal és öreg Kossuth Lajos képe” függött, és a Szegfű tulajdonosát is megszólaltja:³⁵ Annak ellenére, hogy a Szegfű étlapján – Péntek úrnak köszönhetően – „magyar sólet” szerepel, a tulajdonos, Svertetzky Vilmos „magyar piláfnak” nevezi,³⁶ vagyis bár árulja a törzsvendég által kifejlesztett zsidó eredetű ételt, annak zsidó nyelvből eredeztetett nevét nem veszi a szájára.

Kraut elfogadja Péntek úr meghívását, és másnap vele tart a Szegfűbe sóletet enni. Itt fény derül a magyar sólet összetételére, mely Pali bácsi-nál, ahogy őt a Szegfűben ismerik, felváltotta felesége marhaszegyből, egész tojás hozzáadásával készült sóletjét, ami – jegyzi meg Pali bácsi – olyan zsíros volt, hogy mindketten elhíztak tőle.³⁷ A magyar sólet sem a szombati ünnepnap törvényeinek nem felel meg, sem a kóser alapanyagokra vonatkozó előírásokat nem követi. Disznóhússal (csülökkel és dagadóval) készült,³⁸ amely elfogyasztásának visszautasítását mind az inkvizítorok, mind a középkori rabbik a zsidó identitás fontos jellemzőjeként tartották számon.³⁹ Minden más alapanyag tekintetében azonban a magyar sólet egyezik a zsidó sólettel: babból, egész tojás hozzáadásával készült és alaposan meg van paprikázva. Ahogy a Pali bácsi és felesége közti kapcsolat megszakadt, úgy függetlenítette magát a magyar sólet a judaizmustól, még akkor is, ha szombati napon fogyasztják, hiszen az ebéd nem része a szombati ünnepnapnak.

A zsidó hagyományoktól való eltávolodást a Krúdy és Ignóus által közölt sóletreceptek különbözőképpen érzékeltetik. Krúdy szerint az összes alapanyagot – zsírt vagy olajat, vöröshagymát, sót, borsot, pirospaprikát, a húst, „jól megmosott egész tojásokat” és tetszés szerint „árpakását” – egy edénybe kell helyezni, és annyi vizet hozzáadni, hogy az elfedje a hozzávalókat. Négy órán keresztül kell sütőben, „fedő alatt” „párolni”.⁴⁰ *A Hét szakácskönyve* „egy jó kanál liszt” hozzáadását is ajánlja a többi alapanyaghoz, amelyek: ólombab, vöröshagyma, só, „szegedi csörmő

³⁵ Krúdy, 1983. 90.

³⁶ Krúdy, 1983. 151, 91.

³⁷ Krúdy, 1983. 151.

³⁸ Krúdy, 1983. 94.

³⁹ Homza, Lu Ann (ed.): *The Spanish Inquisition, 1478–1614. An Anthology of Sources*. Indianapolis – Cambridge: Hackett, 2006. 15, 28.

⁴⁰ Krúdy, 1983. 195.

paprika”, kanál zsír és a hús. Péntek délelőttől szombat délig kell sütőben sütni, és bár a recept előírja, hogy az edényt időnként megrázzák, azt is kiköti, hogy „kavarni nem szabad”. A liszt, illetve a mérsékelt vízmenyiség hozzáadása mutat némi rokonságot a sűrítéssel készült főzelékek elkészítésével. Emma asszony hozzáteszi, hogy jó, ha a *ganev* benne fő a sóletben.⁴¹ A *ganev*vel kapcsolatban Emma asszony különleges lelkesedésről tesz tanúságot egy oldallal előbb, amikor összehasonlítja a ricsetet, vagyis a „zsidó töltött árpakását” és a sóletet.

„Fő, hogy mind a ricsetnek, mind a sóletnek elmaradhatatlan járuléka a *ganev*. A szó tolvajt jelent; az igazán kitűnő étel nem egyéb, mint lisztes kolbász; libanyaka; sózott, jól megzsírozott és paprikázott s összekevert liszttel megtöltve s elvarrva. Akár ricsetben, akár sóletben megfőve nagyon ízletes.”

A *ganev* a kelet-közép-európai hagyományok emlékét erősíti a magyar zsidó, illetve magyar konyha főztjében. Egy rövid kitérő erejéig érdemes megjegyezni, hogy a feltétként értelmezett *ganev* ma töltött libanyak néven gazdag gasztronómiai irodalomnak örvend. A jiddis név elvesztése, a töltéssel és formázással járó konyhatechnológiai kihívás, illetve a már kész és felszeletelt töltött nyak esztétikuma mind hozzájárul, hogy – nem meglepő módon – a Márton-napi menüsorba is beillesztik.⁴² De míg a „hagyományos” elképzelésnek megfelelő *ganev* a kuglival rokon, a mai töltött libanyakba hús és zöldség is kerül. Csak külsőségeiben hasonlít a mostani a 20. század elejihez, amiről Ignótus írt.

Sem Krúdy, sem Ignótus nem részletezi, milyen hús kerüljön a sóletbe, de azt mindketten megjegyzik, hogy füstölt kell legyen, ami szembe megy Herczné receptjével, hiszen ő „zsíros melle húsát” ír elő (vagyis lehet, hogy a sóletről hasonlóan gondolkodott, mint Pali bácsi felesége).⁴³ Cserna-Szabó András egymás mellett idézi a prágai Marie Kauders és a szabadkai Rosenfeld Mártonné sóletreceptjét. Pali bácsi feleségéhez hasonlóan mindketten hangsúlyozzák, hogy kövér, illetve zsíros

⁴¹ Emma Asszony, 1908. 192.

⁴² „Márton-napkor, aki teheti, egyen klasszikus libás ételeket, mert nagy szerencsét hoznak”, kommentálja az egyik internetes gasztrooldal a töltött libanyakreceptet. <https://streetkitchen.hu/street-kitchen/toltott-libanyak-kaposzta-paszternakpure/> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁴³ Herczné velőcsontot helyezett az edénybe. Herczné, 1899. 10.

marhahús (Rosenfeldnél marhaszegy) kerüljön a sóletbe.⁴⁴ Az ismert humorista és elismert ínyenc Ágai Adolf képviseli az arany középutat, amikor figyelmeztet, hogy a sóletbe a disznóhús egyáltalán nem illik, sőt még a lúdhúst is ellenzi. „Füstölt marhaszegy való bele, mely egyúttal meg is zsírozza.”⁴⁵ A füstölt hús fontosságának kiemelése nemcsak Krúdy és Ignotus receptjét jellemzi. A 20. század első felétől kezdve a magyar zsidó és nem zsidó szakácskönyvek egyaránt a füstölt ízt (és a libazsír használatát) tekintik a paprika mellett a zsidó és nem zsidó sólet ideális aromájának meghatározójaként, ami lényeges eltérés a legtöbb 19. századi, illetve a Monarchia nem központi magyar területeiről származó receptekhez képest.⁴⁶ Míg a kóser háztartást vivő háziasszonyok példának okáért füstölt libahúst is használhattak, addig a magyar nem kóser sóletbe nem kóser füstölt hús, sonka vagy csülök került. De Krúdy és Ignotus arra is rámutat, hogy a 20. század elejére Magyarországon a babsólet minden más hüvelyesből, illetve rizsből készült sólet közül a legnépszerűbb lett.⁴⁷ A borsóból készült változat Ágai szerint (is) elhalványult a babsólet mellett.⁴⁸ Krúdy és Ignotus írása azt tükrözi, hogy a zsidó integrációval párhuzamosan vagy annak részeként a sólet is igazodott a magyar ízvilághoz, és a magyar konyha alkotóelemévé vált. De egyúttal a zsidó és nem zsidó sólet eltávolodott egymástól: keresztény magyarok kizárólag magyar (nem kóser) sóletet fogyasztottak.

A második világháború után, ahogyan a fentebb hozott példák is jelzik, a sólet mit sem veszített népszerűségéből. Történeti jelenléte ebben az időszakban is a tizenkilencedik században megkezdődött integrációs folyamat folytatásaként értelmezhető. A híres budapesti Kádár éttermet, amely az ötvenes évekből a legutóbbi évekig változatlan menüvel várta a vendégeit. Nemcsak város- és országszerte, de az oda látogató turisták révén még külföldön is a nem kóser sólet fellelőváráként

⁴⁴ Cserna-Szabó András: *Ahány ház, annyi sólet. Egy prágai német zsidó szakácskönyvről*, 115. https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/1/1/113_115_csernaszabo_solet_mj2012_2.pdf (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁴⁵ Ágai Adolf: *Zsidó konyha. Antiszemita ínyencek épülésére*. In: *Uő: Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862–1906)*. Budapest-Jeruzsálem: Múlt és Jövő Kiadó, 2010. 199.

⁴⁶ A Rosenstein szakácskönyv füstölt marhaszegyet és füstölt libacombot ír elő. Rosenstein Tibor – Rosenstein Róbert, 2014. 68.

⁴⁷ Herczné szakácskönyve rizs- és borsósólet receptet is tartalmaz. Herczné, 1899. 10.

⁴⁸ Ágai, 2010. 199.

tartották számon.⁴⁹ A Kádárban titkos recept alapján készült a sólet, de az nyilvánosan hozzáférhető információnak számít, hogy – más éttermekhez hasonlóan – nem a hagyományokat követve készítették el.⁵⁰ Ráadásul, a Kádár szombaton is, vagyis a szombat törvényeinek ellentmondva nyitva tartott. A sóletkonzervek esetében is mind az összetétel, mind az elkészítési mód, az esetleges hőkezelést beleértve, a nem zsidó étkezési szokásokat gazdagítja. Mivel elkészítésük elszakadt a zsidó naptár által diktált életritmustól és életviteltől, az étel az intézményesített judaizmusához köthető korszakának meghaladását illusztrálják. A hagyomány, a zsidó törvények és a zsidó kulináris identitás helyett a szakács és a fogyasztó ízlése határozza meg az éttermi és a konzerv sólet mibenlétét.

Magyar étel a zsidó konyhában

Nemcsak a sólet vált magyarrá, de egyes magyar fogások is a zsidó étkezés meghatározó részei lettek. A Körner- és a Rosenstein-szakácskönyv mellett amerikai zsidó szakácskönyvek is érzékletesen szemléltetik ezt a jelenséget. Az Egyesült Államok egyik ünnepezt zsidó szakácskönyvszerzője, Joan Nathan *Jewish Holiday Cookbook* [Zsidó ünnepi szakácskönyv] című könyvében szereplő magyar zsidó péntek esti menü a következőkből áll: „barhesz, csirkehúsleves, csirkepaprikás, rizs, magyar uborkasaláta, fantasztikus rétes”.⁵¹ Ezek közül a barhesz az egyetlen, amelyet a tágabb közép-európai térségben is fogyasztanak, illetve amely az egyetemes zsidó étkezési szokások szerves része.⁵² A menüben a magyar konyha jellegzetességeit a csirkepaprikás képviseli.⁵³

⁴⁹ Emberling, Amy: Magyar Food Tales – Story #1 – Getting Acquainted with Sólet. *zingerscommunity.com*, 2012, <https://www.zingerscommunity.com/2012/07/magyar-food-tales-story-1-getting-acquainted-with-solet/> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁵⁰ Megyesi Gusztáv: Kádár kifőzde. *Hócipő*, 2010/24. http://www.hocipo.hu/content/view/3240_megyesi_gusztav_kadar_kifozde (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁵¹ Nathan, Joan: *Joan Nathan's Jewish Holiday Cookbook: Revised and Updated on the Occasion of the 25th Anniversary of the Publication of the Jewish Holiday Kitchen*. New York: Schocken Books, 2004. 21.

⁵² Kauders használta a barhesz mellett a kalács héber nevét (Chalah) is. Kauders, Marie. *Vollständiges israelitisches Kochbuch mit Berücksichtigung der französischen, englischen, ungarischen und böhmischen Küche, sowie der Osterküche: enthaltend: 800 auf mehr als fünfzigjährige Erfahrung gegründete Original-Küchenrecepte*. Prága: Druck und Verlag Jakob B. Brandeis, 1898. 284

⁵³ Kisbán Eszter: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép. A gulyás, pörkölt, paprikás*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1989.

Egy másik nagynevű szerző, Gil Marks a magyar konyha egyik legismertebbnek számító ételén, a marhagulyáson keresztül mutatja be a magyar zsidó konyhát. Mintha Emma asszony szavait visszhangozná, amikor kifejti, hogy Magyarország számos politikai változáson ment keresztül, aminek köszönhetően különböző idegen kulturális hatások érték, és ezeknek köszönhetően „a magyar zsidó konyha az askenázi világ egyik legelevenebb főzőkultúrájává vált, amit ennek az ételnek a példája is mutat”.⁵⁴ A recept egybevág a legtöbb magyar szakácskönyv gulyásreceptjével. Azáltal, hogy magyar zsidóknak tulajdonítja, Marks a Magyarországon nemzeti ételnek számító fogás receptjét arra használja, hogy a magyar zsidókat megkülönböztesse más, az Egyesült Államokban élő közösségektől. E két szakácskönyvszerző munkája arról tanúskodik, hogy a Magyarországról kivándorolt zsidók beépítették az étkezésükbe a magyar fogásokat, hasonlóan azokhoz, akik nem vándoroltak ki. Krúdy Péntek úrával ellentétben azonban ők nem változtatták meg az eredeti receptet, hogy elmondhassák magukról: ők fejlesztették ki – például – a zsidó gulyást.⁵⁵ Ágai írásai pontosan jelzik egyrészt azt, hogy a magyar ételek a zsidó táplálkozáskultúra szerves részévé váltak, valamint hogy azoknak a recepteknek az esetében, amelyek a kóser főzési előírások miatt változtatásra szorultak, a cél nem az eredeti étel hátrányosnak ítélt tulajdonságainak, kulturális háttérének elhagyása volt, hanem beillesztésük a kóser háztartás keretei közé.⁵⁶ Herczné szakácskönyvének bevezetőjében a kiadó Schwarz Ignác is hasonlóképpen vélekedhetett, mikor azt írta, hogy a könyv a „vallásos izraelita életben megengedett ételeket” gyűjti egybe, azok igényeit kielégítendő, akik „az egyszerű, ízletes házikoszthoz”, illetve azokét, akik a „finomabb” konyhához szoktak.⁵⁷ Ágai a nem zsidó konyhaművészetet a magyarral azonosítva azt írja: „A zsidó böllér a marhahúsból is olyan sódart, kolbászt, szalonnát, szalámit gyárt, mely a »magyar« hentes műveivel is vetekszik.” A zsidó konyháról szóló „ismertetőjét” így foglalja össze: „...az ízlés, a szükség, és ravaszság diadala a zsidó konyha, s vívmányai méltóak rá, hogy vallásközi érvényre és nemzetközi jelentőségre emelkedjenek”.⁵⁸ Ilyen szempontból a kóserság nem a tágabb kulturális értelemben vett identitást, hanem életmódbeli jellegzetességet jelöl.

⁵⁴ Marks, Gil: *The World of Jewish Cooking*. New York: Simon & Schuster, 1996. 118.

⁵⁵ Herczné szakácskönyvében is van gulyásrecept. Herczné, 1899. 66.

⁵⁶ Ágai Adolf: Tárca. *Magyar Izraelita* 2 (5), 1862. február 21. 41–42. Ágai, 2010. 200–201.

⁵⁷ Schwarz Ignác: „Előszó.” In: Herczné, 1899.

⁵⁸ Ágai, 2010. 203.

Vagyis Ágai szemében a magyarországi zsidó identitás nem redukálható a vallási előírások követésének ethoszára, ami egy vallásos zsidó szemében nehezen követhető logika, hiszen a vallástörvények szabta életvitel önmagában is a vallásos zsidó öntudat kifejezése. Ahogy azt egy ízben Ágai panaszolta, a többség szemében, de a zsidóságon belül is az „autentikus” magyar étel fogyasztása nem hatott olyan erővel a zsidó fogyasztóra, hogy magyarként tekintsenek rá, mint ahogy a sólet esetében, amely ha csak a fogyasztás idejére is, de „zsidóvá formálta” a német földművest.⁵⁹ A magyar fogások az amerikai szerzők szemszögéből sem hatottak különösebben a zsidó identításra.

Kozmata Ferenc (1846–1902): Ágai Adolf, 1876. Magyar Nemzeti Múzeum

Ez a tanulmány a magyar zsidóság integrációjának mintájára rekonstruálja azt a folyamatot, amelynek eredményeképp az askenázi sólet a magyar kulináris kultúra részévé vált. Fontosságot tulajdonít a magyar zsidó konyha paprika- és füstölthús-használatában is megnyilvánuló rugalmasságának és a keresztény magyar többség gasztronómiai nyitottságának, illetve az országon belüli kulturális (és az itt kevésbé releváns politikai) hegemoniához való ragaszkodásának. A sólet magyar étellé lett, miközben a magyarországi zsidóság magyar ajkúvá vált és saját

⁵⁹ Ágai, 1862. 42.

konyhája hagyományaihoz illesztette a magyar konyha sajátosságait. A magyarországi integrációs folyamat során a magyarországi zsidók eltávolodtak a közép-európai askenázi zsidó közösségek körétől. Így a sólet története tágabb értelemben a kora újkori és a modern zsidó identitás és a zsidó konyhaművészet, illetve fogyasztás közti kapcsolat történetét is érinti, mivel rámutat a zsidó–nem zsidó kapcsolatok központi szerepére a zsidók táplálkozástörténetében. Jelzi, hogy a gasztronómiai kultúrát nemcsak a zsidók különállásának kulturális és társadalmi kifejezéseként, hanem a zsidó–nem zsidó kapcsolatok változó dinamikájára érzékenyen reagáló jelenségként is érdemes és fontos értelmezni, illetve vizsgálni. A sólet elterjedése a magyar éttermekben, a konzervipar sólettermékei, illetve az, hogy a magyarországi zsidóság sajátjaként kezelte és kezeli a magyar konyha remekeit, a kisebbség és a többség közti kölcsönös befolyásról, kulturális hatásról árulkodik, ami a modern integrációs folyamat központi mozzanata. Ez a kölcsönös befolyás pedig a korábbi zsidó szokásoktól eltávolodó, a keresztény többséggel kialakult kapcsolatát a modernitás kihívásaira válaszként formáló közösség történetének fontos része.

Az első pécsi zsidó táncmester

Írásom egy jelenleg is folyó kutatómunka egy részletének pillanatfelvétele. Témája a Pécsen és Baranyában egykor működő táncmesterek¹ élete, tevékenysége és a kulturális életre gyakorolt hatása. A 18. század elejétől a 20. század közepéig Pécsen élő és működő táncmesterek közül kilenc volt zsidó származású. Írásomban a jelenleg rendelkezésre álló adattöredékek mozaikjából egy helyi táncmester életét, tevékenységét, és a helyi társadalomba történő integrálódását próbálom feltárni: hogy miként tudott zsidóként egy összezárt, provinciális városi társadalom elfogadott tagjává válni.

Preusz József egyike az első pécsi zsidó családfőknek, és talán utolsó képviselője lehetett a klasszikus műveltségű táncmestereknek. Hangsúlyozom, hogy életével és működésével kapcsolatban néhány anyakönyvi adattal és a betelepelési kérelmével kapcsolatban keletkezett iratokkal rendelkezünk csupán, illetve a korabeli kiadványokban (sajtó, évkönyvek) és helytörténeti munkákban említik meg a nevét. Munkásságát teljességében még nem ismerjük. Jelentőségének megértéséhez fontos bemutatni a táncmesterséget magát is, hiszen a társastáncok tanításával egy olyan polgári intézmény kialakításában és fenntartásában² vállalt szerepet, mely része volt a városi polgárság táncműveltségének,³ de nem volt része a hagyományos zsidó kultúrának. Életének, munkásságának,

■ Balogh János néptáncpedagógus, közoktatási vezető, az SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék MA másodéves hallgatója, táncantropológia – táncfolklorisztika szakirányon.

¹ A klasszikus műveltségű táncmestereket jellemezte a nyelvek ismerete, jártasság a különböző korok táncaiban, hangszeres játéokban, a kor társaséletére vonatkozó illemszabályaiban. Lásd még 3. lábjegyzet.

² Szervezett, rendszeres, nyilvános és vegyes nemű társasági táncok tanítása a városi polgárságnak a 19. század közepétől, illetve oktatóinak szervezetekbe tömörülése a 19. század végétől.

³ Az egyén, illetve a közösség által ismert és többségében a gyakorlatban is alkalmazott, különböző korokból származó eltérő formájú táncok összessége, az ezekhez tartozó illemszabályokkal.

a zenei és táncműveltségben játszott szerepének megismerése nemcsak Pécs, de a tánc történeti kutatások szempontjából is fontos törekvés.

Táncmesterség

A táncmesterség és ezzel együtt a táncmester szerepe, megítélése minden korban attól függött, hogy maga a tánc milyen szerepet töltött be az adott közösség társadalmi életében. A reneszánsztól kezdve ennek különböző formáival találkozhattunk. Az *akadémiai* (udvari, színpadi, balett) táncmesterek a királyi, hercegi udvarokban és a színházakban működtek, a hivatásos táncosok képzését célzó színházi balettiskolákat vezették. A *kamarai* (céhes, társas) táncmesterek a nemesi, majd gazdag polgári családoknál vállaltak házi tánc tanítást. Polgári védettséget céhekbe tömörülésük segítette elő. A *vándormesterek* a 16. század közepétől a *commedia dell'arte* vándor színtársulatokkal utaztak és alkalmi táncoktatást vállaltak. Általában iparos mesterséggel is rendelkeztek. A vándor életmód lehetővé tette, hogy a kor divatos táncait terjesszék, mindezek mellett ünnepeket is szerveztek. A kamarai táncmesterek utánpótlását biztosították.⁴

Az ideális táncmester mintája⁵ megkövetelte a technikai képzettséget, műveltséget, gálans viselkedést és az amatőr, valamint a professzionális táncosok eltérő oktatásának módszertani ismeretét is. A magánórák mellett a csoportos gyakorlás szintén a praxis részét képezte, ez azonban csak a 19. század első évtizedeiben vált nyilvánossá, vagyis szélesebb társadalmi rétegek által szabadon látogathatóvá. A dualizmus korában már a nagy létszámú formációk, koreográfiák is kedveltek voltak, melyek a táncmester irányítását igényelték. Ekkorra már a bálrendezés mellett fiatalok táncra való felkészítése, a társas viselkedés szabályainak megismertetése is a táncmester fontos feladata volt. A bálrendezés is a teendői közé tartozott, ezért személye az I. világháborúig nélkülözhetetlen volt a tánciskolákban és a báltermekben.⁶

⁴ Kaposi Edit: Adalékok az európai és a magyar táncmesterség történetéhez. *Tánc tudományi Tanulmányok, 1969–1970.* 1970. 163–165.

⁵ Johann Leonard Rost nürnbergi patrícus foglalta össze, 1713-ban megjelent *Von der nutzbarkeit des tanzes* című könyvében. Kaposi, 1970. 165.

⁶ Kaposi, 1970. 170.

A táncmesterség megkövetelte a színpadi (balett) tánctechnikában és a kamarai (társas)⁷ táncokban való jártasságot, valamint a korabeli divatos táncoknak és a társasélet illemszabályainak ismeretét, továbbá a hegedűjátékot. A 19. század folyamán a tánciskolák egyre szélesebb körben váltak elérhetővé, így a városi lakosság mellett a falvakban is megjelentek a táncmesterek.

E század a polgári demokratikus fejlődés és a nemzeti függetlenségi mozgalmak időszaka is volt, ekkor a korábbi közép-európai néptáncokból nemzeti társastáncok lettek. Ezek hangsúlyozása a közösségi eseményeken az identitás kifejezésének fontos eszközévé vált.⁸ A tánc- és viselkedésformák ismerete a bálokon vagy a társadalmi érintkezés egyéb eseményein elősegítette a társasági (társadalmi) életben való érvényesülést. Mindezek meghatározták a táncmester ideológiai szerepét, befolyását és az általános polgári műveltségre gyakorolt hatását.⁹

A 19. század első felében Pécsen – és általában a vidéki városokban – a német-osztrák, majd mintájukra a magyar színésztársulatok vállaltak bálrendezést, tánctanítást. Tanítottak színész-táncosként működő képzett előadóművészek, a Nemzeti Színház balettiskolájában némi táncos képzettséget szerzett nemesek és helyi iparosok is.¹⁰ Az I. világháborúig a legkülönbözőbb társadalmi osztályok és rétegek ismerkedtek meg a bálokon a táncmester által irányított, hosszú ideig kedvelt, vagy épp rövid ideig divatos de nagyobb tömegekben is járható páros táncokkal, játékos formákkal.¹¹

A nyilvános táncoktatás a 20. század közepéig nem művészeti, hanem erkölcsrendészeti, gazdasági és foglalkozáspolitikai kérdés volt. Magyarországon a táncmesterek a 19. század végéig egymástól függetlenül működtették iskoláikat. A Magyar Tánctanítók Egyesülete 1891-ben alakult meg.¹²

⁷ A társastánc szó 1803-ból ered, jelentése olyan tánc, amit kettőnél többen táncolnak. Kaposi, 1970. 166.

⁸ Kaposi, 1970. 168.

⁹ Kaposi, 167.

¹⁰ Kaposi, 163–192.

¹¹ Kaposi Edit: A versenytánc kialakulása és fejlődése. *Táncstudományi Tanulmányok 1967–1968*, 1968. 62.

¹² Bolvári-Takács Gábor: *Táncosok és iskolák. Fejezetek a hazai táncművészképzés 19–20. századi intézménytörténetéből*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2014. 79.

A zsidók és a tánc

Az európai államok társadalmi és gazdasági szerkezetében a középkorban a zsidóság kisebbségként volt jelen. Integrálódásukat és gazdasági tevékenységeiket alapvetően talmudi törvénykezés korlátozta, melyet ilyen körülmények között nem lehetett fenntartani. A zsidó társadalmi és gazdasági élet egyre szélesebb körében vált gyakorlattá, hogy a vallási szaktekintélyek igazolták a korlátozások visszavonását.¹³ Ez is magyarázatot adhat arra, hogy zsidó, vagy zsidó származású táncmesterek már a reneszánsz idején is működtek Európában.¹⁴ A 19. században a zsidóság számára a vegyes nemű társastánc már a modernitás jeleként az emancipációt, az akkulturációt és a kulturális transzfert testesítette meg,¹⁵ a nemi normák megváltoztatásának metaforájává volt, mivel a hagyományos zsidó törvények a mai napig tiltják a férfiaknak és a nőknek, hogy együtt táncoljanak.¹⁶ Preusz József táncmesteri tevékenysége így illeszkedett a modernizálódó európai zsidóság törekvéseihez.

Tánchelyszínek

A 19. század első évtizedeiben Pécsett egymással összefüggő gazdasági és társadalmi folyamatok zajlottak, melyek nemcsak migrációs népességnövekedésben vagy a város arculatának megváltozásában nyilvánultak meg. A város társasági életének reformkori színterei – melyek a várost kelet–nyugati irányban kettészelő, a korabeli Szigeti kaput és a Budai Városkaput összekötő útvonalon vagy közvetlen közelében feküdtek – közigényeket kiszolgáló épületekkel egészültek ki.¹⁷ A fogadók és pol-

¹³ Katz, Jakob: A magyar zsidóság kivételessége. In: Varga László (szerk): *Zsidóság a dualizmuskori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest: 2005. 38.

¹⁴ Vályi Rózsi: *A táncművészet története*. Zeneműkiadó, Budapest, 1969. 104–107; Orysiek Sheila: Those dancing Jews. *Jewish Sightseeing*. https://www.jewishsightseeing.com/writers_directory/sheila_orysiek/2007-01-02-jews_dance.htm (letöltés ideje: 2022. november 11.)

¹⁵ Gollance, Sonia: *It Could Lead to Dancing. Mixed-Sex Dancing and Jewish Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 2021. 24. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503627802>

¹⁶ Rossen, Rebecca: *Dancing Jewish. Jewish Identity in American Modern and Postmodern Dance*. New York: Oxford University Press, 2014. 8. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199791767.001.0001>

¹⁷ Márfi Attila: *Pécs Szabad Királyi Város német és magyar színjátszásának forrásai a Baranya Megyei Levéltárban (1849–1886)*. Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1993. 175–178.

gári szalonok kisebb társalgóiból¹⁸ a század közepére tágas, nagy termekbe kerültek át a társas szórakozás alkalmai. A reformkort inkább a nemesi és polgári szalonokban rendezett kisebb társasági összejövetelek, szüreti és fánkmulató (farsangi) mulatságok jellemezték. A dualizmust a virágzó egyesületi mozgalom és a szabadidős tevékenységek (pl.: sport, turisztika) jelentőssé válása, a vendéglátó kultúra fokozatos átalakulása jellemezte, mely a közösségi, csoportos művelődési formákra is hatással volt. Ezek igényeit a tágasabb közösségi terek jobban ki tudták szolgálni.

Az egyesületek általában rendelkeztek saját vagy bérelt teremmel, ahova „odaszoktatták” a közönséget. A 19. század közepétől a nagyobb közösséget, szélesebb társadalmi réteget felölelő rendezvények (bálok, táncestélyek, tánctanítások és táncvizsgák) a belváros szűk körzetében, ezekben a nagy termekkel rendelkező, többfunkciós közösségi épületekben zajlottak. A legkedveltebbek a Polgári Casinó, a Nemzeti Casinó,¹⁹ a Vigadó, a Nádor szálló, később a Pannónia szálló, a Scholtz-féle sörkert és fennállásáig a Hattyú termei voltak.²⁰ A tánccal egybekötött rendezvényeket – a fentiek mellett – az egyesületi székházakban (például Pécsi Jótékony Nőegylet, Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet,²¹ Katholikus Kör), a Nemzeti Színházban, majd később iskolák nagyobb helyiségeiben is tartották. A szállodákban és fogadókban rendezett családi házi bálók (polgárbálok) egyre inkább az egyéni életfordulók szokásaihoz kötődő szertartásos zenés-táncos eseménnyé váltak (keresztelő, eljegyzés, lakodalom, érettségi bankett stb.). A polgári otthonok a naptári év ünnepeinek (karácsony, húsvét), a kisebb családi évfordulók, jeles napok (névnap, születésnap, házassági évforduló) vagy a szűkebb társasági élet szokásainak (kártyaparti, házikoncert) helyszínei is lettek.²²

¹⁸ Márfi Attila: Pécs társasági és kulturális élete, szórakozási lehetőségei a dualizmus korában (1867–1914). In: Pilkhoffer Mónika – Kaposi Zoltán (szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből. Városgazdálkodás – társasági élet – szegénypolitika*. Pécs: Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, 2017. 176–178. Gál Éva: Bálozás Pécsen a múzeumi források tükrében. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, LIII.*, 2015. 196–198.

¹⁹ A Pécsi Polgári Casino (Fő tér – Széchenyi tér) többségében a német nyelvű, a Pécsi Nemzeti Casino (Fő utca – Király utca) inkább a magyar érzelmű polgárokat tömörítette.

²⁰ Márfi, 2017. 221–225, Gál, 2015. 196–198.

²¹ A Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet, amelyet 1869-ben hoztak létre, a legismertebb és a legnagyobb kapcsolatrendszerrel rendelkező, nem vallási célzattal alapított egyesület. Lásd: Vörös Károly: Polgárosodás és zsidóság Pécsen. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921)*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 2010. 361.

²² Márfi, 1993. 191.

A reformkori táncéletről így írt a korabeli sajtó:

„Bál minden héten kettő, kedden a német casinóban, mellynek tánczrendéből a csárdás kiküszöbölve van, szerdán a Hattyunál; nemzeti casinónk az idén egyet sem tart, kivéve netalán a tervben lévő ipar-védegyleti bált, mellynek majdanti jövedelmét a pesti főigazgatóság szabad rendelkezése alá felküldeni akarják. Beszélnek egy statusok²³ báljáról is; ha az egyik vagy másikkól lesz valami: a Pesti Divatlapnak alkalmasint megsugandom. Tánczosné és tánczos szűkében tudom nem leszünk, mert magában Pécsben mind a két nemből annyi van, hogy sok, s dicséretükre legyen mondva, hogy a keringőt, polkát, francziát, s lánczot alig láttam valahol annyi kellemmel tánczolni, mint itt, de a körmagyarban keveset kivéve, bizony nagyon gyengék, s azt vagy franczia léptekkel olyan csúsztatva, vagy pedig erőtetett haute-voleé modorban, azaz: csak épen sétálva szeretik lemorzsolni. A csárdást pedig valami Ormay nevű tánczművész épen most tanítja, s belőle f. hó 10-én volt a próba, a legfényesebb sikerrel arra, hogy nemzeti tánczunk közöttünk soha meg ne honosuljon. Én nem tudom, hol tanulta Ormay a nemzeti tánczot, de a csárdás felőli nézéseim egészen különböznek az övéitől, colonneokba állítani fel a párokat, francziánál szükséges, de csárdásban soha sem láttam.²⁴ A puszták fia ezt bizonyosan nem teszi; ha kedve pattan, kézen ragad egy hölgyet, oda áll, hol még egy kis tágasságot lát, s lejt, apróz, mint lelkesedése vezeti, s mint a zene lassú vagy friss, s fordul ha neki tetszik, s annyszor, mennyiszer kedve tartja, minek hát ide az a szoros meghatározás állásban, lépésben és fordulásban? Járja minden úgy, a mint tudja, s ha már a körmagyarban azt a lépést kell csinálni a másodiknak, a mit csinált az első, hagyjuk itt meg a szabad akaratot; szebben mozog a magyar, ha idegen kéz nem vezeti! De a rendes bálokban majd talán jobban megy?!”²⁵

A tánchelyszínek tehát az adott korszak társadalmi igényei szerint változtak. A reformkor szalonjaiból és fogadóiból a század közepére

²³ Statusok: Magasabb társadalmi ranggal rendelkező személyek.

²⁴ Ormay táncművész csárdásával kapcsolatban tett megjegyzése egyrészt utal Szöllősy Szabó Lajos (1803–1882) táncos, koreográfus, táncmester 1841-ben készített *Körmagyar* c. koreográfiájára, mely a korabeli, több pár által táncolt, szabályozott szerkezetű és térhasználatú társastáncot „magyar” tánclépésekkel alkotta meg. Lásd: Dóka Krisztina: Közelkép a 19. század végének népi tánc kultúrájából. *Tánc tudományi Közlemények*, 2016/2. 65. A szövegből kiolvasható továbbá, hogy nemzeti karakterű táncok kompozíciójával mások is kísérleteztek.

²⁵ *Regélő Pesti Divatlap*, 1845. január 26. 133.

egyesséti székházak, kaszinók, szállók nagytermeibe kerültek át. A különböző társadalmi rétegek korábbi tánchelyszínekhez kötődő elkülönülése ezzel a nemzeti identitás és a társadalmi helyzet metszetébe került.²⁶ Vagyis a táncos rendezvények lehetőséget adtak a szimbolikus társadalmi határok átlépésére, az „átjárhatóság szezonális lehetőségére”.²⁷ Ez nem csupán a polgári demokrácia kiszélesedésével, de a nemzeti identitás szélesebb társadalmi kifejeződésével is együtt járt.²⁸ A bálók rangját már nemcsak a magas rangú vagy tisztségű vendégek jelenléte (és a sajtóban publikált felsorolása) vagy a szélesebben vett polgári ízlés reprezentálása és a nemzeti karakter kihangsúlyozása határozta meg, hanem a táncmester személye, tudása, kardinális szerepe a tanításban, a „tánczvigalmak” előkészítésében és lebonyolításában.

A pécsi zsidók

Miután Pécs szabad királyi városi rangra emelkedett (1780), II. József uralkodásának idején (1780–1790) kezdődtek meg az első kísérletek az addig kitiltott zsidóság betelepülésére.²⁹ Lakhatási engedélyt először 1788-ban kapott két zsidó család. A zsidók száma az elkövetkező évtizedek alatt lassan növekedett.³⁰ „Egy 1839-ből való egyházi összeírás 1761 zsidót tart számon, akik mintegy 250 családban éltek, többek között Siklóson, Pécsváradon, Szekcsőn, Pellérdén.”³¹

Az 1840. évi XXIX. törvénycikk a város kirekesztő törekvései ellenére is megteremtette a betelepülés jogát az addig kitiltott zsidóság számára.³² Ebben az évben jött létre a Chevra Kadisa, a zsidó hitközség alapszabálya, és 1842-ben kezdte meg itt működését Lőw Izrael megyés főrabbi. Az 1848-as eseményeket követően Pécsen is felerősödött a zsidóellenes hangulat, miközben a zsidó emancipációt a vallásreform radikális kép-

²⁶ Kaposi Edit: A magyar társastánc-szakirodalom forráskritikai vizsgálata. *Táncstudományi Tanulmányok 1986–1987*. 1987. 179.

²⁷ Schweitzer Gábor: „A fiatalság muzsikál szívünkben”. Jogászélet a Pécsi Püspöki Joglyceum falain belül és kívül a 19-20. sz. fordulóján. *Pécsi Szemle*, 2005/4. 56–65. itt: 65

²⁸ Márfi, 1993. 191.

²⁹ Radnóti Ilona: Adatok a Baranya megyei zsidóságról a 18. századi összeírások alapján. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 39. 1994. 135–142.

³⁰ Schweitzer József: *A Pécsi Izraelita Hitközség Története*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1966. 20–23.

³¹ Mitzki Ervin: *A Pécsi Izraelita Hitközség története. Rövid áttekintés*. Pécs: Pécsi Izraelita Hitközség Hagymány Szociális Alapítvány, 2009. 5.

³² Radnóti Ilona: A Pécsi zsidók története I. A betelepülés. *Pécsi Szemle*, 1999. nyár, 11–19.

viselői az „Izraelita Újító Egylet” létrehozásával igyekeztek szervezett keretek között megvalósítani.³³

Pécsett a 19. század folyamán a zsidó iparosok és kereskedők a gazdasági modernizáció legfontosabb szereplőivé váltak. Ez azonban szükségszerűen együtt járt a belső differenciálódást felerősítő társadalmi átalakulásukkal is.³⁴ A reformkor pécsi zsidósága nyelve, névhasználata, identitása és vallása kapcsán is válaszút elé került. A zsidó emancipáció elve mögött meghúzódó integrációs (asszimilációs) törekvések felerősítették, kiszélesítették belső megosztottságát. Az *ortodox*³⁵ és *neológ*³⁶ elkülönülés mellett voltak, akik egyik irányzathoz sem csatlakoztak (*status quo ante*), vagy már minden vallásos kötelektől megszabadultak. A pécsi hitközség az 1868–69-es zsidó kongresszust követően a *neológ* álláspontot fogadta el, szervezetileg azonban a *status quo ante* irányzathoz csatlakozott.³⁷ Mindezek ellenére a zsidóságot a legkülönbözőbb rétegek között fennálló – a társadalmi védekezési ösztönben, a családi kötelek és a gazdasági együttműködés fenntartásában megnyilvánuló –, sajátos szolidaritás jellemezte.³⁸

Pécs első táncmestere

Lenkei Lajos³⁹ 1934-ben írt könyvében így emlékezik meg Preusz Adolfról:

„Ennek ellenkezőjét mondhatjuk a több évtizeden át utolérhetetlen, legkülönb pécsi zongoristáról, Preusz Adolfról, aki sok világot járt művésszel vehette volna fel a versenyt, de itthon még azt is eltitkolta, amikor külföldön a nyári hónapokban hangversenyeket adott. Sohasem kérte magát neki szimpatikus társaságban, hogy üljön a zongora mellé és

³³ Radnóti Ilona: 1848 és a pécsi zsidók. *Pécsi Szemle*, 1999 ősz, 22–23.

³⁴ Katz, 2005. 28–30.

³⁵ A zsidóságnak az az irányzata, amely nem csatlakozott sem a kongresszusi határozatokat elfogadókhöz (neológ), sem az azokat elutasítókhöz (ortodox).

³⁶ Újító szellemű zsidó vallási irányzat.

³⁷ Vörös, 2010. 359.

³⁸ Katz, 2005. 33–35.

³⁹ Született Gutmann Joákim (1864–1933), morvaországi zsidó származású tanító, újságíró, a *Fünfkirchner Zeitung* (1885), a *Pécsi Újság* (1893), majd a *Pécsi Napló* (1894) munkatársa, szerkesztője, illetve főszerkesztője. Lásd: Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon II. (L–Z)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.; Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: A Magyar Zsidó Lexikon Kiadása, 1929. 531.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái VII. (Köberich–Loysch)*. Budapest: Hornyánszky. 1900.

megszólaltak vaskos, erős ujjai alatt a billentyűk és a klasszikusok örök-szép alkotásait szebben, több átéléssel kevés hivatásos művész játszott, mint Pécs első táncmesterének fia, aki még maga hegedült növendékei táncóráira. Bizonyára a szülői házban szívta magába szenvedélyét a zene iránt, és önmagát folyton tökéletesítve, amellet rendesen és lelki- ismeretesen látta el hivatalát is, mint Baranya Vármegye főszámvevője, és Mende Lajos dr.-nak tiszti főorvossá való kinevezéséig annak egyedüli zsidó vallású tisztviselője.”⁴⁰

A Preusz család⁴¹ anyakönyvi adatai⁴² az 1848-as zsidó összeírás,⁴³ valamint az Israel Lów főrabbi által 1850-ben készített *Conscription Buch* alapján⁴⁴ Preusz József 1808-ban született Tétényben,⁴⁵ és 1870-ben hunyt el Pécsen.⁴⁶ Felesége, Bruckner Zsófia 1811-ben született Bonyhádön. Preusz József Téténytől Pécsig tartó életútjáról – így tanulmányainak helyéről és módjáról, valamint házasságáról – még nem rendelkezem forrásokkal. Gyermekai: Adolf (1836–1908.08.29., Pécs), a Duna Gőzhajó- zási Társaság tisztviselője, Baranya vármegye könyvvivője, a Mecsek

⁴⁰ Lenkei Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs: Pécsi Napló, 1934. 171–172.

⁴¹ Mivel a korban még nem kötötték meg helyesírási szabályok a nevek írásképét, azok számtalan alakban (magyar, német, latin) előfordultak: Preis(s), Preus(s), Praisz, Preisz, Preusz, Preuß. Ezért a narrációban a Preusz formát használom, az adatok közlésekor pedig az ott használt formákat jelenítem meg.

⁴² Digitális anyakönyvi adatbázis a <https://www.familysearch.org/> oldalon elérhető. Az anyakönyvek fotói indexálva fellelhetőek az érvényben lévő adatvédelmi törvények által meghatározott évekig, tematizálva (halotti, házassági, születési) és felekezet szerint is. A pécsi izraelita anyakönyvek a 007951731, 007951748, 007951749 és 007951750 mikrofilmeken találhatók.

⁴³ *Magyar Királyi Helytartótanács: Conscripção Judaeorum 1848*. The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Family History Library, International B1 Floor Film: 719823. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSMW-39BX-B?i=237&cat=352982> (letöltés ideje: 2022. november 11.)

⁴⁴ Israel Lów: *Coscription Buch 1850*. Pécsi Izraelita Hitközség Iratai. (Kézirat)

⁴⁵ A település 1949-ig önálló település volt, majd Budapesthez csatolták, és Budatéténnyel, valamint Budafok nagy részével napjainkban a XXII. kerületet alkotja. A tétényi zsidók történetével foglalkozik Bayer Árpád –Pelikán Imre: *Baross Gábor-telep története kezdetektől a Budapesthez csatolásig*. Budapest: Budapest XXII. kerület Önkormányzata, 2014. című kötete, melyből rövid összefoglalókat ad a „barossblog” weboldal: <http://barossblog.blogspot.com/2014/07/zsidok-nagytetenyben-szetvalt-de.html> (letöltés ideje: 2022. október 03.)

⁴⁶ Preusz József halotti anyakönyve *Házasultak, halottak 1860–1895*. Family History Library, International B1 Floor Film: 642738, Items 1-3, Film: 7951749 Kép: 208. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS8S-LXZ-Q?i=207&cat=243662>- (letöltés ideje: 2022. október 13.)

Egyesület⁴⁷ és a pécsi Színházi Bizottság tagja (1883 és 1886 között),⁴⁸ zongoraművész, zenetanár. Eduard (1842.12.04., Pécs – 1896.04.21., Bécs), zeneszerző, karnagy.⁴⁹ Coloman (1844 – 1917.05.03., Bécs),⁵⁰ Wilhelmina (1849.03.12. – ?), valamint Sigmund (1858 – ?) császári és királyi járásbíró, Bécsben (Pécsi Figyelő, 1900.3.).

Adolfról és Zsigmondról a híres pécsi porcelángyáros egyik leánya is megemlékezik. Naplójának részlete szoros barátságukról tanúskodik:

„Zenére itt voltak, mint barátok és mesterek, a Preuss testvérek. Mindkettő kiváló zongorista. Adolf, aki itt élte le életét és mindvégig kedves barátunk maradt, a DGT (I. cs. K. szb. Dunagőzhajózási Társaság)⁵¹ tisztviselője volt. Fivére [Zsigmond] Bécsbe ment, ahol karmesterként működött [...] Otthon élénk társadalmi életet éltünk, még tánciskolánk is volt. Húszan voltunk, tíz táncospár. Atyánk, aki szerette a fiatalságot, néha ott fogta az egész társaságot, a rögtönzött vacsora után zenével és társasjátékkal töltöttük az időt, és szüleink velünk szórakoztak. Táncosaink javarészt joghallgatók voltak, a lányok pedig atyánk ismerőseinek gyermekei. Otthoni, magányos nevelésünk folytán ebben az időben még nem voltak igazi barátnőink. Egy táncosunknak, a szellemes Breitenfeldnek az az ötlete támadt, alakítsunk dilettáns színtársulatot. Az ötletet megvalósítottuk. Volt igazgatónk, alapszabályaink, levéltárunk, pecsétünk és megszámlálhatatlan próbánk, s mindenekfelett védnökünk! Drága atyánk még egy függönnyel és díszletekkel is ellátott színpadot is állíttatott a nagy ebédlőnkbe [...]. Egész ifjúkörünkben nagy volt az irodalom és zene iránti érdeklődés és a természetrajongás. Holdfényes estéken, a teraszon ülve áhítatos csendben hallgattuk barátaink, Preuss Adolf és Zsigmond remek zongorajátékát...”⁵²

⁴⁷ Kiss József: *A Mecsek Egyesület jelentése az 1901-ik évről*. Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, 1902. 87.

⁴⁸ Márfi, 1993. 246.

⁴⁹ Felesége a strasbourgi születésű Caroline Lauchheim (1857.09.02.), akivel 1882-ben kötnek házasságot. Fiuk – Preusz József unokája – *Paul Preuss* (1886.08.19. Altaussee – 1913.10.03.) botanikus, alpinista, a szabad egyéni mászástechnika megteremtője. Lásd: 51. sz. lábjegyzet.

⁵⁰ A halálozási adatokat (anyakönyvi bejegyzések és gyászjelentések) Eduard Preuss egyik leszármazottja bocsátotta rendelkezésemre a myheritage.com oldalon keresztül.

⁵¹ Első Császári és Királyi Szabad Dunagőzhajózási Társaság.

⁵² Tolnay Ferenc: *A Zsolnay-kód. Feltárul a legendás Zsolnay család titka*. Pécs: Alexandra Kiadó, 2017. 70–72.

A 19. század végi zsidó migrációs hullám idején a Preusz fiúk is elhagyták szülővárosukat, és atyai örökségük és műveltségük révén Bécsben vagy környékén teremtettek maguknak egzisztenciát.⁵³

A Preusz József városba költözési kérelmével összefüggésben keletkezett iratok, valamint a gyermekeivel kapcsolatban ismert adatok alapján egy több nyelvet beszélő, magas műveltséget szerzett, a tanításban jártas ember képe bontakozik ki. A városi hivatalok és egyesületek szemében elsősorban kalligráfus⁵⁴ volt, aki városi megbízatások során okleveleket, díszes iratokat készített. Mindezek mellett zenetanárként is működött, aki – a magántanítványok mellett – gyermekeit is maga tanította ott-hon. Mint zongorista és karénekes a *Pécsi Dalárdának* – később Adolf fiával együtt – alakulásától fogva tagja volt. Az 1865/66-os évkönyvben még megemlíti a nevét.⁵⁵ A már említett írás és a városba költözési engedélyben írtak alapján táncmester is volt, aki még nem a nyilvános táncoktatást szervezte, hanem polgári szalonok kisebb, családi közösségeit, nemesi, polgári családok gyermekeit tanította táncra és illemre. A tanítást a táncmesteri hegedűn kísérte.

1833-tól tudatosan gyűjtötte az ajánlásokat a városba költözéshez. Ezek az iratok németül, magyarul és latinul készültek, melyeket végül 1841-ben nyújtott be engedélyezésre. Ennek a levéltári katalógusban szereplő felirata szerint: „*Preisz József szépírást tanító zsidó magát városi lakónak bevétetni kéri – bevétetik*”.⁵⁶ A kérelmet Preusz József képviselőjeként Weismayer Moses, az 1786-ban elsőként betelepődési engedélyt kapott Weismayer Márk fia terjesztette elő, aki ekkor a Pécsi Zsidó Község első elöljárójaként tevékenykedett.⁵⁷

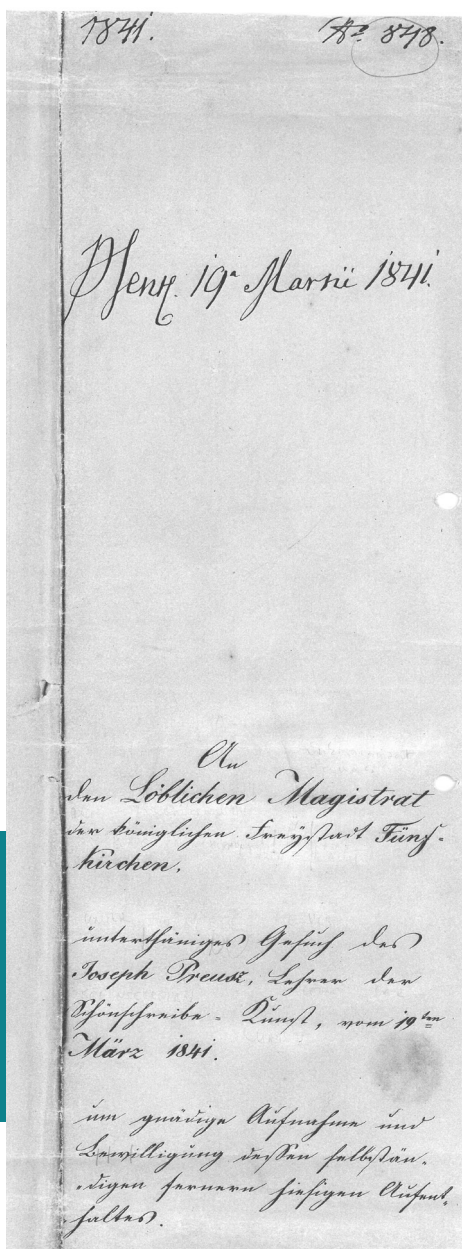
⁵³ Az anyakönyvek és a gyászjelentések alapján. Lásd: 51 sz. lábjegyzet.

⁵⁴ A kalligráfia a díszes „szépírás”, vagy „ékes írás” művészete.

⁵⁵ Angyal Pál: *A Pécsi Dalárda negyedik évkönyve az 1865-66-ik évre*. Pécs: Pécsi Dalárda, 1866.

⁵⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Megyei és Törvényhatósági Iratok, Pécs Város Tanácsának iratai (1681–1868), Tanácsi iratok (1681–1847), MNL BaML IV.1003.b.848/1841.

⁵⁷ Hábel János: Moses W. *Pécsi zsidóság*. 2016. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2016/02/07/moses-w/> (letöltés ideje: 2022. november 11)

Preusz József kérelmének
előlapja (részlet), 1841.
MNL BaML IV.1003.b.848/1841

„Fünfkirchen Szabad Királyi Város Dicséretes Bírójának
Engedelmes kérés Preusz József képzőművészeti tanártól 1841. március
19-én.

Önálló további itteni tartózkodásának kegyes kivételéért és jóváha-
gyásáért.”⁵⁸

⁵⁸ A szerző saját fordítása.

Egy másik lapon a vármegye tiszttviselői is igazolták tevékenységét:

„Hogy a tulso lapon nevezett Preusz Jozseff Calegraphust itten Péts Várossában már tíz Esztendőök el forgása alatt tudományom szerént /: minthogy valami 4. Esztendeig vélem egy Házban bérben volt /:/ lakván, magát jámborul s' jozanull viselte, és nem tsak otthon, hanem privát Házokban, többeket szép írásra tanitot, 's nem egyszer vagy kétszer, 'sőt számtalanszor számomra tellyes megelégedésemre rész szerént leveleket, rész szerént Hiteles Irományokat minden orában kész volt le írnyi, bizonyítom. Mellyről is adom ezen bizonyitto Levelemet.

Pétset 26ik 8ben 833.

Dezséri Országgh m.p. Imre Tettes Ns Baranya Vgye Allszolga Birája

Tomas Nendtvich m.p. Gyógyszerész”

„Zeugniß

Womit dem Lehrer Joseph Preuß bezeuget wird: daß derselbe in dem durch 10 Jahre hier gegebenen

Unterrichte im Schönschreiben, Tanzen, und in der Musik lobenswerth den Erwartungen und dem

Bedürfnisse hiesigen Publikums selbst entsprochen, auch durch anerkannt sittliches Betragen sich der

unbefangenen Empfehlung verdient und würdig gemacht habe.

Fünfkirchen, im Oktober 1833. Karl Dollinger m.p. Bürgermeister”

Abysmiston.

Znuguisz.

Maximilian dem Kaiser Joseph Konigszug bewilligt wird:
 Daß derselbe in dem Jahr 10. Jafon eine allgemeine
 Katastralle im Königreich, Kungen und in der Mährl
 lebendkräftigen Erbschaften und den Einkünften der
 regnen Publikum selbst; nutzlos, auf dem unmerklichen
 höchsten Entzagen der unbeschränkten Zugestellung der
 Wund und würdig gemacht sein.
 Prag, am 10. Oktober 1833.

Karl Dollinger m. p. Bürgermeister.

Præsentium Exhibitorum Josephum Preuß Israelitam per decursum de-
cem Annorum, quo in hac terra, ac Regia Citta Stodlesienfi Arte
sua Calligraphica vitæ media sibi procuravit, cum in fuscipi-
endis Instructionibus Industriam adhibuisse, ac mores Legi-
bus Conformes egisse, ut omnibus, quibus expedit, tute commo-
dari possit, attestat. 5 Ecclesiæ die 26^a 8^{bris} 1833.

LS.

Præmentionatum Josephum
Pecuz cum optimo progres-
su Aeternæ Calligraphiæ in-
formasse, hinc testor

Ioannes Mendlik m.p.
Normalium & in Instituto
Eglio Paeparandiae
Ord. Professor.

Anton Riefner m.p.

J. Fairbairn m.p.

Gewandt mann!
Krekenberg

Anton Schnakenberger m.p.

L'viv nunt. Annualeten.
Joann Pethe'mp. I. Dñi Valpo jubif R

Eractor.
Ludovicus Bartholomaeus Bo

21. *Ad. 2. m. 4.*

Ignatius Furthiny m.p. ffatae
Cittis 5: Ecclesiensis Capitaneus
Kottum item Baranyiensis &
Höcözenfes Tabulae Indicialiff.
sepos.

Joseph Barone Schweichhardt
 untern Adel von Ritterschild
 Jos. Frepini m.p. S. Domingy Lac.
 densio jub. Inspector.

Antonius Girci m.p. Hottus
Baranya Physicus Oed, hujus
et aliorum Hottum Foliae Jude
Apesoz.

Rosalie v. Hegedűs m. p.

yinbt der Gnugweis Lieb
und es ist ein

Alte ymmerwille warden iz

vom Preisel -

2

„Praesentium Exhibito rem Josephum Preusz Israelitam per decursum decem Annorum, quo in hac Libera, ac Regia Citte Quinte Ecclesiensi arte jua Caligraphica vitae media tibi procuravit, eum in suscipiendis Instructionibus Industriam adhibitse ac mores legibus conformes egisse, ut omnibus quibus expedit, tute commenlari prossit attestoe. Quinte Ecclesiis die 26 a 8 bis 833

Prae mentionatum Josephum Preusz cum optimo progressu Artem Calligraphiae informate, hisce testor

Joannes Mendlik m.p. Normalium & in Instituto Epptis

Praeparandiae Ord: Professor,

Anton Nieszner m.p Bürger, I: Taitl m.p. Handelsmann

Anton Schnekenberger m.p Waisenamt Verwalter

Joann Pethő m.p. I. Dnű Valpo jubik R: Exactor

Ludovicus Barthos Hottus Baranyensis Fiscus Magistratualy”

Ezekkel együtt 11 hosszabb-rövidebb méltató szöveg, valamint 34 aláírás található az iratokon. Az aláírók között polgármester, gyógyszerész, szolgabíró, vármegyei ülnök, adószedő, táblabíró, orvos, ügyvéd, katonatiszt (őrnagy), vármegyei bizottsági felügyelő és a királyi tábla hiteles jegyzője is szerepel. A bejegyzések a kérelmező kiterjedt kapcsolati hálóját és tevékenységi körét tanúsítják.

A helyi sajtóban,⁵⁹ egyéb kiadványokban neve igen kevés esetben bukkan fel. Ezek alapján tudjuk, hogy 1841-ben a Pécsi Szent Egylet, a zsidó hitközség jótékonyági szervezetének tagja.⁶⁰ A gyülekezet ekkor – vele együtt – 15 zsidó családfőt számlált. 1843-ban ülőhelyet váltott az első pécsi zsinagógában.⁶¹

1846-ban a kalligráfusként jegyzett mesternek három fia és egy lánya volt. Az adózáshoz évi 30 forint jövedelemfelesleget jegyeztek fel.⁶²

Az engedélyezett beköltözést követően még egy ideig bérletben a Budai külvárosban, majd a Jókai u. 5–7. telken lévő házban lakott. Ebben az

⁵⁹ *Fünfkirchner Intelligenz Wochen-Blatt* (1832–?), (Pressfeisre Flugblätter) *Fünfkirchner Zeitung* (1848–1849, 1870–1906), *Pécsi Lapok* (1860–1862, 1867–1925).

⁶⁰ *Pécsi napló*, 1928. február 26. 5.

⁶¹ Hábel János: Az első zsinagóga ülőhelyei. *Pécsi zsidóság*. 2013. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2013/12/25/az-első-zsinagoga-ülőhelyei> (letöltés ideje: 2018. július 25.)

⁶² Cserkúti Adolf: *Az első pécsi zsidók*. Pécs: Magánkiadás, 1914. 26.

épületben működött 1852. október 1-től „Franz Josef Lehranstalt” néven⁶³ a zsidó elemi iskola, amelynek pénztárnoka volt. Kinevezésének ideje és működésének időtartama a forrásból nem deríthető ki, csupán az iskola megszűnésének éve.

„A mintaiskolát, mely kedvező körülmények közt prosperált, az 1868. évi zsidó egyetemes gyűlés határozata folytán beszüntették, tanítóit kielégítették s helyébe a pécsi izr. hitközség 1872-ben négy osztályú vegyes iskolát létesített...”⁶⁴

Az oktatás azonban ekkor már nem itt volt, mivel ezt a telket vásárolta meg Preusz József, és kapott rá építési engedélyt 1861-ben.⁶⁵ A lakóház – és ekkor még iskola – mellé épített saroképületben felesége, Bruckner Zsófia önálló divatáruüzletet működtetett. Az épület 1873-ban került új tulajdonba.⁶⁶

Preusz József táncmesterként a reformkorra jellemzően családoknál, kisebb közösségekben vállalt házi tanítást, ami bizalmi légkört és erkölcsi feddhetetlenséget kívánt. A számára adott igazolások alapján Pécs magasabb rangú köreibbe is bejáratos volt. A nemzeti mozgalmak időszakában – főként táncmesterként – a magyar nemzeti táncok megismerését és tanítását is fel kellett vállalnia. Identitásának jellemző vonása, hogy sem ő, sem gyermekei nem magyarosították nevüket. A művészet oktatása és közvetítése mellett aktív hitéletet élhetett, de minden jel szerint bizonyosan nem lehetett a hagyományhű irányzat követője.

Az érvényesülés útjai

A preindusztriális társadalomban nem csak a társadalmi rang, státusz, de a kapcsolatok (rokonsági rendszer) újratermelésének konstitutív kulturális tényezője volt a tánctudás mint gyakorlati, de egyben szimbolikus eszköz. A modern társadalmi rendben a rokonsági rendszer és a társadalmi státusz mellett új, cselekvésre készítő erők formáltak

⁶³ Madas József: *Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény.* Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 1978. 225.

⁶⁴ Várady Ferencz: *Baranya múltja és jelene II.* Pécs: Telegdi Ármin Könyvnyomda, 1897. 389–389.

⁶⁵ MNL 1861: MNL BaML IV.1106.b.2358.4242/1861. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Megyei és Törvényhatósági Iratok, Pécs Város Tanácsának iratai (1848–1871), Tanácsi iratok (1848–1870); Madas, 1978. 226.

⁶⁶ Madas, 1978. 226.

a mindennapi életet és a lokalitás horizontjait. A nemzet, haza, otthon mint a kollektív identitás szellemi erőtere⁶⁷ újabb lehetőséget adott a nemzeti törekvésekhez való kapcsolódáshoz, a pécsi zsidó közösség neológ irányultsága pedig utat nyitott a magyarságba, a városi polgárságba történő integrációhoz.

A nemzeti karakter hangsúlyozása mellett új jelenséggént a lokálpatriotizmus, a mecenatúra, a filantrópia és a felekezetiiség⁶⁸ határozta meg a lokalitás kapcsolatait és kontextusait.⁶⁹ A nemzeti karakterű táncok tanítása a lokálpatriotizmus megnyilvánulásaként is felfogható. Preusz filantróp magatartását a Pécsi Dalárdában mint kulturális szervezetben való tevékenysége és egyleti felülfizetései,⁷⁰ valamint a jótékony szervezetek báljai számára végzett táncmesteri munkái tanúsítják. Felekezeten kívüli kapcsolatait a városvezetéssel, egyletekkel, alapítványokkal szépírói (oklevelek, hivatalos iratok készítése), zene- és tánctanári tevékenysége alapozta meg. A bizalmi légkört megkövetelő magán- és kiscsoportos tanítás a polgári közép- és felső osztályt is érintette, de az erre utaló kérelem aláírói között iparosok, kereskedők, a felsőoktatás szereplői egyaránt jelen voltak.

Kapcsolatainak kialakítására, fenntartására, megújítására felekezeten belül is törekedett. A zsinagógában helyet vásárolt, és tagja volta a zsidó jótékony Szent Egyletnek.

Rokonsága, családja révén a tétényi és a bécsi zsidó közösséggel, valamint a pécsi nagyiparos zsidó családokkal is kapcsolatban állt. Felesége divatáruüzlete nemcsak gazdasági lehetőséget biztosított a család számára, de fenntartotta, újratermelte, megújította kapcsolati tőkéjüket.

⁶⁷ Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest: Osiris – Századvég, 1995. 68.; Bitskey István: Felekezetiiség és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában. In: *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székfoglalói*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2013. 15.

⁶⁸ Glässer Norbert – Zima András: Az „izraelita paritástól” a felekezetközi kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elitben. *Korall*, 87, 2022. 95.

⁶⁹ Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001/3. 3–31

⁷⁰ Angyal Pál: *A Pécsi Dalárda harmadik évkönyve az 1864-65-ik évre*. Pécs: Pécsi Dalárda, 1865. 30, 39, 49; Angyal Pál: *A Pécsi Dalárda negyedik évkönyve az 1865-66-ik évre*. Pécs: Pécsi Dalárda, 1866. 43, 48; Bánffay Simon: *A Pécsi Dalárda első évkönyve az 1862-63-ik évre*. Pécs: Pécsi Dalárda, 1863. 28, 31; Bánffay Simon: *A Pécsi Dalárda második évkönyve az 1863-64-ik évre*. Pécs: Pécsi Dalárda, 1864. 30, 38.

Preusz József zsidó zenetanár, kalligráfus és táncmester azért tudott városi polgárként érvényesülni, mert tudása alapvető társadalmi szükségleteket szolgált ki, táncmesteri tevékenységével a modern polgári értékrendet képviselte. Felekezeten kívül és belül is aktív szerepet vállalt. Olyan speciális tudások birtokában volt, melyek lehetővé tették egy széles kapcsolatrendszer kialakítását és ezen keresztül integrálódását a pécsi polgári társadalomba. A vallási kötelékek feloldását a neológ irányzat felvállalása tette lehetővé. Kalligráfusként a városi és egyéb szervezetek működéséhez szükséges szolgáltatást nyújtott. Táncmesteri tevékenysége nemcsak az általános polgári műveltségben betöltött szerepe miatt volt fontos: a tánc a társasági életben való érvényesülés és a nemzeti identitás hangsúlyozott kifejezésének egyik eszköze volt, mely a modern polgári társadalomban valós társadalmi szükségletként volt jelen.

Mód László

Ormódi Béla öröksége – Egy szegedi bankár nagyüzemi szőlőtelepei és szerepük a homoki szőlő- és borkultúra modernizálásában

A 19–20. század fordulójától a magyarországi zsidóság már nemcsak kereskedőként, hanem mai szóhasználattal élve befektetőként vagy földbirtokosként is egyre szélesebb körben volt jelen és játszhatott esetenként meghatározó szerepet a hazai szőlő- és bortermelésben. 1875-től a szőlő- és borágazatban drámai változások történtek, mivel az amerikai kontinensről behurcolt filoxéra (szőlőgyökértetű) az ültetvények jelentős részét szinte teljes mértékben elpusztította. A Kárpát-medence homoktalajokkal borított térségein ezzel szemben korábban sohasem látott fellendülés következett be, hiszen a kártevő itt nem tudott a szőlőnövény gyökerén élősködni. Hirtelen megnövekedett a homoki borok iránti kereslet, a Duna–Tisza közén pedig jelentős szőlőtelepítések bontakoztak ki.

Ormódi Béla tevékenysége¹ szépen példázza azt, ahogyan a filoxérvész által teremtetett válsághelyzetet kihasználva tőkeerős vállalkozók nagy kiterjedésű homokkal borított térségeket vásároltak meg, amelyeken korszerű szőlőgazdaságokat hoztak létre. A terület egy részét

□ Mód László egyetemi adjunktus, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
A filoxérral szemben azok a talajok tekinthetők immunisnak, amelyeknek a kvarctartalma meghaladja a 75%-ot.

¹ Életútjáról nem rendelkezünk bőszeges információval, a szőlészet-borászat modernizálásához kapcsolódó tevékenységéről azonban a szegedi sajtó, illetve a *Borászati Lapok* segítségével viszonylag árnyalt képet rajzolhatunk. 1831-ben vagy 1833-ban született Miskolcon, 1851-től azonban már Szegeden élt, ahol 1917-ben hunyt el. 1881-ig Bergernek hívták, majd Ormódira változtatta a nevét. Egyik testvére Ormódi Vilmos főrendiházi tag volt, aki az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatói tisztét is betöltötte. Ormódi Béla nekrológja, illetve a *Szegedi Napló* hasábjain megjelent gyászjelentések arról tanúskodnak, hogy nemcsak a közéletben vállalt aktív szerepet, hanem több gazdasági társulás elnökségi pozícióját is betöltötte.

2–6 holdas darabokban föld nélküli vagy elszegényedett családok körében parcellázták fel, a többen pedig saját maguk számára létesítettek nagyüzemi telepeket.² Ormódi Béla és befektetőtársai a 19–20. század fordulóján a nagyvárosok által nyújtott piaci lehetőségeket kihasználva nagy hangsúlyt helyeztek a csemegeszőlők termesztésére, ami ebben az időszakban újdonságnak számított. Várható volt ugyanis, hogy a szőlő-rekonstrukciót³ követően a kötött talajú borvidékek előbb-utóbb ismét jelentős mennyiségű borral térnek vissza a piacra, ezért visszaesik a homoki nedűk iránti kereslet. A vasúthálózat segítségével a gondosan előkészített és csomagolt termést az Osztrák–Magyar Monarchián belül könnyedén szállíthatták, minek következtében a különböző természeti adottságokkal rendelkező régiók között tovább erősödtek a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok. A korszakban merésznek tűnő vállalkozásainak, azaz a homokpuszták megvásárlásának és felparcellázásának a települési viszonyokra máig érvényesülő hatása érhető tetten, hiszen két falu, Bácsszőlős (Horgos–Királyhalom, Kraljev Breg), illetve Pusztamérges végső soron ezeknek az akcióknak köszönheti létrejöttét. A szőlőültetvények kialakítása tehát fontos településszervező tényezőként jelentkezett, mivel a parcellázások eredményeként megindulhatott a korábban lakatlan területek benépesülése. Ormódi a szőlőtelepítés ösztönzésén túlmenően az ún. kamarási erdőt kirándulóhellyé kívánta fejleszteni, ezért 1891-re 20 szegedi családdal kötött egyezséget villaépítés céljából.

A minta: Horgos–Királyhalom

A *Borászati Lapok* 1902. július 20-án megjelent, „Királyhalom” címet viselő tárcája szerint a homokbuckás, korábban birkalegelőként hasznosított, 3200 kat. hold [kataszteri hold] kiterjedésű birtokot 1888-ban

Alakját a korabeli sajtó a következőképpen örökölte meg: „*Gáláns gavallér, egy kihálóban levő típus reprezentálója, akinek lelkiismeretes, hosszú munkásság után megadatott, hogy ne vegyüljön emberi kicsinyességek forgatagába, bölcsek magaslatáról nézzen mindent, innen elégitve ki lelke vágyait.*” Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIX. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár – Móra Ferenc Múzeum, 1992. 206.; *Szegedi Napló* 1917. július 10. 4.; *Szegedi Napló* 1917. július 11. 7.

² Égető Melinda: Alföldi borvidék – Homoki borvidék. Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának átrendeződése a 19–20. század fordulóján. *Ethno-lore* 2006. 59.

³ Az akció a filoxéra által kipusztított kötött talajú területeken való újratelepítést célozta.

Kárász Gézától vásárolta meg Ormódi Béla, akinek az üzlethez bécsi bankok támogatását sikerült megszereznie.⁴ A szőlőtelepítések kezdeményezésében és lebonyolításában Heinrich József játszott meghatározó szerepet, aki ebben az időszakban Szeged központtal borászati felügyelőként tevékenykedett: „Ő adta az eszmét Ormódi Béla szegedi nagykereskedő és földbirtokosnak, hogy a két nagy város Szeged és Szabadka közt közlekedő vasút mentén elterülő homokterületét parcellázva adja el szőlőnek. Az ő buzdításának köszönhető, hogy csakhamar akadtak követői és keresztülvivői az eszmének, úgy, hogy ma már közel 200 hold van szőlővel betelepítve; Heinrich József vándortanár vezette óriási fáradozások mellett a telepítési munkálatokat; ő rigoloztatott, ő rendelkezett, ő járt Budapestre a talajmeghatározások megejtésére, egyszóval az ő buzgalmának, az ő fáradhatatlan szorgalmának, szakértelmének köszönhető ezen fontos telep létesülése.”⁵

A szegedi székhelyű Magyar Szőlőtelepítő Részvénytársaság 1895-ben telepítette be az első, 1896-ban pedig a második száz hold szőlőt. A birtok tulajdonosai Ormódi Béla, Eisenstädter Ignác szegedi, Kiss Mór nagybecskereki, Ormódi Lajos debreceni, Ormódi Vilmos budapesti, valamint Nasé Jahn, Schönau Frigyes és Nasé I. C. bécsi lakosok voltak, akik közösen fektették be tőkéjüket.⁶ A munkálatok irányításával Zauner Richárdot bízták meg, aki a klosterneuburgi szőlészeti akadémián szerzett szakirányú képesítést, később pedig a budafoki állami borpincéknél tevékenykedett.⁷ A szegedi bankár Horgos–Királyhalmon saját szőlőtelepet is létesített, amelynek területi kiterjedése 1906-ban elérte a 101 kat. holdat.

A korábban termesztett, főként tömegbort adó fajták helyett Ormódi Béla és társai olyan csemege-szőlőket is telepítettek, amelyek addig ismeretlennek számítottak a Dél-Alföldön. A Magyar Szőlőtelepítő Részvénytársaság területén az étkezési szőlők aránya elérte a 78%-ot, ami azt jelentette, hogy mintegy 140 magyar holdon termesztettek *fehér* és *piros chasselas-t*, a fennmaradó részre pedig borszőlőket telepítettek (12 hold

⁴ *Borászati Lapok* 1902. július 20. 558.

⁵ *Borászati Lapok* 1891. július 4. 192.

⁶ *Évi jelentés <1891> a szegedi kereskedelmi és iparkamarai kerület közgazdasági viszonyairól.* 1892. 60.

⁷ Lásd részletesen: Mód László: Egy szegedi polgár, Ormódi Béla helye és szerepe a homoki szőlőkultúra fejlesztésében. In: Glässer Norbert–Zima András (szerk.): *Hagyomány-láncolat és modernitás.* Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 137–148.

kövidinka, 6 hold *piros veltelini*, 5 hold *olasz rizling*, 3 hold *mustos fehér*).⁸ Ormódi Béla saját birtokán a *piros*, illetve a *fehér chasselas*-n kívül *muscat lunel*, *nagyburgundi*, *piros veltelini*, *passatutti*, *zöldszilváni*, *kadarka* és *kövidinka* fajták tenyésztek. Horgos–Királyhalmon a szegedi bankár villát is építtet, ahol a szőlőtelep intézője, Sággy László lakott. 1903-ban az épületet kirabolták, amiről a *Szegedi Híradó* is közölt tudósítást.⁹ Ebből megtudhatjuk, hogy négy szobát és irodát foglalt magában, a cselédek viszont külön szálláshelyen éltek. Az Ormódi-villa nem csak birtokigazgatási központként funkcionált, a helyi hegyközség közgyűléseit gyakran szintén itt tartották. Az épületről képeslap is készült, amelynek segítségével rekonstruálhatjuk a legfontosabb építészeti jellemvonásait. Leginkább azokhoz az úri-polgári villákhoz hasonlított, melyeket a szegedi lakosok a 19. század utolsó harmadában emeltek Szatymaz térségében.

Ormódi Béla villája Horgos–Királyhalmon.
Képeslap, Zempléni Múzeum, Szerencs

⁸ Az ún. *Nagytelep* szőlőültetvényeit az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején számolta fel a Vinogradar Földművelésügyi Főosztály, amelyeknek a helyére almafákat telepítettek. A gazdasági épületek nagy részét is ekkor bontották le. Szlávics Károly: *A szőlőtermesztés története a Szabadka-horgosi homokvidéken*. Szabadka: Életjel Kiadó, 2019. 161.

⁹ *Szegedi Híradó* 1903. március 25. 10.

A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara tudósításai részletes felvilágosítást adnak arra vonatkozólag, hogy Horgos–Királyhalomról milyen mennyiségű étkezési szőlőt szállítottak el.¹⁰ A beszámolók különösen hasznosak, hiszen feltüntetik azokat a településeket, ahol az árut értékesítették. 1901-ben a részvénytársasági és az Ormódi-féle telepről 65 000 kosárban, mintegy 3650 mázsa étkezési szőlőt szállítottak el. A birtokosok nagy gondot fordítottak a piaci előkészítésre, ami nagymértékben hozzájárult az értékesítés sikeréhez. A részvénytársaság Dél-Tirolból, Meran vidékéről szerződtetett alkalmi munkásokat, akik a *chasselas* különleges csomagolását végezték.¹¹ Az 1890-es évek közepén a magyar királyi államvasutak engedélyével Palics és Horgos között a 113. őrháznál elhelyezkedő, „Királyhalmok” nevű megállóhelynél az erre a célra kijelölt tehervonatok révén lehetővé vált a szőlőtermés elszállítása.¹² Az értékesítési lehetőségek bővítéséhez az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy az 1890-es évek végére Horgos–Királyhalmon a korábbi őrház-megállóhelyet rendszeres vasúti állomássá alakították.¹³ A csemegeszőlő szállítását elősegíthette a Szobonya-féle rácsos vagonberendezés, melynek a MÁV megvásárolta a szabadalmi jogát. A találmány jelentős mértékben hozzájárult a vasúti kocsik hiányának a mérsékléséhez, mivel alkalmazásával a korábbi 30 helyett 100 métermázsa árut lehetett elhelyezni a raktérben.¹⁴ A termés zömét az Osztrák–Magyar Monarchián belül adták el, de Németországba, főként Berlinbe is jutott belőle. 1896-ban Budapestre, Bécsbe, Prágába, Berlinbe, Lembergbe, Krakóba, Kassára, Kolozsvárra és Szamosújvárra 33 617 kosár szőlőt szállítottak. 1902-ben a termés két legfontosabb felfelvőpiaca Bécs és Budapest volt, de nagyobb mennyiséget vittek Észak-Magyarországra, Galíciába, Felső-Ausztriába és Erdélybe is.

Az étkezési szőlő mellett a birtokosokat ugyancsak jelentős jövedelemhez juttatta a Horgos–Királyhalmon termelt bor, amelynek nagy részét közvetlenül az erjesztés után főként a szomszédos alföldi vármegyék-

¹⁰ Évi jelentés [1896] a szegedi kereskedelmi és iparkamarai kerület közgazdasági viszonyairól. 1897. 37.; Évi jelentés [1897] a szegedi kereskedelmi és iparkamarai kerület közgazdasági viszonyairól. 1898. 49.; A Szegedi Kamara évkönyve [1901.] a kerület közgazdasági viszonyairól. 1902. 57.

¹¹ Bálint Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/2. 1976. 575.

¹² *Szegedi Híradó* 1894. október 10. 3.

¹³ *Borászati Lapok* 1899. augusztus 20. 618.

¹⁴ A szabadalomról lásd részletesen: Szlávics, 2019. 165.

ben értékesítették, de budapesti és bécsi vendéglősök, kocsmárosok és borkereskedők is szívesen vásárolták.

Birtokostársaihoz hasonlóan Ormódi Béla a szőlőtelepekről származó, szaporításra alkalmas vesszőkből is szert tett bevételre. 1894 novemberében 80 000 darab *nagyburgundit*, 70 000 darab *piros veltelinit*, 30 000 darab *cabernet sauvignont*, 20 000 darab *trollingit*, 40 000 darab *nemes kadarkát* és 40 000 darab *kövidinkát* kínált 1000 darabonként eladásra. A gondosan kiválogatott vesszőket 55-60 cm hosszúságúra vágta vissza, ezek fajtatisztaságát személyesen szavatolta.¹⁵ 1900-ban már a csemegeszőlők is megjelentek a kínálatban, különösen a *chasselas*-változatok, mint például a *chasselas blanc* és *rouge*, illetve a *Tokaj angevine*, de említést érdemel a *passatutti*, a *muscat ottonel*, valamint a *muscat Alexander is*.¹⁶

A 19–20. század fordulóján Szeged városa számos olyan szőlészeti–borászati kiállításnak biztosított helyszínt, amely igyekezett a szőlőgazdálkodás helyzetére, illetve a homoki szőlőtermesztésben rejlő lehetőségekre ráirányítani a figyelmet. Ezeken az alkalmakon rendszeresen képviseltette magát Ormódi Béla is, akinek a szőlőtelepét az érdeklődők szakmai kirándulások keretében meglátogathatták, így bepillantást nyerhettek az ott folytatott gazdálkodásba. Borai, csemegeszőlői számos elismerésben részesültek. 1910 őszén a Homoki Szőlősgazdák Országos Egyesületének a megalakulásakor szervezett szőlészeti–borászati kongresszus résztvevőit szeptember 26-án délután különvonattal szállították Horgos–Királyhalomra, ahol a szervezők szándékának megfelelően a helyi birtokosok a „Szeged és szegedvidéki homoki szőlőkultúrát, szőlő-, pincefelszerelést, szüretelést és szőlőcsomagolást” mutatták be. Ormódi Béla birtokán a kisebb területen gazdálkodók munkamódszereivel ismertették meg a kirándulásra jelentkezőket, majd a Magyar Szőlőtelepítő Részvénytársaság 200 kat. hold kiterjedésű telepére vonultak át, ahol egy nagyobb szőlőgazdaság működésébe nyerhettek bepillantást. Megtekintették a Tomery-típusú szőlőtartósító helyiségeket, a szüretelés, a szőlőcsomagolás, illetve a préselés munkafolyamatát, amit különböző munkaeszközök (pl. ekekapák alkalmazása, francia és magyar fogatos permetező) bemutatója egészített ki.¹⁷

¹⁵ *Borászati Lapok* 1894. november 18. 576.

¹⁶ *Borászati Lapok* 1900. március 4. 240.

¹⁷ Mód László: *Magyarkák, kadarkák, kövidinkák. Szeged város szőlő- és bortermelése (1880–1914)*. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 241.

Szőlőtelepítés a mérgesi pusztán

A horgos–királyhalmi telepítések sikerén felbuzdulva Ormódi Béla 1902-ben megvásárolta a mérgesi pusztát a jászberényi közbirtokosságtól, amiről a korabeli sajtó is beszámolt: „Pusztamérges 6000 hold hepe-hupás, buckás, terméketlen futóhomok volt és Jászberény város tulajdonát képezte. Ormódi Béla az egész területet megvette és kisgazdák között 2-400 koronáért holdját szétosztotta, örökáron eladta. Aki tíz évvel ezelőtt ismerte Mérgest és ma véletlenül odatéved, nem tudja, hol jár. Keresi a buckákat, keresi a hajdani homoksivatagot, de nem találja, nyoma veszett, mint a csodaszarvasnak.”¹⁸ Az első szőlőbirtokot, azaz a Nagytelepet 1903-ban létesítette 300 magyar holdon, melynek kialakításában Pittroff Kornél, Csáky Béla és id. Saághy László segédkezett. A nagy kiterjedésű szőlőterület számára a munkaerőt is biztosítani kellett, ezért Ormódi 40 munkáslakást épített 600 négyszögöles telken.¹⁹ A szőlőtelepítések kibontakozásáról a *Délmagyarország* hasábjain 1939-ben megjelent helyszíni tudósítás a következőképpen számolt be: „A kilencszázas évek legelején Ormai nevű uraság volt a mérgesi pusztá tulajdonosa és nem tudott mit kezdeni nagycsomó haszontalan homokos földjével. Kiküldte aztán gazdatisztjét: Saághy Lászlót, nézze meg mit lehet azon a hitvány, semmirekellő földön termelni. Saághy László azzal tért vissza, semmi más: szállt bele minél többet és minél gyorsabban. 1904-ben azonnal betelepített 50 holdat, 1905-ben 200-at, aztán minden évben többet többet.”²⁰ Az 1903-ban kialakított Nagytelep után 1906-ban létesült a 130 holdas Grüner-féle Hungária szőlőtelep, 1908-ban pedig a Kiss Ferenc-féle szőlőtelep, amelyeket a faluban letelepült *szakmá-nyos* munkások műveltek. A parcellázás és az úri birtokosok létesítette szőlőtelepek vonzását mutatja, hogy míg 1900-ban Mérges pusztán 184 ember élt, addig 1910-ben Pusztamérgesen, azonos területen 2012 személyt írtak össze.²¹

¹⁸ *Szegedi Napló* 1909. augusztus 12. 2.

¹⁹ 1908-ban Pusztamérges község közgyűlése azt a határozatot hozta, hogy a település vegye fel az Ormódifalva elnevezést, mellyel elismerésüket kívánták kifejezni a szegedi bankár tevékenysége iránt. 1908. december 9-én küldöttség is megfordult a bankárnál, aki 2000 korona támogatásban részesítette az új községet. *Szegedi Híradó* 1908. december 10. 7.

²⁰ *Délmagyarország* 1939. március 19. 9.

²¹ Juhász Antal: *A Duna-Tisza közti migráció és hatása a népi műveltségre*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum – Csongrád Megyei Levéltár, 2005. 249.

Ormódi Béla sírja.
Glässer Norbert felvétele

Ormódi Béla 1917-ben távozott az élők sorából, földi maradványait a szegedi zsidó temető cintermében helyezték örök nyugalomra. Azt, hogy közvetlenül a halálát követően kik örökölték vagy vásárolták meg birtokait, nem tudjuk. Az általa létesített pusztamérgesi szőlőtelep az első világháborút követően megváltozott tulajdonosi háttérrel folytatta tevékenységét, amelyet az új birtokosok igyekeztek továbbfejleszteni.²² A két világháború között településükön alkották meg a dél-alföldi térség első, védjeggyel ellátott típusborát, amely „Pusztamérgesi rizling” néven rövid idő leforgása alatt országos elismertségre tett szert.²³ Ennek egyik alapfeltétele az volt, hogy a szőlőgazdaságok nagy mennyiségű, megközelítőleg azonos minőségű termékkel tudjanak a piacon megjelenni. Ebben a Nagytelepnek minden bizonnyal kiemelkedő szerep juthatott, hiszen az 1920-as, 1930-as években nemcsak Csongrád megyei, hanem országos viszonylatban is a legnagyobb kiterjedésű szőlőbirtokok közé tartozott.²⁴ Az értékesítés sikerét minden bizonnyal kedvezően

²² Az 1930-as évek közepén Schwarcz Jakab és Sebestyén Ármin volt a szőlőtelep tulajdonosa.

²³ 1930-ban az állami pincefelügyelő ranglistát állított fel a magyar borokról, amelyek között az alföldi kategóriában a kecskeméti és a vadkerti után harmadik helyen a mérgespusztai is feltűnik. A *mérgesi rizling* egy rangsorban szerepelt a *badacsonyi kéknyelűvel*, a *bársonyosival* és a *geszti szerelemmel*. *Borászati Lapok* 1930. november 29. 1.

²⁴ A *Borászati Lapok* kimutatásában a „Pusztamérges Szőlőtelep R.-T.” 200 kat. holdas kiterjedésével sorrendben a 17. szőlőgazdaság volt Magyarországon a 1920-as évek közepén. *Borászati Lapok* 1926. január 21. 34.

befolyásolta a nagyobb szőlőgazdaságok tulajdonosainak széles körű gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszere, melynek köszönhetően a pusztamérgesi borok külföldi piacokra is eljutottak. A borkereskedők, kocsmárosok, vendéglősök szemszögéből óriási előnyt jelentett az a tényező, hogy nagy mennyiségben juthattak hozzá azonos minőségű borhoz, ezért folyamatosan képesek voltak kielégíteni vevőik és fogyasztóközönségük igényeit. A bort a kereskedők egy része, így például a szegedi Kucska Mihály „Pusztamérgesi rizling” feliratú címkével ellátott üvegpalackokban hozta forgalomba.

A nagytelepi szőlőgazdaság Pusztamérgesen. Képeslap, Szanka József tulajdona

A nagyüzemi telepek megművelése jelentős számú állandó, illetve alkalmi munkás foglalkoztatását igényelte, akiknek a birtokok közelében kellett lakóhelyet biztosítani. A Nagytelepen a *szakmányosok* egy tábla, azaz 1800 négyszögöl szőlőt műveltek, amiért lakást, illetve különböző természetbeni járandóságokat (szalonna, tüzelő, só, liszt, bor stb.) kaptak. Ugyanitt időszakos munkásokat is alkalmaztak, akik tavasztól őszi barakképületekben laktak. A szőlőgazdaság fajtaállományát vegyesen bor- és csemegeaszőlők alkották, amelyek közül említést érdemel a *rizling (olasz)*, az *oportó*, a *veltelini*, a *kövidinka*, a *kadarka*, illetve a *fehér és piros sasza*, valamint a *szőlőskertek királynéja*. A Nagytelepről a borok

nagy részét Ausztriában értékesítették. Egy kocsira két darab 4 hektós vagy egy darab 5-6 hektós, borral teli hordót helyeztek, így szállították téli hónapokban a kiskunhalasi vasútállomásra, ahonnan az áru vagonokba rakva jutott el Bécsig.

A pusztamérgesi borok hírnevének, elismertségének növeléséhez jelentős mértékben hozzájárultak az 1930-as években a különböző országos megmérettetésekben elért kiemelkedő eredmények, amelyek közül elsőként az 1931-ben megrendezett Országos Mezőgazdasági Kiállításon Grüner Fülöpnek ajándékozott aranyérem és a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének ezüstből készített kelyhe érdemel említést.²⁵ 1934-ben ugyanezen a rendezvényen a Nagytelepi Szőlőgazdaság *muskotály* boráért oklevelet kapott,²⁶ 1935-ben Schwarcz Jakab és Sebestyén Ármin 1934-es évjáratú *rizlingjével* aranyéremben részesült.²⁷

A második világháborút követően a földreform a szőlőbirtokokra is kiterjedt, minek következtében Magyarországon mintegy 27 000 hektárnyi ültetvény került új tulajdonosok kezébe. Pusztamérgesen Sebestyén Ármin és Lindenfeld Sándorné 210 kat. hold kiterjedésű nagytelepi szőlőgazdaságából 22,5 kat. holdat hagytak meg az eredeti tulajdonosok kezén, a fennmaradó részt 1–3 kat. holdas parcellák formájában a földigénylők között osztották ki. A Nagytelepen ekkor a csemegeszőlők 20 kat. holdat foglaltak el, a borszőlők állományát az *olaszrizling*, a *kövidinka*, a *veltelini*, a *muskotály* és kevés *kadarka* alkotta, amelyekből évente átlagosan 2025 hektoliter bor készült.²⁸

Az 1940-es évek közepén a Nagytelep tulajdonosai (Sebestyén Ármin, Lindenfeld Sándorné, Schwarz Jakabné) és a földigénylő bizottság (Szekeres Ferenc és társai) tagjai között megállapodás jött létre, amely részletes kimutatást közölt a szőlőbirtokon használt munkaeszközök egy részéről. A korábbi birtokosok tulajdonában maradt hiányos felszereléssel 10 db permetezőgép, 12 db permetes fahordó, 500 db „nagy szőlő csomagoló láda”, 500 db „lapos, II-es vasú szőlőcsomagoló láda” és 400 db 40 kg befogadóképességű „alma csomagoló láda”. Ebből szépen látszik, hogy a szőlőtelepen jelentős ágazat lehetett az étkezési szőlő, illetve a gyümölcs termelése és értékesítése. A permetezőgépek mellett

²⁵ *Borászati Lapok* 1931. április 4. 104.

²⁶ *Borászati Lapok* 1934. október 13. 350.

²⁷ *Borászati Lapok* 1935. március 29. 99.

²⁸ Szegedi Állami Szőlészeti és Borászati Kerületi Felügyelőség iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára XXIV. 212. 1946.12.

növényvédelmi célokat szolgált a 2 db háti, valamint a 6 db kézi porozó. A védekező szerek közül 1000 kg rézgálicot hagytak Sebestyén Árminnak és társainak. Mivel a régi tulajdonosok használatában maradt szőlőültetvények nem voltak megfelelően karóztatva, ezért 10 000 szőlőtámaszra is igényt formálhattak. A szőlőtermés feldolgozását szolgálták a korábbi tulajdonosok használatában megmaradt 1 db 15 hektoliteres és 5 hektoliteres szőlőprések, amelyekben kívül 40 db rossz állapotú puttony, valamint 10 db lúgzó kád felett is rendelkezhettek. A felsoroltakon kívül 1 db 40 hektoliteres darálókád és 6 db 20 hektoliteres cefrész kád is a kezelésükben maradt. A borászati kellékek közül az alábbiakat használhatták a továbbiakban is Sebestyén Ármin és társai: 1 db borpumpa 30 folyóméter gumitömlővel, 2 db kármentő, 1 db bortölcsér, 1 db 10 literes favödör, 1 db rézcsap, 1 db csapkönyök. A szőlőtelepen található építmények közül a következők maradtak a régi tulajdonosok kezelésében: 110-es táblában 26 méteres lakóház, 111-es táblában 25 méteres lakóház és egy „nádas raktár”, alatta borpincével, 92-es tábla az épületeivel és tartozékaival.²⁹ A szőlőművelést és a borkészítést 1946 tavaszán a Nagytelepen egy alkalmi társulás irányította, a tervek között szerepelt már a földműves-szövetkezet megalapítása. A szőlőbirtok az 1950-es évek elején a borforgalmi vállalat, később a Dél-alföldi Pincegazdaság kezelésébe került, amely a „Pusztamérgesi rizling” márkanevet megtartotta a rendszerváltásig, amikor a vállalatot felszámolták, telephelyeit, így a pusztamérgesit is privatizálták.

Összegzés

A szegedi bankár és társai a 19–20. század fordulóján a Dél-Alföldön modern szőlészeti-borászati nagyüzemeket hoztak létre, amelyeknek a kialakítását, a termesztett fajták és termesztési eljárások kiválasztását olyan szakemberekre bízta, akik maguk is érdekeltek voltak a telepítési akciókban. Ormódiékat minden bizonnyal nemcsak az üzleti befektetés lehetősége vonzotta, hanem a mezőgazdasági ágazat iránti érdeklődésük is szerepet játszhatott abban, hogy földbirtokossá váljanak. Nagyüzemeik sajátos gazdasági stratégiára épültek, amely-

²⁹ Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. A Pusztamérgesi Földigénylő Bizottság iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szentesi Levéltár XVII. 503. Megállapodás Sebestyén Ármin és társai valamint a Földigénylő Bizottság tagjai között.

ben az étkezési szőlő mellett a bortermelés is fontos szerephez jutott. Felismerték, hogy a kedvező közlekedési lehetőségeket kihasználva elérhetővé válnak a nagyvárosok, melyek lakossága szinte korlátlan felvevő piacként szolgált a „Pusztamérgesi rizling” számára. Amit Ormódi Béla és utódai „felépítettek”, azt a 20. század második felében sikerült lerombolni – elsősorban annak köszönhetően, hogy a szőlő- és bortermelésben ebben az időszakban főként a mennyiségi és nem a minőségi szempontok érvényesültek. A 21. század elején pedig eljutottunk oda, hogy a „Pusztamérgesi rizling” teljesen eltűnt a hazai borválasztékból, a rendszerváltást követően ugyanis a megváltozott gazdasági környezetben nem sikerült újra felépíteni és a fogyasztók körében népszerűvé tenni a márkanevet. Meggyőződésem, hogy az Ormódiék által gyakorolt „több lábon állás” stratégiája manapság is követendő példa lehet azok számára, akik a mezőgazdaság ezen ágazatával foglalkoznak.

Csendes Tünde

Betekintés a két világháború közötti győri izraelita polgári életvilágba

„תורה עם דרך ארץ”

Kiváló a Tóra tanulása, ha világi foglalatossággal kombinálják/párosul.

Pirké Ávot 2:2

Kutatásom tárgya Laendler Antal győri izraelita vallású földbirtokosnak és kiterjedt családjának életvilága¹. A család a két világháború idején Pillingérpusztán (Abda) gazdálkodott és Győr szabad királyi város belvárosának legismertebb utcájában, a Baross út és a Király utca sarkán lévő sarokházban élte mindennapjait. A rendelkezésemre álló források csoportot (oral history, sajtótermékek, képi források, tárgyi források, családi levelezések, tér: Pillingérpuszt, táj: Kisalföld, Bécs közelsége, nyelv: a többségi társadalom nyelve) a mentalitástörténet², a mikrotörténet³ és a történeti antropológia⁴ módszereivel közelítem meg, hogy

■ Csendes Tünde, középiskolai tanár, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktora. E-mail: tunde.csendes@gmail.com

¹ Az életvilág megértése az egyén és a társadalom közötti kommunikációs folyamat megfigyelése, amely általánosan úgy írható le, hogy az emberek létrehozzák a társadalmi (ezáltal: az élet-) feltételeket, és egyben ezek alanyaivá is válnak. A társadalmi (gazdasági, szociális, politikai, kulturális) feltételekre már nem, mint az emberek életvilágának egyedüli meghatározójára tekintenek, hanem mint lehetőségekre. Az életvilág a lehetőségek területe és az emberi cselekvés lehetőségei és akadályai közötti kapcsolat. Az életvilág önmagában a társadalmi feltételektől függő rendszer. (Bodó Barna: Az asszimiláció jelentésvilága. In: Balog Iván (szerk.): *A szociológia szemén keresztül*. Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó, 2012. 40–58.)

² Az *Annales*-iskola indította útjára a mentalitástörténetet, melynek vizsgálati tárgya egy adott helyen és időben élő emberek gondolkodásmódja és világlátása.

³ A mikrotörténet célja konkrét személyek, események, körülmények intenzív vizsgálata. Az ilyen jellegű mélyfúrások hozzájárulnak ahhoz, hogy valósabb képet alkothassunk a nagyobb társadalmi és gazdasági folyamatokról, így árnyalni tudjuk a hosszú időtartalmat felölelő vizsgálatokat.

⁴ A Laendler család életének bemutatása a másság lencsén keresztül a második világháború előtt.

a győri polgári életvilág ezen mozaikjait új elméleti keretbe helyezve tudjam árnyalni a győri zsidó polgárokról kialakított általános képet. A győri zsidó polgárok – a többi győri polgárhoz hasonlóan – rendkívül színes életet éltek, szakmai és felekezeti egyletek tagjai voltak. Szabadidejükben koncertekre, színházba, bálókba jártak,⁵ zenéltek, sportoltak és külföldi utazásokkal gazdagították életüket.

A közgondolkodás és a történeti tudat többnyire a kereskedelemmel vagy az iparral azonosítja a zsidókat. Kutatásom többek között arra a tényre is rávilágít, hogy a modernizálódó Magyarországon számos zsidó mintagazdaság létezett. Laendler Antal életútjának rövid bemutatását követően arra keresem a választ, vajon minek köszönhetette, hogy Pillingérpusztán saját virágzó gazdaságot tudott üzemeltetni és a családjára átörökíteni. A rendelkezésre álló források alátámasztják, hogy a vizsgált zsidó birtokosok a földet, azaz a mezőgazdaságot is az „okszerű”,⁶ azaz racionális többletérték-termelés egyik módjának tekintették, és akként is bántak vele. Ezt nem utolsósorban azért tudták megtenni, mert a zsidó vallású polgárok számára a földhöz nem kapcsolódtak évezredes szimbólumok.

A városban élő zsidó felekezetű polgárok fő törekvése – a többiekhez hasonlóan – az volt, hogy jó életet biztosítsanak szeretteiknek, minek érdekében a társadalomjobbítás szándékával léptek fel a város gazdasági, kulturális és szociális életében. Laendler Antalt szorgalma, elszántsága, valamint az otthonról hozott értékek és elvárások is arra ösztönözték, hogy élve a lehetőségeivel, sikeresen gazdálkodjon. A társadalmi státuszából adódóan elvárt szociális érzékenysége egyaránt megmutatkozott az írásaiban és a város közösségi életének anyagi támogatásában. A levéltári források, a családtagok visszaemlékezései és levelezései alapján megállapítható, hogy a harmincas években már gyülekező viharfelhők ellenére a család nem érezte, hogy tagjainak élete veszélyben lenne. Amint ez a különböző forrásokból kiviláglik, azért nem hagyták

⁵ A Dukesz család részt vett az V. kerületi Nőegylet Bálján a Vigadóban, ahol a felekezeti élet kitűnőségei is jelen voltak: Stern Samu, Glücksthal Samu és Vészi József felsőházi tagok, a fővédnők a nejükkel, az alelnökök között ott volt Dukesz D. Arnoldné. A bált a rendezők sorfala között bevonuló védnők elhelyezkedése után csárdással nyitották meg, köztük volt Dukesz Edith. A megjelentek között ott volt Dukesz Márta és édesanyja is. Lásd: Báli Hírek. V. Ker. Izr. Nőegylet bálja. *Újság*, 1936. február 25. 9.

⁶ Tudatos gazdálkodás, modern technikák alkalmazása, a birtokok racionalizálása.

el az országot, mert Pillingérpusztán és Győrben voltak otthon.⁷ A családtagok a soá alatt elszenvedett megpróbáltatásainak bővebb kifejtése szétfeszítené e tanulmány kereteit.

A környék gazdasági élete

A kedvező földrajzi helyzetnek, a régió szárazföldi, vízi és vasúti szállítási útvonalai csomópontjának, Bécs felvevőpiacának köszönhetően, Győr és Moson megyében már a 19. század elején előrehaladt a paraszti gazdaságok kapitalizálódása. Fényes Elek egy 1847-ben megjelent írásában kiemelte a térség intenzív mezőgazdaságát. „Nevezetesnek” jelölte meg a mosoni, a köpcsényi és a márialigeti svájci tehenészetet,⁸ és említést tett Győr híres állatvásáraitól, valamint mindkét megyében méltatta az állattenyésztő, illetve Győr megyében a gyümölcstermesztő kultúrát, valamint az ipar és kereskedelem fejlettségét.⁹ Laendler Antal és Laendler Aladár ezen gazdasági feltételekre alapozva építette ki gazdaságát.

Az első világháborút követően Győr gazdasági fejlődése törést szenvedett. A Monarchia felbomlásával a győri gyárak elveszítették hagyományos felvevőpiacaik és nyersanyag-beszerzési forrásaik nagy részét. A városban lévő nagyüzemek kapacitásaikat az Osztrák–Magyar Monarchia 50 milliós piacára méretezték. A közös piac felbomlását követően a gyárak profilváltásra vagy szerkezeti átalakításra kényszerültek. A területi elcsatolások a maradék országban megnövelték Győr gazdasági jelentőségét, mivel egy sor középváros (Pozsony, Fiume, Nagyvárad, Arad, Kolozsvár, Kassa, Temesvár) az utódállamokhoz került. Laendler Antal törzskönyvezett állatállományát főleg a bécsi piacon értékesítette. Győr ekkor vált Magyarország legjelentősebb vidéki ipari központjává.¹⁰ Laendler Antal gazdasága is alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. Bár a mezőgazdasági szeszgyárak versenyé

⁷ A két világháború között a domináns társadalmi diskurzus megváltozásával és az állami zsidóellenes törvénykezés hatására a korábbi szomszédsági viszonyok felbomlottak, átstrukturálódtak. A Laendler család azt a lokalitást tartotta szem előtt, amit a dualista állam hozott létre, s amely már több ízben megváltozott.

⁸ Eredeti kiadás: Fényes Elek: *Magyarország leírása. II. Magyarország részletesen*. Pest: Beimel, 1847. 10.

⁹ Fényes Elek: *Magyarország leírása. II. Magyarország részletesen*. Budapest: Históriaantik Könyvkiadó, 2011. 19.

¹⁰ Honvári János (szerk.): *Győr iparának története kezdetektől napjainkig*. Győr: Győri Ipartörténeti Alapítvány közreműködésével a GYŐR+ MÉDIA Zrt., 2021. 158.

kiélezett volt, a pillingeri szeszgyár a szakértelemnek köszönhetően a zsidó birtokok lefoglalásáig versenyképes maradt.

Győr városának izraelita vallású lakossága

Győrben már a 18. században hét zsidó családot tartottak nyilván, a győri zsidó hitközség 1791-ben alakult. Az 1920-as népszámlálás szerint Győr megyében 1378, míg Győr törvényhatósági jogú városban 5904 zsidó vallású személy élt.¹¹ A környék vármegyéinek területén a zsidó vallású lakosság számában az 1910-es adatokhoz képest stagnálás vagy visszaesés volt érzékelhető, csak Győr városában volt növekedés (5,7%-os).¹² Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a városi lakosság 10,6%-át zsidók alkották. A zsidó népesség elsősorban a Sziget nevű városrészben tömörült, de a zsidó polgárság jómódú része a Belvárosba költözött.¹³ A '30-as évekre Sziget után a Belvárosban lett a legmagasabb a zsidóság aránya (23%), ami – tekintve a Belváros gazdasági szerepét – a zsidóknak a polgárosodásban és az új vállalkozási tevékenységekben való kiemelt részesedésére utal.¹⁴

Bár a zsidóság megoszlása a lakosságon belül 10% volt, a győri gazdasági elitben a zsidóság aránya ennek a háromszorosát tette ki.¹⁵ Szakál Gyula kimutatása szerint a győri zsidóság, jóllehet teljesen integrálódott környezetébe, megőrzött egyfajta területi elszigeteltséget, amely topográfiai elhelyezkedésében jelentkezett. A zsidó tulajdonú vállalkozások háromnegyede, a zsidó vállalkozók 53%-a, valamint az összes zsidó orvos és ügyvéd egy legfeljebb 400 méter sugarú körben helyezkedett el Győr központi részén, a Belvárosban.¹⁶ Laendler Antalnak és gyermekeinek is a Belváros két legfrekvenciáltabb utcájában (Baross út és Árpád út) volt lakásuk.

¹¹ Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: A Magyar Zsidó Lexikon Kiadása, 1929. 554.

¹² Ujvári, 1929. 554.

¹³ Hammer Gyula: *Győr. Várostitörténeti tanulmány*. Győr: Győr szab. kir. város kiadása, 1936. 62.

¹⁴ Hammer, 1936. 65.

¹⁵ Szakál Gyula: Győr történeti modellváltásai és kapcsolata a lakosság vallási-etnikai szerkezetével és térbeli elhelyezkedésével. *Műhely*, 2013/2. 58.

¹⁶ Szakál, 2013. 57.

Két győri földbirtokos, Laendler Antal és Aladár életútja

Laendler Antal a sós-kúti zsidó családból származó Laendler Viktor¹⁷ és Medák Terézia fiaként született 1855. november 15-én a Fejér megyei Seregélyesen. Felesége, Weisz Róza (néha Weissnek írják) 1858. április 6-án született Baracson. Antal a feleségével akkor ismerkedett meg, amikor három évig a baracsi gazdaságban dolgozott. Öt lányuk élte meg a felnőttkort, a hatodik lányuk 16 évesen tüdőbajban hunyt el.¹⁸ Laendler Antal Székesfehérvárott végezte felsőkereskedelmi iskolai tanulmányait, majd a keszthelyi királyi gazdasági tanintézetben kapott kiváló eredménnyel gazdatiszti oklevelet. Apja, Laendler Viktor is kiváló gazda volt,¹⁹ így Antalnak már kora ifjúságában lehetősége nyílt a mezőgazdasági ismeretek gyakorlati elsajátítására. Tanulmányai befejeztével, 1872-ben a felsőnyéki uradalomban kezdte pályáját, ahol három évig dolgozott. A következő nyolc évben a kecsegei uradalomnak volt a gazdatisztje, majd három évig dolgozott a baracsi gazdaságban, tíz évig pedig a balatonszentgyörgyi uradalomban volt főtiszt. Ezt követően, 1900-ban bérbe vette a nagykanizsai uradalmat, amely vezetése alatt virágzott. A bérlet lejártának évében, 1916-ban megvásárolta a pillingérpusztai (Abda)²⁰ gazdaságot,²¹ és családjával 1917-ben odaköltözött. A gazdaság 924 kataszteri holdat foglalt magába.²² Ebből 658 hold volt a szántó, 120 hold a legelő, 60 hold a rét, 13 hold a nádas, 8 hold a kert és 1-1 hold a szőlő és az erdő.²³ Laendler Antal búzát, árpát, rozst, tengerit [kukorical], burgonyát, borsót, bükkönymagot, lóheremagot, lucernamagot, mohaharmatot, szénát, nádat, répát, paprikát és almát termelt.

¹⁷ Több forrásban a család még umlautos á-val, Ländlerként írja a nevét.

¹⁸ Lásd Melléklet I.

¹⁹ Palatinus József – Halász Imre (szerk.): *Győr szab. kir. városi és Győr-Moson-Pozsony k. e. e. megyei fejek*. Győr: Pohárnik Pál kiadása, 1934. 189.

²⁰ A második világháború előtt Pillingérpusztá Abda kisközséghez és a tószigetcsilizközi járáshoz tartozott. Abdához tartozott: Káptalanmajor, Pillingérpusztá, Rendekpusztá és Szentkeresztpusztá. 1606 főből álló lakossága magyar, és kevés kivétellel római katolikus vallású volt. E népességből 1085 személy őstermelő, 251 iparos, 28 kereskedő, 162 közlekedési alkalmazott, 32 közszolgálati alkalmazott vagy szabadfoglalkozású, 27 nyugdíjas és 16 házicseléd volt. A faluban volt római katolikus elemi mindennapi népiskola, általános gazdasági továbbképzővel. Abda határa 3742 k. holdra terjedt ki. Lásd: Szeghalmy Gyula: *Dunántúli vármegyék, magyar városok és vármegyék monográfiája*. Budapest: Kiadóhivatal, 1938. 564.

²¹ Palatinus – Halász 1931. 189.

²² Győr város szomszédságában elterülő birtok.

²³ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. (Gazdacímtár). Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1925.

Volt faiskolája, törzskönyvezett szarvasmarha-állománnyal rendelkezett, és a birtokán tejgazdaságot alapított. Lovakat, sertést és tyúkokat tenyésztett. Baromfihizlaldájának külön naposcsirke- és tojótyúkrészlege volt. A gazdaság tojástermelő üzemében fogyasztási és tenyésztójásokra szakosodott. A birtokon vadászatra kerülő vadakat és nyulakat tartott. Cséplőgépkazánnal, traktorral és személyautóval, illetve nagyobb darálógéppel, szártépőgéppel és ipari üzemekkel rendelkezett. Mezőgazdasági szeszgyárának külön személyzete és igazgatója volt.²⁴ Birtoka működtetésében Laendler Antal folyamatosan újíto szándékkal lépett fel, gazdasága több sikeres lábon állt. Vállalkozó magatartásának köszönhetette, hogy gazdatisztból földbérlő, majd Győr környékének tekintélyes földbirtokosa lett. Laendler Antal jó üzleti érzékéről tanúskodik, hogy meglátta azokat a lehetőségeket, amelyeket Győr városa nyújtani tudott egy ambiciózus gazdálkodónak.

Laendler Antal és Laendler Antalné Weiss Róza a győri lakásukban az 1920-as években. Bakacs Rita tulajdona

²⁴ Czeglédy Béla – Gesztely Nagy László – Kiss elemér – Kulin István – Ormándy János: *Országos Mezőgazdasági Címtár II., Duna-Tisza köze*. Kaposvár, 1936.

A családban nem ő volt az első, aki szorgalmának és kitartásának köszönhetően hatalmas vagyont és társadalmi elismerést szerzett. Testvére, Laendler Aladár²⁵ 1868-ban született a Pest megyei Sóskúton, az 1884/5. iskolai évben végzett nemzetközi kereskedelmi akadémiát,²⁶ és fakitermeléssel alapozta meg a vagyonát. A Purgly családtól²⁷ vásárolta meg a Győrsövényházhoz tartozó, 560 hold területű Szapudpusztát. Laendler Aladár 1917-ben költözött családjával a birtokra. Laendler Antal és Aladár a hazai és a bécsi piacokra termelt, sokrétű vállalkozásuk sikerét szakmai tudásuknak, nyitottságuknak és a változó világhoz való alkalmazkodásuknak is köszönhatték. 1926-ban, a Nagyatádi-féle földreform²⁸ után Laendler Antal birtoka 734 holdra csökkent, de korszerű gazdálkodási módokat alkalmazó gazdasága tovább virágzott.

1930-ban az ország megyéiben a felkért földbirtokosok értékelték az 1926-os földreform következtében előállt változásokat. Győr–Moson vármegyében a Mosonvármegyei Gazdasági Egyesület nevében Laendler Antal beszélt a reformföldesek helyzetéről, a kor gazdasági kihívásait és az arra adható lehetséges válaszokat elemezte.

„Szerinte az olcsó, hosszú lejáratú hitelek nyújtása volna egyelőre ideiglenes segítőeszköz, de ez is csak komoly, szorgalmas gazdának nyújtandó. Majd az általános gazdasági helyzet javítása, hogy termelvényeinket a reájuk fordított nehéz munkánk és tőkénk arányában és érdeme szerint tudjuk elhelyezni. Nagyvárosok közelében lakó falusi gazdákra azonban elsősorban nem annyira az anyagi támogatás a sürgető, hanem annál sokkal fontosabb volna, ha nem is az idős generációnak, de a fiatal-

²⁵ A nagytétényi izraelita születési anyakönyv. 1868/24 sz. bejegyzés. Laendler Aladár – az anyakönyvben Dávid néven feltüntetve – 1868. szept. 24-én született.

²⁶ Bricht Lipót: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia Története alapításától 1895-ig*. Budapest: Singer és Wolfner, 1896. 169.

²⁷ A bajorországi származású családból az evangélikus felekezetű, Győrben lakó Purgly János (1800–1876) és Purgly György (1781–1842) táblabírók kaptak magyar nemességet. Purgly János Aradra került, és ott vette el a rajkai Friebeisz Emíliát (1815–1901); leszármazottja Horthy Miklósné Purgly Magdolna volt.

²⁸ 1926-ban a Nagyatádi-féle földreform keretében 70 kat. hold föld került kiosztásra a pillíngéri birtokból. A kisparaszti gazdálkodásban és annak technikai hátterében lényeges változás a két világháború között nem történt. A földhöz jutott vagyontalan munkás a juttatott földet maga nem tudta megmunkálni, mert sem ígája, sem felszerelése – talajművelő eszköze – nem volt és nem is tudott vásárolni, így nem tudtak magukon segíteni. A kisbirtokosok azokkal, akiknek egy-egy lova volt, megmunkáltatják földjeiket, részben igen súlyos ellenszolgáltatás fejében, amely ellenszolgáltatás főleg „gyalogmunkából” áll, mely munkára éppen akkor kötelezi a hitelező a földhöz jutott munkást, amikor ez is a szorgos munkaidőben leginkább tudna keresni. Lásd: Laendler Antal: Nyilatkozatok a reformföldesek helyzetéről. *Köztelek, Köz- és Mezőgazdasági Lap*, 1930. 40. évf. 46. szám

ságnak egészen más irányt kellene felvennie. Fel kell őket világosítani, hogy a jelenlegi életmód mellett kimutatható dátumra tönkremennek, hogy előre kiszámítható napon dobra kerül a vagyonuk. Ha egy alig 1000 lelket számláló községben lehetséges az, hogy a községnek 3 korcsmája van és 2 korlátolt italmérő boltja, és az egyik jobb korcsmáros napi átlagban 100 liter bort mér ki, ami körülbelül évi 36 000 liter, amelynek értéke kereken 36 000 pengő, és ha a többi korcsma és italmérő csak enyhén számítva ugyanennyit vesz be italért, akkor e község lakossága évenként csak szeszes italra 72 000 pengőt ad ki, amit készpénzben kell kifizetni. Akkor miből fedezi egyéb kiadásait s a közterheket? Majd az adós fűhöz-fához kapkod, és aláír váltót, és vállal akármilyen drága kamatú pénzt, hogy fizethessen. Az ilyen embereken már alig lehet segíteni, de talán a fiatalságot még meg lehetne menteni az iskoláztatással kezdve, leventeoktatás, téli gazdasági előadások és hasonló ismeretterjesztő és erkölcsnevelő alkalmak adásával. Ki legyen ezen alkalmak rendezője, szervezője, és kik legyenek azok, akik a fiatalságot kézbe vegyék, oktasák és jobb útra térítsék, azt állapítsa meg egy ehhez jobban értő fórum, amelynek talán hatalma is van ezeket a reformokat keresztülvinni. Azt szokták mondani, hogy a község papja hivatott a hívek erkölcsét és vallási érzelmét irányítani. Volt ennek a községnek egy olyan derék fiatal papja, aki eltekintve attól, hogy olyan önfeláldozó volt, hogy a szegénytől nem szedett párbért, de soha senkit járulékaiért fel nem szólított, legyen az gazdag vagy szegény. Hosszú éveken át híveit, mint igazi atya nevelte, vezette, oktatta, művelte, műkedvelői színelőadásokra tanította őket, vesződött velük. Olyan szociológus műveltséggel bírt, ami ritkaságszámba ment, és mint földműves szülők gyermeke, tudatában volt, véreinek erkölcsi és szellemi szükségletei miként elégítendőek ki. Mégis annyira megsokallta a sok fertőt itt, hogy megunva a sok hiábavaló fáradságot, itt hagyta községét, és máshova helyeztette át magát.”²⁹

Népnevelői munkája részben feddő és oktató írásokból áll, amelyeket a *bürgerliche Verbesserung* [polgári tökéletesedés] gondolata hatott át. Laendler Antal hitt az oktatás erejében és abban, hogy a tudás gyarapítása lehet a megoldáshoz vezető út. Vallotta és hangoztatta, hogy fel kell világosítani a falu ifjúságát, elmagyarázni nekik, hogy hová vezet az akkori életmód és hozzáállás. Bízott abban, ha ez sikerül, akkor van remény legalább a fiatalok egy részének megmentésére.

²⁹ Laendler, 1930. 888.

Laendler Antal gazdasága a földreform után 734 hold föld, ebből a bologárgárkertészete 12 hold volt. Tehenészete 70 db tejelő tehénből állt. Sertésállománya 70 db mangalica anyadisznó, lóállománya 5 félvér kanca és belga fajta, továbbá volt 200 db szarvasmarhája is. Mezőgazdasági szeszgyárának évi termelése 900–1000 hektoliter, vezetője Biel József volt. Az uradalom 40 alkalmazottat foglalkoztatott. Antal a pillingérpusztai (Abda) birtokán a modern belterjes gazdálkodás egyik legkiválóbb és elismert szakembere lett,³⁰ akinek a mezőgazdasági szeszgyárral és finomítóval, valamint saját áramfejlesztő és gyűjtőteleppel berendezett pillingérpusztai uradalma egyike volt a Dunántúl legmintaszerűbb gazdaságainak.³¹ Szarvasmarha- és sertésenyészetete is sikeres volt, tenyésztésre berendezett angol hússertései államilag törzskönyvezve voltak. A mintagazdaságok akkoriban is hangsúlyt fektettek a törzskönyvezésre, hogy nyomon követhető legyen az állatok genetikai állománya.³² Laendler Antal, a kor gazdasági körülményeihez alkalmazkodó gazda szakmai elismertségének egyik bizonyítéka, hogy a győri gazdasági bíróság őt választotta elnökéül. A magyar mezőgazdasági kultúra egyik előfutáraként írtak róla,³³ akinek szakismeretét számos kiállításon kiüntetéssel honorálták.³⁴

A „polgári életvilág” mint a polgárosodás-magyarosodás terepe

A családi levelezésekből és visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy Laendler Antal számára a legfontosabb értéket a család jelentette, amely az életmód és mentalitás polgári formáit, értékeit képviselte. A család otthona Pillingérpusztán egy – az abdaiak által csak „kastély”-nak nevezett – hosszú, több szobás lakóház volt. Ez valójában nem volt „kastély”, csak a falu népe emlegette így, mert az akkori abdai falusi házakhoz képest nagy mérete miatt „kastély”-nak látták.³⁵ Antal

³⁰ Palatinus – Halász, 1934. 189.

³¹ Palatinus – Halász, 1934. 189.

³² Palatinus – Halász, 1934. 189.

³³ Palatinus – Halász, 1934. 189.

³⁴ Palatinus – Halász, 1934. 189.

³⁵ Somogyi Éva: Kende Judit kerámiái. *Abdai Hír-Lapok*, XXX. évf. 7.szám, 5.

vagyoni helyzetét jól mutatja az is, hogy ő volt a harmadik autótulajdonos a városban, aki családjának egy Opel személygépkocsit vásárolt.³⁶

Laendler Antal családja³⁷ 1877 táján Sóskúton élt, a nevüket umlauttal írták.³⁸ A család egyik tagja Ländler András (1824–1902) nagykereskedő volt, akinek a sóskúti zsidó temetőben még áll a vörös márvány obeliszkje. Családi visszaemlékezésekből tudjuk, hogy míg Laendler Antal felesége gyakorolta vallását, ő maga egyre inkább elszakadt a vallási hagyományoktól. A visszaemlékezők szerint³⁹ esetében fel sem merült a válásváltás, egyszerűen nem volt különösebben vallásos. Felesége, Weiss Róza viszont minden péntek este ott volt a zsinagógában, a családban ő kötődött leginkább a vallási hagyományokhoz.⁴⁰ Antal testvére, Aladár a családi visszaemlékezések szerint vallást váltott, de nem tudni, hogy mikor. Aladárnak keresztény felesége volt, és a gyermekeik is keresztények voltak. Fiának, az evangélikus Szapudi-Laendler Istvánnak római katolikus volt a házastársa, és a gyermekeik is római katolikusok lettek.

Laendler Antal öt lánya közül (a hatodik korán elhunyt) valószínűleg egyedül Balogh Oszkárné (született Laendler Ilona) konvertált (római katolikus) a '30-as évek elején. Azt nem tudni, hogy Ilona férje, Balogh Oszkár vallást váltott-e vagy sem, mindkettőjüket elvitték Auschwitzba. Lányuk, Balogh Ágnes is római katolikus vallású volt, de róla sem tudni,

³⁶ Czeglédy et al. 1936. 584.

³⁷ Szülei Ländler Lázár és Medák Jozefin. (Laendler Viktor feleségét Medák Teréziának hívták.) Adolf házastársa Grosz Hermin, öt gyermekükből az első, Ländler Aliz 1897-ben született, amikor Ländler Adolf 49 éves, Grosz Hermin pedig 26 éves volt. Ländler Aliz 1977-ben hunyt el Budapesten, a XIII. kerületben. Ländler Andor 1898-ban, Ländler Blanka 1900-ban született. Blanka 1958-ban a házasságkötése után Fried Sándorné lett, és Budapesten, az V. kerületben élt, majd 1967-ben Baján hunyt el. 1901-ben született Ländler Rózsa, itt az apa már takarékpénztári pénztárosként is szerepel. 1905-ben született Ländler Margit, egyedül nála szerepel az anyakönyvben, hogy 1944-ben áttért a római katolikus vallásra. Lásd: Polgármesteri Hivatal, Sóskút: Anyakönyvek. Érdekes, hogy Laendler Viktornak (Laendler Antal szüleinek) is öt gyermeke született (öt fiú), Laendler Antalnak viszont öt lánya.

Ländler Adolf felesége, Ländler Adolfné szül. Grosz Hermin Kajászószentpéteren született, négy polgári iskolát végzett. Előbb német és francia nyelvet, valamint cimbalmot tanított Székesfehérváron, majd férjhez ment Ländler Adolf fűszer- és vegyeskereskedőhöz. Férje halála után a családi vegyeskereskedést vezette. Második férje szintén az üzletben dolgozott, és a helyi Takarékpénztár pénztárnoka volt harminc éven át. Fia, Andor és veje, Glück József különböző frontokon küzdöttek a háborúban. Mindketten több katonai kitüntetést kaptak. Lásd: Fejér vármegye alispánjának iratai 1876./ Fejér Megyei Levéltár, Ábel Julianna kutatása.

³⁸ Fejér vármegye alispánjának iratai 1876./ Fejér Megyei Levéltár, Ábel Julianna kutatása.

³⁹ Dukesz Márta visszaemlékezése (Bakacs Rita tulajdona).

⁴⁰ Dukesz Márta visszaemlékezése (Bakacs Rita tulajdona).

hogy mikor váltott vallást. Lehetséges, hogy már az édesanyjával együtt, vagy amikor hozzámment Rácz Ferenc keresztény ügyvédhez, de ez időben lehetett ugyanakkor.

Laendler Antal egy másik lánya Dukesz Miksáné (született Laendler Hermin) és férje Dukesz Miksa biztosan nem váltott vallást, de 1944. március 19. után erősen gondolkodtak rajta (kényszerből), és fel is kerestek egy római katolikus papot, aki vállalta a felkészítést, ám végül erre már nem volt idő, mivel júniusban deportálták őket. Egyikük sem volt különösebben vallásos. Lányuk, Dukesz Márta a gimnáziumban még izraelita hittant tanult. Márta felnőttkorában, harmincas éveinek a végén váltott vallást (római katolikus), amikor 1939-ben férjhez ment a római katolikus Bakacs Lászlóhoz, vallási szokásai elmélyültek, férjével már karácsonyfát is állított. A harmadik zsidótörvény után már nem házasodhattak volna össze, mert azok a konvertáltak, akiknek legalább két nagyszülőjük zsidó vallású volt, ugyancsak zsidónak minősültek.

A család többi tagja valószínűleg nem váltott vallást, legalábbis nincs erre vonatkozó információ. A vallásváltás a Laendler családban együtt járt azzal, hogy nem izraelita vallásúval házasodtak. Dukesz Mártának a Laendler-ágon négy unokatestvére élte túl a vészkorszakot, közülük csak Balogh Ágnes tért ki. A másik két unokatestvér, a Kende lányok – Kende Judit⁴¹ keramikusművész és testvére, Kende Margit⁴² – nem lettek soha keresztények, a háború után beléptek a kommunista pártba. A negyedik unokatestvér, Földes Klári sem keresztelkedett ki soha, arról azonban nem tudni, mennyire tartotta a vallását. A kommunista pártba történő belépés sokaknál ugyanolyan alkalmazkodási stratégia volt, mint a vallásváltás.

Tanulási stratégiák, iskolázottság

Az iskolaidő alatt a család városi lakásába költözött, így a gyermekek iskoláztatása, a magánórák és a társasági életük is könnyebben szervezhető volt. Antal nagy gondot fordított lányai és unokái taníttatására. Mint az akkulturált zsidó családok oly gyakran, elsősorban nem zsidó-

⁴¹ Kende Judit a Somogy megyei Iharosberényben született (1903. január 3.). Szülei: Kende Lajos és Laendler Anna. Testvérei Margit és Kálmán. 2014-ben emlékkiállítást rendeztek Kende Judit műveiből Abdán. Kende Judit 14 évesen került Pillingérpusztára, és a Győri Leánygimnáziumban érettségizett 1922-ben.

⁴² Anyja: Laendler Anna, szül.: Iharos (Somogy megye), 1904. október 3.

nak, hanem polgárnak nevelték a gyermekeket. A neológ családok meg akartak felelni a modern kor kihívásainak, a felemelkedés anyagi hátterét az apa biztosította.

A családban a tanulásnak volt a legnagyobb értéke, de a kétkezi munkának is volt megbecsülése. Laendler Antal lányai és unokái nem folytattak egyetemi vagy főiskolai felső szintű tanulmányokat. Kende Margit diétás nővérnek, Kende Judit keramikusnak tanult, tehát még ők sem jártak főiskolára vagy egyetemre. Dukesz Márta fiú unokatestvérei közül csak Kálmánról tudni biztosan, hogy a '30-as években a bécsi Universitát für Bodenkulturra járt. Dukesz Márta az 1931–32-es iskolaévben érettségizett jeles eredménnyel,⁴³ műfordítási munkájáért külön elismerésben részesítették. Ebben az évben az iskola korcsolyázóinak a kapitánya is volt. Mivel nem akart egyetemen továbbtanulni, Bécsbe ment a Hotel Direktorenkursra,⁴⁴ ahol a szállodás szakmát sajátította el. Mivel Budapesten nem tudott elhelyezkedni, ezért diétásnővérnek jelentkezett, mint Kende Margit, az unokatestvére, de nem vették fel.

Laendler Antal unokája, Mészáros Marika 1935 és 1939 között négy tanévet végzett a Győri Magyar Királyi Állami Apponyi Albert Gróf Leánygimnáziumban, majd az 1939–40-es tanévre Győr város felsőkereskedelmi iskolájába nyert felvételt. Marika a gimnázium elvégzése után női szabónak tanult.

A családban nem volt elvárás, hogy gyerekek egyetemen folytassák tanulmányaikat. Lehetséges, hogy változó politikai viszonyokhoz igazodó család kényszerű belátásából adódott, hogy a gimnázium és felsőkereskedelmi iskolák elvégzése után a lányok varrónőnek tanultak.

⁴³ *A Győri Magyar Királyi Állami Leánylíceum Értesítője Az 1931-32-es iskolai évről.* Győr, 1932. 40.

⁴⁴ Márta Bécsben a Hotel direktorenkurs-on megismerkedett egy Fritz Daler nevű fiatal emberrel, majd eljegyezték egymást. Az iskola befejeztével a vőlegény Venezuelába, a Standard Oil társasághoz ment dolgozni, és kérte Mártát, hogy kövesse. A szükséges iratokat is beszerezte menyasszonyának, távesküvőt szeretett volna, de Márta a fiú kiutazása után egy évvel kérte az eljegyzés felbontását, mert egyre kevesebb levél érkezett az ifjú vőlegénytől. Fritz édesanyját, Clara Daler von Durlachsteint Márta melegszívű asszonyként írta le. A hölgy zsidókat bújtatott, a Gestapo 1943-ban letartóztatta és Auschwitzba vitték, ahol 1944-ben meghalt.

Közéleti tevékenység

A zsidóság közéleti szerepére az 1934-ben a *Győr. szab. kir. városi és Győr-Moson-Pozsony megyei fejek* címen megjelent életrajzgyűjtemény alapján is következtethetünk. A kötet 205 győri polgár, tisztviselő és értelmiségi portréját rajzolja meg, a győri portrék 7%-a (14 fő) zsidó polgárokról szól. A fenti személyek 57%-a (8 fő) a kötet összeállításának idején Győr város törvényhatósági bizottságában tevékenykedett.⁴⁵ Laendler Antal Győr város törvényhatósági bizottságának nem volt ugyan tagja, de 1917 óta a vármegye törvényhatósági bizottságában dolgozott. A földbirtokok szocializálása folytán előállott tényleges helyzet rendezéséről szóló 2.250/1920. M. E. számú kormányrendelet és annak végrehajtása tárgyában 78.500/1920. E. M. szám alatt kiadott utasítás alapján a győri ker. gazd. bírósághoz [Győri Kerületi Gazdasági Bíróság] Laendler Antal abdai földbirtokost nevezték ki elnöknek.⁴⁶ Oszlopos tagja volt továbbá a Győrvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének, a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamarának,⁴⁷ valamint alapító tagja⁴⁸ a Révai Miklós önképzőkörnek.⁴⁹

Laendler Antal feleségével 1912-ben. Az álló fiatal nők közül kettő vagy három valószínűleg Laendler Antal lányai. Major Gábor, Földes Klára fiának tulajdona

⁴⁵ Palatinus – Halász 1934. 153.; 170.; 174.; 194.; 206.; 218.; 222.; 225.

⁴⁶ *Budapesti Közlöny*, 1921. szeptember 21. 1.

⁴⁷ Palatinus – Halász 1934. 189.

⁴⁸ *A Győri M. Kir. Állami Révai Miklós-Reáliskola Értesítője az 1925/26. iskolaévről*. Győr, 1925. 48.

⁴⁹ A Révai Miklós önképzőkör egy irodalmi önképzéssel foglalkozott.

A közéletben játszott karitatív tevékenysége miatt a családot megbecsülés övezte. A Győr városának prominenseiről 1934-ben kiadott kötetben Laendler Antal földbirtokos is helyet kapott. A családi emlékezet úgy tartja, hogy Antal felesége nagyon jó szívű asszony volt, ha egy szegény bekopogott hozzájuk, üres kézzel nem távozott. Legtöbbször a férje kalapját emelte le a bejárati ajtó mellett lévő fogasról, mely cselekedet Antalt nem töltötte el felhőtlen örömmel. De nem az adakozást kifogásolta, hanem a kalapjainak juttatott csekély megbecsülést.

Szociális kapcsolatok és szabadidő

A két világháború között Laendler Antal gazdasági tőkéje óhatatlanul kulturális és kapcsolati tőkévé is vált. Gyermekai és unokái esetében már a polgári életmód részét képezte a sportolás, a zene- és nyelvtanulás, az olvasónapló-vezetés és a kirándulás.

Idős korában Laendler Antal feleségével belvárosi lakásában lakott. Öt lányuk közül négy szintén a városban élt gyermekeivel. Uzsonnákat adtak, amire a nők jártak el egymás lakására. Az összejövetelekre a kikeresztelkedett családok is hivatalosak voltak. A családi szabadidős programok közé tartozott többek között a bridzsezés is, például Dukesz Miksáné (született Laendler Hermin) együtt bridzsezett Polgár Dénes⁵⁰ (neves külpolitikai újságíró) édesanyjával, König Fridával. Források hiányában nem megállapítható, hogy a keresztény polgárokkal mennyire folytatott élénk társasági életet a család.

Polgár Dénes és Dukesz Márta (Leandler Hermin lánya) édesapja is ügyvéd volt, de a két családot nemcsak a szakmai kapcsolat kötötte össze. Polgár Dénes két évvel volt idősebb Dukesz Mártánál, és a gyerekek szüleikkel együtt hangversenyekre jártak Győrben, ahol olyan világhírű zenészek is felléptek, mint Fischer Annie vagy Bronislaw Huberman. Polgár Dénesék házi koncerteket is adtak, ahová a Dukesz család is hivatalos volt. Az édesanyák a nőegyletekben nyújtottak segítséget a rászoruló családoknak.

Mészáros Marika, Laendler Antal unokája naplójában (1939–1943) betekintést nyújt a polgári életvilágba. A fiatal hölgyek a KIOSZK nevű kerti szórakozóhelyre jártak, ahová gardedám – általában valamelyikük

⁵⁰ Polgár Dénes (Győr, 1912. – Budapest, 2009.), magyar újságíró, éveken keresztül a Magyar Televízióban sugárzott *A Hét* című műsor főszerkesztője.

édesanyja – kísérte őket. Marika is járt tánciskolába, ahol a lányok és a fiúk külön tanulták a táncokat, majd az utolsó órán vegyes párokat alkothattak. A záró rendezvényen a szülők és más vendégek is megjelentek, az eseményt közös éjféλι vacsorával zárták. Marika már ahhoz a generációhoz tartozott, ahol a keresztények és az izraelita vallásúak közösen alkottak baráti társaságokat.

A háború előtt a család jó kapcsolatot ápolit Vidonyi Zoltán⁵¹ iskolaigazgatóval, akinek a fia Dukesz Mártával volt egykorú, és aki a velük szomszédos lakásban lakott az Árpád út 24-es szám második emeletén. Dukeszék öt, Vidonyiék négy szobában éltek. Dukesz Miksa az erkélyes szobában rendezte be az ügyvédi irodáját. Vidonyi Zoltán fia, ifjabb Vidonyi Zoltán baráti viszonyban volt Mártával, ám ez a viszony együtt alakult az idők változásával:⁵² 1944. március 19. után a Vidonyi család már köszönésre sem méltatta szomszédait. A zsidótörvények alá eső személyeknek minden győri utcában más időpontban küldték ki a felszólítást, hogy költözzenek a szigeti gettóba, Dukesz Miksáné (született Laendler Hermin) ezt 1944 májusában kapta meg. Hermin a lépcsőházból még visszalépett a lakásukba, amikor látta, hogy az iskolaigazgató felesége elfordítja róla a szemét.

Sport

A harmadik generáció is sokoldalú volt, sok mindenhez értettek és sok mindennel foglalkoztak. Kultúrafogyasztóként hangversenyekre, színházba és múzeumba jártak, gyűjtötték a híres zenészek és színészek autogramját. Családi forrásokból tudhatjuk, hogy Laendler Antal unokája, Dukesz Márta evezett a Mosoni-Dunán, vívott és teniszversenyekre járt, télen sítúrákon vett részt a Bakonyban és az Alpokban. 1936-ban egyike volt azoknak a futóknak, akik az olimpiai lángot Görögországból Győrről keresztül Berlinbe vitték.⁵³ Ő volt az első női olimpiai futó, a Győrig megtett 3000 km-es útszakasz első női stafétája.⁵⁴

⁵¹ Vidonyi Zoltán (1885-1972) iskolaigazgató. <http://www.barossgyor.hu/hun/vidonyi-zoltan.html> (letöltés ideje: 2021. november 2.)

⁵² A megkülönböztetés állami szinten már nem vallási hovatartozás, hanem faji alapon történt. Vidonyi Zoltán 1926-tól 1944-ig Győr szab. kir. város kereskedelmi középiskolájának volt igazgatója. 1944 végén Németországba menekült.

⁵³ A fáklyás olimpiai staféta már osztrák földön fut. *Pesti Hírlap*, 1936. július 30. 8. lásd: Dukesz Márta győri teniszbajnoknő futott a lánggal.

⁵⁴ Az első női olimpiai futó. 8 *Órai Újság*, 1936. július 30. 7.

Dukesz Márta a későbbi férjével, Bakacs Lászlóval olyan teniszezőkkel játszott tenisztornákon, mint Asbóth József,⁵⁵ aki férfi egyéniben az első kelet-európai és máig egyetlen magyar a Grand Slam-torna nyertesei közül, valamint Körmöczy Zsuzsa,⁵⁶ a párizsi Roland Garros 1958-as győztese, máig az egyetlen olyan magyar teniszezőnő, aki egyéniben Grand Slam-tornát nyert. Mártának a férje is kiemelkedő teniszező volt, és Dukesz Márta visszaemlékezésében elmondja, hogy vegyes párosban fiatal házasokként nyugati kerületi vegyes páros bajnokságot nyertek, a döntőben az Asbóth-párost⁵⁷ legyőzve.

A fellendülő sportélet a fehérneműdivatnak is kedvezett. A melltartó a századforduló találmánya volt, és az első világháború után terjedt el. Dukesz Márta az édesanyja által horgolt darabokat viselte, melyeket édesanyja a képes divatlapokban ajánlott praktikus tanácsok alapján készített el.

Evezőkirándulás, 1932. augusztus 21. – Magaspartok⁵⁸ Bakacs Rita tulajdona

⁵⁵ Asbóth József: Minden idők legnagyobb magyar teniszezője, <https://asbothjozsef.hu/> (letöltés ideje: 2021. november 2.)

⁵⁶ Nemzeti Sírhelyek. Körmöczy Zsuzsanna (Gerő Sándorné; Székely Körmöczy Zsuzsanna). *Nemzeti Örökség Intézet*, <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/farkasreti-temeto/kormoczi-zsuzsanna-gero-sandorne-szekely-kormoczi-zsuzsanna/> (letöltés ideje: 2021. november 2.)

Az 1940-es női ranglista élmezőnye így festett: 1. Körmöczy, 2. Somogyi, 3. Bárd Erzsébet. Ám az év végén a rangsort megsemmisítették, pontosabban Körmöczyt törölték a lajstromból. A Budapesti Torna Egyletben közölték vele, hogy nem járhat edzésre, de máshol se próbálkozzék, mivel kitiltották az összes magyar pályáról. <https://es.hu/cikk/2020-12-17/hegyi-ivan/orokzold-aszok.html> (letöltés ideje: 2021. november 2.)

Körmöczyt a vészkorszak idején eltiltották a tenisztól.

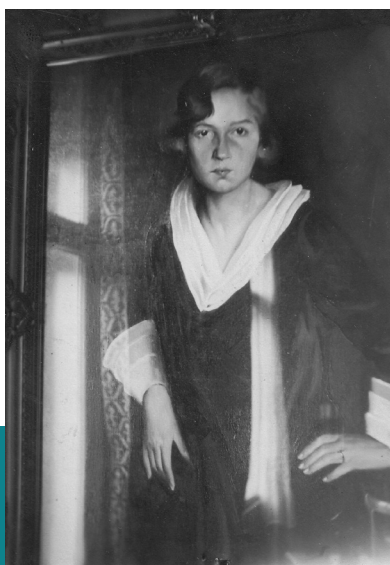
⁵⁷ Asbóth József örökös bajnok, 1947-ben Roland Garros-győztes.

⁵⁸ Magaspartoknak nevezték a volt győri Vagonygyár mögötti, magasparti erdős területet.

Dukesz Márta D. M. monogramos tréningruhában, későbbi férje, Bakacs László bal oldalt, törülközővel a nyakában. A párnak közös baráti társasága volt, együtt teniszeztek, síeltek és kirándultak. Idővel Bakacs László és Dukesz Márta már nagyon magas színvonalon teniszezett. A nyugat-magyarországi bajnokságon vegyes párosban harmadik helyet értek el.

Akkulturáció és integráció

A család fontosnak tartotta, hogy ne csak zsidó szemüvegen keresztül lássák a világot. Erről többek közt Laendler Antal unokájának olvasónaplója ad tanúbizonyságot. A füzetet átlapozva láthatjuk, hogy Dukesz Márta pontos listát vezetett a több száz elolvasott könyvről. Évre, hónapra és napra pontosan feljegyezte, hogy melyik könyvet mikor fejezte be. Márta érdeklődése zsidó és keresztény írók műveire egyaránt kiterjedt.

Dukesz Márta arcképe 14 éves korában. Olajfestmény. A képet Dukesz Márta édesanyjának, Laendler Herminnek az unokatestvére, Szapudi-Laendler István festette 1929-ben. Bakacs Rita tulajdona

Laendler Antal unokája, Dukesz Márta 15 évesen a győri lakásukban. Bakacs Rita tulajdona

A család nem etnikai, hanem felekezeti zsidónak, tehát a magyar és nem a zsidó nép részének tekintette magát.⁵⁹ A gyerekek sem a zsidó szűrőn keresztül, hanem világi értelmezési kereteken belül ismerték meg a valóságot.

A harmincas években a család érezte, hogy nehéz idők jönnek, Dukesz Márta 1937-ben kikeresztelkedett. Szülei két olyan angol arisztokrata családhoz küldték ki a szigetországba, ahol háztartási alkalmazottként dolgozott. Az egyik helyen szobalány volt, ahol mindennapi feladatokat is el kellett végeznie, például reggelenként az éjjeli tálak ürítését. A másik családnál egy már majdnem felnőtt lánynak volt a komornája. Ez a család a második világháború kitörésekor hazaküldte Mártát, mert az első világháborúban a külföldi állampolgárokat internálták, és nem akarták, hogy vele is ez történjen. Így Márta visszaköltözött családjához Győrbe, az Árpád út 24-be.

Márta több nyelven beszélt, és születésétől hozzászokott ahhoz, hogy náluk is mindig voltak cselédek. Lujza nevű alkalmazottjuk például a háború után is velük maradt. A háború után Bakacs László hadifogságba került, és Márta kétkezi munkát végzett, hogy két gyermekét el tudja tartani. Törmelékeket hordott, majd egy amerikai segélyszervezetnél lett könyvelő. Amíg ő dolgozott, a gyerekekre Lujza vigyázott, aki haláláig, 1967-ig a Dukesz családdal élt.

Összegzés

Laendler Antal győri zsidó polgár családja életvilága nem választható szét gazdaságra, politikára és kultúrára, mivel ezek együtt alkotják azt a közeget, amelyben a mindennapjaikat élték. Laendler Antal földbirtokos polgár volt, sikeres gazdálkodásának és karitatív tevékenységének köszönhetően sokáig élvezte Győr városának megbecsülését. A Laendler gyerekek és unokák szerettek a városban élni, szerettek sportolni, élvezték a hangversenyeket. A családi szekrények mélyén lapulók képek, naplók, visszaemlékezések és családi levelezések tartalmának átmenetése a kulturális emlékezetbe segít árnyalni a különböző narratívákon

⁵⁹ Családi levelezések forrás: Bakacs Rita magántulajdona.

keresztül megírt múltat.⁶⁰ E források révén egy olyan család történetét ismerhetjük meg, amely szinte minden szempontból „túlteljesítette” a 19. században többször is megfogalmazott zsidó emancipációs társadalmi elvárásokat.

A generációk között ugyanakkor eltolódások is megfigyelhetők: a sós-kúti szatócs unokáiból, Antalból és Aladárból sikeres vállalkozók és földbirtokosok lettek, s mint földbirtokos polgárok, éppen úgy viselkedtek, mint az agrárvállalkozók, például új termelési ágakkal és gépekkel kísérleteztek. A Konyha⁶¹ községben élő Dukesz nevű tollas zsidó fiából sikeres ügyvéd lett, aki először Kőszegen praktizált, majd Győrbe költözött. Dukesz Miksa még az előtt vette el Antal lányát, hogy Antal megszerezte a pillingérpusztai földbirtokot.

A rendelkezésre álló forrásokból nehéz visszafejteni, hogy a zsidótörvényekig hogyan hatott a család életvitelére a két világháború közötti kirekesztő és antiszemita közhangulat. A visszaemlékezések, naplók, sajtó- és képi források arra engednek következtetni, hogy a harmadik generáció olyan polgári világba született bele, ahol már elvárt volt az érettségi. A magán zongoraórák után a társasági életre is jutott idő. Talán a sport volt az a közeg, ahol a zsidótörvényekig kevésbé tartották számon a felekezeti különbségeket. Míg Laendler Antal unokáinak vegyes volt a baráti társasága, a szüleik esetében ezt már nem lehet egyértelműen kijelenteni. A délutáni zsúrokon, bridzspartikon, házi koncerteken, közös kirándulásokon a meghívottak között akadtak keresztények, de a kép korántsem volt olyan vegyes, mint a harmadik generáció esetében. A második generációból többen bekapcsolódtak a hitközség életébe, mely szerepvállalásnak akkoriban presztízsertéke is volt. A helyi sajtóban a neológ hitközség azon asszonyai között, akik bálakat rendeztek, pénzt gyűjtöttek a szegények támogatására, Laendler Antal lányainak neve is feltűnik. A Laendler család élettörténetének mikroszkopikus megfigyelései, az eddig fel nem tárt összefüggések azt mutatják, hogy a sikeres gazdálkodás alapját a világi/szakmai tudás adta.

A család három generációja élt korának és társadalmi közegének lehetőségeivel, ezeket meglehetősen magas szinten művelte (kultúra, művészet, sport). Amennyire a lehetőségek engedték, társadalmi érint-

⁶⁰ Laendler Antal leszármazottja, Bakacs Rita – aki családjával Berlinben él – önzetlen támogatása nélkül soha nem készülhetett volna el ez a tanulmány. Ezuton is köszönöm támogatását és segítségét.

⁶¹ Konyha (Kuchyňa) község napjainkban Szlovákia területén található.

kezéseikben is integrációra törekedtek. A családi stratégia a jogszűkítésig töretlennek látszik, majd a kényszerű alkalmazkodás jellemzi. Bár egyes családtagok tesznek kísérleteket a menekülésre, magyarnak vélik magukat, így elképzelhetetlennek tartják, hogy a jogfosztáson túl tényleges életveszély leselkedne rájuk.

Yinger strukturális asszimiláción azt a folyamatot érti, melynek során két vagy több, korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére jutnak az emberek.⁶² Ezek az interakciók a konkrét helyzettől függően a gazdasági és politikai intézményekben érvényesülő viszonylag személytelen kapcsolatoktól a szomszédságok, baráti körök és házasságok személyes kapcsolataiig terjedhetnek. A változások során az integráció is különböző időpontokban bukkanhat fel.⁶³ A Laendlerek sikeres agrárvállalkozók, aktív tagjai voltak a város és a környék társadalmi életének. Laendler Antal unokáinak baráti társaságában már több a keresztény, mint az izraelita, és vegyes házasságra is lépnek. A „vegyes” házasság jelentheti a csoport leginkább akkulturálódott tagjainak átlépését a többségi társadalomba. A névmagyarosítás nem történik meg az összes leszármazottnál, Antal öt lánya a férjük már korábban magyarosított családnevét használta. A vallásváltás a zsidótörvényekre⁶⁴ adott válaszstratégia volt. A harmadik generáció már nagyon magas szinten akkulturálódott, és a lehetőségekhez képest integrálódott. Mindezen törekvéseik zátonyra futnak a befogadás egyre változó és mindinkább szűkülő terében. Laendler Antal unokáinak már megvolt a hajlandósága a beolvadásra. Fenyves Katalin szerint az asszimiláció egy történetileg meghatározott hatalmi visszaélés, mert az univerzális emberi értékrend felől nézve eltünteteti (eltüntetné) a diverzitást.⁶⁵ Mindezen túl, az asszimilációt általában súlyosan aszimmetrikus hatalmi térben, egyoldalú folyamatként szokták elképzelni, miközben bármiféle együttélés óhatatlanul kölcsönhatásokkal jár. Ha a modern kor első évszázadaiban lehetett is érthető elvárás, két-háromgenerációnyi idő alatt nem lehetséges: még a szándékos felejtés is hagy reziduumokat, érthetetlen

⁶² Bodó Barna: Az asszimiláció jelentésvilága. In: Balog Iván (szerk.): *A szociológia szemén keresztül*. Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó, 2012. 40–58.

⁶³ Bodó, 2012. 40–58.

⁶⁴ A zsidó ingatlanok megszerzését biztosító 1939. IV. törvénycikk végrehajtási utasítása alapján: Laendler Antal abdai földbirtokos 716 kat. hold birtokát igénybe vették. Lásd: Az eddig igénybe vett zsidó birtokosok listája, *Esti Újság*, 1940. szeptember 4. 10.

⁶⁵ Fenyves Katalin: Önkép, percepció, asszimiláció. In: Dénes Isván Zoltán (szerk.): *Egyéni és kollektív önmeghatározások. Magyar-zsidó identitásmenták II.* Budapest: Ráció Kiadó, 2020.

szokásokat maga után. Az asszimiláció vizsgálatának a zsidótörvények elfogadásáig van értelme, utána ugyanis ezeket a teljesen beolvadt (strukturáltan asszimilált) családokat is „visszaminősítik” zsidónak.

Zsidók és a keresztények viszonyát az is meghatározta, hogy mit képzelt az egyik csoport a másikról. A személyes emlékezet, a családi levelezések kizárólag társadalmi környezetben képzelhetők el, valamely közösség tagjaként, értelmezési segédletek, nyelvi, érvelési, eszmei vagy épp hitbeli kondíciók által meghatározottan, afféle emlékezetközösségek révén.⁶⁶ A vizsgált győri zsidó családot már a századfordulótól jelen lévő antiszemitizmus légkörében, a megkülönböztetések és kirekesztések keretei között kell megragadni, a maga összes sajátosságával együtt. A sósúti szatócs ősök minden gyermeküket taníttatták, mert számukra a világi tudás jelentette a jövő zálogát. A vegyeskereskedő unokái már sikeres vállalkozók és földbirtokosok lettek. Laendler Antalnak idős korára saját gazdasága volt, az anyagi háttér és a jó nevelés a gyermekei és unokái számára is biztosított egy olyan státuszt, amit házasságaikon keresztül csak tovább erősítettek. Antal tanulmányokat írt,⁶⁷ egyesületekben és összejöveteleken kifejtette, hogy a felemelkedés egyedüli útja a tudás és a kemény munka, és ha valaki nem ezt választja, akkor az életkörülményei sem fognak változni. Mindenkinek a saját kezébe kell venni sorsának irányítását, amihez ő hajlandó segítő kezet nyújtani.

A feleségek közösségi és kurátori⁶⁸ munkája szintén az elmaradott és szegény izraelita és keresztény családok felemelését mozdította elő. Laendler Antalné a vallásához és közösségéhez mindenáron hű zsidó nő és családanya mintaképe. Férjénél és gyermekeinél már az akkulturált zsidó polgárság rohamosnak tűnő szekularizációját, a vallásuktól való távolodást láttuk. A strukturális asszimiláció a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódik, csoportszinten nem értelmezhető, csak egyéni szinten vizsgálható.⁶⁹ Azt jelenti, hogy az idegen/kisebbségi tudatosan választja a befogadó társadalom intézményeit, klubjait, ezekbe belép, ezeket preferálja, minek következtében referenciacsoportot vált. A strukturális asszimiláció az egyén számára társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínál.⁷⁰ A megváltozott jogi keretek között az

⁶⁶ Gábor György: *A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság*. Budapest: Typotex, 2021. 78.

⁶⁷ Laendler, 1930. 888.

⁶⁸ A nők közösségi és kurátori munkája főként a Győri Neológ Izraelita Nőegyletben zajlott.

⁶⁹ Bodó, 2012. 40–58.

⁷⁰ Bodó, 2012. 40–58.

unokák már a közösségüktől való távolodást, a kitérést, a beolvadást választották. Dukesz Márta, Mészáros Marika és a Kende lányok sem sodródtak az eseményekkel, hanem a család támogatásával túlélési stratégiákat dolgoztak ki, a zsidó válaszlehetőségeket testesítették meg. Antal felesége sem volt tétlen tanúja az eseményeknek, a család fiatal tagjait Pestre küldték abban a reményben, hogy ott jobban elvegyülnek a tömegben. Végül Laendler Antal dédunokái előtt már saját zsidóságuk is rejtve maradt.

Kékesi Zoltán

Séták az „idegen Babelben” – Szimbolikus topográfia és zsidóellenes politika Budapesten

1944-ben, a június 1-jei könyvnap előtt Marschalkó Lajos, a *Függetlenség* újságírója felment a budai Várba, ahol többek közt a sajtó- és a könyvkiadás március 19. után kinevezett államtitkár-kormánybiztosa, a *Függetlenség* szerkesztője, Kolosváry-Borcsa Mihály hivatala is működött. Ide érkeztek azok a jelentések, amelyeket egy április 30-i rendelet értelmében a könyvtáraknak kellett elkészíteniük a zsidónak tekintett szerzők állományukban lévő műveiről. A rendelet hatálya alá eső könyveket később be kellett szolgáltatni, hogy egy papírüzemben újrahasznosítás céljából bezúzzák azokat. A rendelet megjelenésekor Marschalkó azt jósolta, hogy hatására el fog tűnni a „zsidó irodalom [...] egész óriási betűtengere”, amely korábban azzal fenyegetett, hogy „véglegesen elnyeli a magyar szellemet”.¹

Végignézve a könyvtárakból beérkező listákon, Marschalkó megtalálta a „fertőzés gócpontját”, a Fővárosi Könyvtárat, amely a betiltott szerzők könyveinek „legterjedelmesebb jegyzékét” állította össze. A Fővárosi Könyvtárat 1904-ben alapították és 1911-ben szervezték újjá a zsidó származású könyvtáros és marxista társadalomtudós Szabó Ervin vezetésével. „Az úgynevezett keresztény Budapesten, havi két pengőért”

-
- Kékesi Zoltán történész, tudományos munkatárs, Centre for Collective Violence, Holocaust and Genocide Studies, University College London, email: z.kekesi@ucl.ac.uk

A tanulmány eredetileg *Tracing Their Steps. Symbolic Topography and Anti-Jewish Politics in Budapest* címmel jelent meg a *Yad Vashem Studies* 2018/2-es számában és a Jad Vasem “Holocaust Research and the Spatial Turn” című konferenciáján (2017. július 10–12.) elhangzott előadáson alapul. Ezúton is köszönöm a meghívást a konferencia szervezőinek, Guy Mironnak és Dan Michmannak, a szerkesztői észrevételeket David Silberklangnak, és nem utolsósorban a felkérést a *Targum* szerkesztőinek és Glässer Norbertnek, amivel lehetőséget biztosítottak a tanulmány magyar megjelenésére.

¹ Marschalkó Lajos: A magyar szellem felszabadítása. *Függetlenség*, 1944. április 30. 3.

– írta Marschalkó, bárki kikölcsönözhetette a „legfertőzőbb” irodalmat. Ráadásul a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtárain keresztül az egész várost behálózta. A listákat böngésző Marschalkó előtt hirtelen feltárult az egész város fertőzöttsége, az „idegen Bábel”, ahogy Budapestet nevezte,² a Vár alatt elterülő „elzsidósodott főváros”.³

- ▼ A Fővárosi Könyvtár
- ❖ A sajtó és kiadói kormánybiztos hivatala
- A Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtárai

² Marschalkó Lajos: Magyar feltámadást! *Függetlenség*, 1944. április 9. 1.

³ Marschalkó Lajos: Mi kerül bele a nagy papírzúzó malomba? *Egyedül vagyunk*, 1944. június 2. 11.

Az újságíró beszámolóját a Várban tett látogatásáról és az ott talált dokumentumokról a *térbeli képzelet* jellegzetes színrevitelének tartom. A tudósítás a várost a zsidóság által megfertőzött térként írta le, és olyan térbeli képzeteket fogalmazott újra, amelyek régóta áthatották a magyarországi zsidóellenes közbeszédet. Tudjuk, hogy a „zsidó térfoglalás” fogalma a 20. század eleje óta a zsidóellenesség egyik központi sztereotípiája volt. Budapest állítólagos „elzsidósodottsága” legalább a 19. század végétől szintén fontos elemét képezte a modern antiszemita diszkurzusnak.⁴ Az antiszemiták szemében különösen Pest testesítette meg a modern nagyvárosiasságot és az azzal együtt járó állítólagos kulturális és morális hanyatlást, valamint az ezekért felelős „zsidó szellemet”. Ezzel szemben Budát a hagyományosabban „magyar” életmód és kultúra fellegvárának látták. Különösen a századfordulón neobarokk stílusban újjáépített Várat tartották a magyar múlt „autentikus” térbeli foglalatának.

Marschalkó tehát elterjedt képzeteket feleltetett meg egy sajátos és sokak számára ismerős városi topográfiának, képzeletbeli térképnek, ahol a Fővárosi Könyvtár pesti épülete és helyi fiókkönyvtárai jelezték a „fertőzés” gócpontját és hatókörét.

Látogatását a budai Várban egyúttal a reveláció és a leleplezés pillanatént állította be. Azt sugallta, hogy az olvasók megszokott környezete mögött egy láthatatlan, de mindennapi folyamat zajlik: a város lassú „megfertőződése”, „szellemi elzsidósodása”. A tény, hogy mindeközben hivatalos dokumentumokra hivatkozott, az autoritás súlyát kölcsönözte szavainak. A Pestre nyíló kilátás mindezen felül olyan hatalmi pozíciót biztosított a szemlélő tekintetnek, amely a Vár térbeli elhelyezkedéséből, szimbolikus használatából és kormányzati központként betöltött szerepéből eredt.

Jelen tanulmány a térbeli képzelet hasonló színreviteleit vizsgálja, hogy ezeken keresztül rekonstruálja Budapest antiszemita topográfiáját. E topográfia szimbolikus megkülönböztetések mentén épült fel és egyes helyeknek sajátos jelentéseket tulajdonított. Azok a térbeli diszkurzusok, amelyek e topográfiát létrehozták, a Horthy-korszak elejére nyúlnak vissza, noha a Monarchia időszakában is voltak előzményeik.

⁴ A „zsidó térfoglalásról” lásd Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest: Századvég, 1992. 174. Az „elzsidósodott” Budapestről, lásd Vörös Kati: *Judapesti Buleváron*. *Médiakutató*, 2003/1., https://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/02_judapesti_bulevaron (letöltés ideje: 2022. november 1.).

Vizsgálatuk lehetővé teszi, hogy az 1944-es budapesti gettók körvonalait elhelyezzük a zsidóellenes városi képzelet „történeti térképén”. Végzősön e tanulmány célja az, hogy a budapesti gettósítás példáján keresztül megmutassa, hogy a zsidóellenes térpolitikák – részben legalábbis – magyarázhatók a városi terek kulturális-imaginatív konstrukciójából is.

Térbeli fordulat és holokausztkutatás

Köztudott, hogy Marschalkó várbeli látogatásának idejére a város gyors és mélyreható átalakuláson ment keresztül: a március 19-i német megszállás után nyilvános és magántereit egyaránt szegregálták. Május végére zsidó lakosait – néhány kijelölt helytől eltekintve – kizárták a szállodákból és éttermekből, fürdőkből, kávézókból és szórakozóhelyekről, színházakból és mozikból. Elsőként Buda nyilvános terei váltak „zsidómentessé”. Június elejére megszületett a mintegy 2800 kijelölt házból álló „szétszórt” gettó terve, amely május végéig írta elő Budapest zsidó lakosainak koncentrációját. Eközben a zsidó származású magyarokat országszerte gettókba tömörítették, ahonnan május közepén megindult tömeges deportálásuk. Budapesten az év végén került sor a két gettó felállítására, mindkettő a pesti oldalon, a város V. (ma XIII.) és VII. kerületében, az utóbbi a régi zsidónegyedben létesült.

A budapesti gettókról írt monográfiájában Tim Cole térbeli forradalomként írta le a gettósítás folyamatát. A gettósítás

„alkalom volt arra, hogy a törvényhozás eszközeivel visszafordítsák a történelmet. Olyan pillanat volt ez, amely többet jelentett, mint pusztán alkalmat arra, hogy a város »zsidóit« egy helyre gyűjtsék a deportálás megkönnyítése érdekében.”⁵

A gettósításban szerepet játszó tényezők elemzésekor Cole megkülönböztetett stratégiai, társadalmi-gazdasági és szimbolikus megfontolásokat. Annak oka például, hogy a város zsidó lakóit végül a pesti oldalon tömörítették, részben az volt, hogy Buda magas presztízsű negyedeit fel akarták szabadítani „árja” használatra. Amikor a Vörös Hadsereg kelet felől a főváros közelébe ért, Buda stratégiai jelentőségre is szert tett. A régi pesti zsidónegyed gettósítása azonban mindezeket túl szimbolikus jelentőséggel is bírt:

⁵ Cole, Tim: *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. New York: Routledge, 2003. 91.

„úgy tekintettek erre, mint valamiféle végső aktusra, amely megfordítja az asszimiláció történetét, mégpedig azzal, hogy a pesti [és budai] zsidóságot visszaküldi a saját helyére – a város hagyományos zsidónegyedébe”.⁶

A budapesti gettók.

— A “szétszórt” gettó
— az ötödik kerületben

— A zárt gettó
— a hetedik kerületben

Jelen tanulmány ahhoz kíván hozzájárulni, hogy jobban megértsük Budapest „faji” újjászervezésének szimbolikus tényezőit, ezen keresztül pedig megmutassa, hogyan alkalmazhatók a térelméletek és térbeli módszerek a holokauszt kutatásában. A „térbeli fordulat” nyomán az utóbbi években számos kutató kezdte térbeli fogalmak segítségével vizsgálni a náci Németország politikai képzeit és faji politikáját (így például az élettér fogalmát, illetve a gettókat és a koncentrációs táborokat), valamint az áldozatok megélt tapasztalatát. Térbeli értelmezések születtek továbbá a holokauszt emlékezet topográfiáiról is.⁷ A német zsidók térbeli tapasztalataira vonatkozó elemzésében Guy Miron a térelméleteken

⁶ Cole, 2003. 216–217.

⁷ Lásd különösen: Knowles, Anne Kelly – Cole, Tim – Giordano, Alberto (eds.): *Geographies of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2014, valamint Giaccaria, Paolo – Minca, Claudio (eds.): *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. Chicago: The University of Chicago Press, 2016.

belül kétféle megközelítést különböztetett meg, és felvázolta, hogy ezek milyen lehetőségeket kínálnak a holokausztkutatás számára:

„Henri Lefebvre elmélete azt hangsúlyozza, hogy a hegemon hatalom által létrehozott tér hogyan alakítja »felülről lefelé« a neki alárendeltek életét. Ez a megközelítés a náci zsidóellenes rendelkezések térbeli aspektusának – a zsidóknak az »árjásított« terekből való kizárásának és az egyre zsugorodó zsidó terekbe történő elzárásának – elemzése során válhat hasznunkra. Ezzel szemben Michel de Certeau arra világított rá, hogy az egyének hogyan hozzák létre térbeli tapasztalataikat »alulról felfelé« annak révén, hogy a mindennapokban különféle *taktikákat* alkalmaznak. A hegemon hatalom *stratégiáival* szembeni egyéni taktikai küzdelmek Certeau-féle elemzését fogjuk alkalmazni annak vizsgálatakor, hogy a német zsidók mi módokon alakították megélt tereiket, szembemenve a náci rezsim egyre kiteljesedő zsidóellenes politikájával.”⁸

Tanulmányom az előbbi megközelítést alkalmazza, amennyiben azt vizsgálja, hogy a képzeletbeli topográfia milyen szerepet játszott „a hegemon hatalom által létrehozott tér” alakításában. A „fajilag” definiált tér kulturális előállítását elemezve ugyanakkor a „felülről lefelé” hozott térpolitikai rendelkezések vizsgálatát kiegészíti Michel de Certeau tételével, amely szerint a városi teret a „talaj”, vagyis az utca szintjén hozzuk létre – nevezetesen lépésekkel.⁹ Ez a megközelítés abból indul ki, hogy az antiszemiták is városi sétálók voltak, és a városi tér képzeletét „alulról felfelé” hozták létre.

A terek előállítása egyúttal természetesen jellegzetesen időbeli jelenség. Repetíciós technikákat igényel, így például kulturális tradíciókat, építészeti mintázatokat, gyakorlatokat, a használat rituáléit. Ennek kapcsán tanulmányom a történelmi emlékezet ismétlődő artikulációit vizsgálja és azt állítja, hogy az antiszemita emlékezetnek fontos szerepe volt a „faji” terek konstrukciójában. Ennek alátámasztása érdekében a térbeli képzelet színrevitelének három történeti pillanatát mutatom be: egyet-egyét az ellenforradalmi és a német megszállás utáni Budapest, valamint a háború utáni emigráció időszakából.

⁸ Miron, Guy: ‘Lately, Almost Constantly, Everything Seems Small to Me’: The Lived Space of German Jews under the Nazi Regime. *Jewish Social Studies*, 1 (2013). 121–149, itt: 123. DOI: <https://doi.org/10.2979/jewisocistud.20.1.121>

⁹ de Certeau, Michel: *Séta a városban*. (Fordította: Czifra Réka.) In: Blaskó Ágnes – Margit-házi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2010. 363.

Hasonlóan időbeli jelenségek továbbá maguk a terek is. Ilyen időbeli mozzanat például Marschalkó fenti beszámolójában a városban terjedő „szellemi fertőzés”, az „élettér” náci fogalma esetében pedig a német tér jövőbeli kiterjedése. A tanulmányban ismertetett példák azt mutatják, hogy a szimbolikus topográfiák érzelmi ereje e két mozzanatból, az emlékezés (és emlékeztetés) visszatérő aktusaiból és az elképzelt tér belső, időbeli dinamikájából ered.

E tanulmányban Marschalkó Lajost (1903–1968) követem végig Budapest zsidóellenes terében, noha természetesen nem ő az egyetlen forrásom. Marschalkó egy kis ellenforradalmi lapban kezdte a pályáját Debrecenben, majd a *Hajdúföld* című, ekkor Kolosváry-Borcsa Mihály által szerkesztett újság, később pedig a budapesti *Függetlenség* munkatársa lett. A *Függetlenség* a Gömbös-féle kormányzati sajtó legfontosabb lapja volt (a Milotay István-féle *Új Magyarország* és az *Esti Újság* mellett), és Gömbös után Imrédyt, később pedig a Sztójay-kormányt támogatta.¹⁰ 1944-re – részben a sajtótörvények hatására – a legnagyobb példányszámban eladott napilap lett. A *Függetlenség*ben megjelent heti cikkei révén Marschalkó országosan is ismert újságíróvá vált, majd a háború után „az emigráció legszélsőségebb és egyben legtermékenyebb antiszemita publicistája”-ként emlegették.¹¹ Müncheni otthonából haláláig írt az emigráció számos lapjába, elsősorban az általa szerkesztett, Londonban kiadott *Hídfele*-be. Egész pályája során a „faji Magyarország” elhivatott hirdetője és irodalmias stílusú népszerűsítője volt, akinek írásaiban az ellenforradalomtól az emigrációig végigkövethető a magyar antiszemita diszkurzus története.

Egymásba ágyazódó emlékek, városi topográfiák: 1918–1944–1964

Húsz évvel azelőtt, írta Marschalkó 1964-ben, március 19-én az EMKE kávéházban ült – előtte, az asztalon, egy kávé rummal. Ahogy kinézett az ablakon, látta, ahogy az SS-csapatok elhaladtak a Rákóczi úton, a Belváros és a Duna másik oldala, a kormányzó palotája felé. Ahogyan „száll[t], gőzöl[gött] a kávé és a rum illata”, megelevenedtek a régi idők emlékei, és

¹⁰ A *Függetlenségről* és a Gömbös-féle sajtóról lásd: Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Wolters Kluwer, 2016. 358.

¹¹ Stark Tamás: Nyilas írások 1945 után. *Történelmi Szemle*, 2000/3–4. 292.

képzeletében a környező utcákat a múlt figurái népesítették be. A Körút másik oldalán, a New York kávéházban ünnepelték 1918-ban „a zsidók” a „történelmi Magyarország” végét, állította. Az összeomlást szerinte a két „zsidó felkelés” készítette elő, az őszirózsás forradalom és a kommün.¹²

Az EMKE, ahol azon a vasárnap reggelen ült, a Körút és a Rákóczi út kereszteződésére nézett, és különleges helyet foglalt el a város topográfiájában. Ahogy ma is, a város VII. és VIII. kerületét a Rákóczi út választotta el egymástól, a Körút pedig a belső kerületek és a külső munkásnegyedek szimbolikus határát jelentette.

Szemközt az EMKÉ-vel, a Körút túloldalán, a Népszínház utca torolatánál állt a pesti kávéházkultúra egy másik fontos helyszíne, a Simplon. Míg a New York régóta az irodalmi modernség emblematisztikus helye volt, a Simplont a baloldali értelmiségiek találkozóhelyeként ismerték. Ide jártak többek között a szociáldemokrata vezetők, szerkesztők és újságírók a Szociáldemokrata Párt és a *Népszava* Népszínház és Conti (ma Tolnay) utcai irodáiból. A Conti utcában állt a börtön, ahonnan 1918-ban, a forradalom alatt kiszabadították a politikai foglyokat. A Conti utca környéke „vöröslámpás” negyedként is ismert volt, és a politikai felforgatás mellett sokak szemében a nagyváros erkölcsi züllöttségét jelképezte. Március 19-én, az akkori Tisza Kálmán (később Köztársaság) téren álló Városi Színház matinéről jövet Marschalkónak az EMKÉ-be menete hírhedt negyeden kellett áthaladnia (vagy meg kellett kerülnie, lefelé a Rákóczi úton).

A *Függetlenség* irodái, ahol Marschalkó dolgozott, a Simplonnal szemben, a Körút túloldalán, a Palotanegyed szélén álló Sajtópalotában voltak. Az akkori Bangha Béla (mai Krúdy Gyula) utcai otthonából¹³ (a Rabbiképző Intézettől alig egy-két saroknyira) munkába menet Marschalkó figyelemmel kísérhette az átellenben álló kávéház vendégeit. A baloldali és a Gömbös-, valamint Imrédy-párti sajtó egyazon városi térben, a Körút menti sajtónegyedben működött.

¹² Marschalkó Lajos: Az EMKE ablakából. *Hídő*, 1964. május 10. 4.

¹³ Lásd a Marschalkó Lajos elleni népbírószági eljárás iratait: Budapest Fővárosi Levéltár, 1949/89005.

Népszínház
és Conti utca

Dob utca

Nagykörút

EMKE kávéház

New York kávéház

Simplon kávéház

Szociáldemokrata Párt központja

Sajtópalota

Városi Színház

E topográfia másik pólusát az EMKE mögött, a Rákóczi út túloldalán, a VII. kerületben lévő zsidónegyed képezte. A korai 19. századtól fogva – Óbuda szerepét fokozatosan átvéve – ez volt a város zsidó közösségének központja. Noha idővel a város zsidó polgárai Budapest más kerületeibe is kirajzottak, a VII. kerület és különösen a Király utca–Dob utca–Dohány utca környéke maradt a rohamosan fejlődő nagyváros zsidó közösségi életének központja. A de-szegregáció és az asszimiláció ellenére továbbra is itt (és a város V. kerületében) volt a legmagasabb a zsidó lakosok aránya.¹⁴

¹⁴ Lásd Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941). In Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. 1. kötet.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 162–183; ill. Frojimovics, Kinga – Komoróczy, Géza – Pusztai, Viktória – Strbik, Andrea: *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History.* Budapest: Central European University Press, 1999. 147. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633865200>

Az EMKÉ-ben ülve tehát Marschalkó a „zsidó” és a „vörös Budapest” metszéspontjában találta magát, és e két tér az antiszemita történeti képzeletben összekapcsolódott – mégpedig a forradalmak emlékezetén és a zsidó-kommunista mítoszon keresztül. Mint Marschalkó 1944-ben írta, 1918-ban és 1919-ben a „Conti és a Dob utca forradalmi elemei” árasztották el a fővárost.¹⁵

Az ellenforradalmi emlékezet központi jelentőséggel bírt a Horthy-rendszer számára és a kor Budapest-ellenességével is összekapcsolódott. Ismeretes, hogy 1919 végén, az új korszak szimbolikus nyitányakor a fővárosba vonuló Horthy „a nemzet megrontójának” nevezte Budapestet.¹⁶ Az ellenforradalmi emlékezetben a Budapest- és zsidóellenes érzelmek gyakran ugyanúgy összefonódtak, akár a zsidó- és kommunistaellenesség. Miközben a magyar zsidókat a kommunista eszmék „hordozóinak” állították be, Budapestben, az „elzsidósodott” városban a forradalom melegágyát látták. Ha visszatekintünk a forradalmakat követő évekre, jól megfigyelhető, hogyan formálta az ellenforradalmi emlékezet Budapest zsidóellenes topográfiáját.

Séta a forradalmi városban

1944-ben, a német megszállás alatt emlékezett meg az ország az 1919-es kommün 25. évfordulójáról. Sajtócikkek, rádióbeszéd, filmhíradók és utcai plakátok idézték fel a vörös terrort, és hozzájárultak az időszak háborús és zsidóellenes propagandájához. Ennek részeként jelent meg Marschalkó *Kik árulták el 1918-ban Magyarországot* című könyve is, amelyben felidézte a Horthy-korabeli antiszemita irodalom egyik kulcsdarabját, Tormay Cécile 1920-ban és 1922-ben két kötetben kiadott „naplóját”.

Tormay Cécile (1875–1937) a kor népszerű írója, a konzervatív nőmozgalom ismert tagja és a Horthy-rendszer szenvedélyes támogatója volt.¹⁷ Ellenforradalmi „naplójában” hatásos nyelvet teremtett a zsidókkal, a baloldallal, az „alsóbb” osztályokkal és Budapesttel szembeni indu-

¹⁵ Marschalkó Lajos: *Kik árulták el 1918-ban Magyarországot?* Budapest: Stádium, 1944. 80.

¹⁶ Lásd Hanebrink, Paul A.: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism 1890–1944*. Ithaca – London: Cornell University Press, 2006. 77–78.

¹⁷ Tormay-ról lásd Jones, Gwennyth: Cécile Tormay: A Gentlewoman in the Graveyard of the Hunchbacks. In: Haynes, Rebecca – Rady, Martyn (eds.): *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*. London: I.B.Tauris, 2011. 105–120.

latok kifejezésére: a *Bujdosó* könyv túllépett a keresztény középosztály zsidóellenességének korábbi normáin és egy szélsőségesebb hangvétel megteremtéséhez járult hozzá.¹⁸ Ellenforradalmi naplója révén Tormay a kevés női szerzők egyike lett a kor antiszemita kánonjában.

A *Bujdosó* könyv szerint 1918. október 31-én Tormay a budai hegyekben lévő otthonából a Várhegyhez utazott, ahol átkelt az alagúton, amely Buda belső részeit a Lánchíd budai hídfőjével és a hídon keresztül Pesttel köti össze. Ahogy kilépett az alagútból, úgy érezte, mintha „a világ másik oldalán került[...] volna elő a hegy alól”.¹⁹ Míg Budán még érintetlen volt a mindennapi élet békéje, a Duna másik oldalát már hatalmába kerítette a forradalmi izgalom. „A Vérmezőnél, a Várhegy tövéen békésen gubbasztanak a földszintes házikók. Majd csak holnap, a reggeli kávénál fogják elolvasni az újságban azt, ami történt.”²⁰ Ahogy azonban a hídról Pest felé nézett, már látta a felkelt tömeget. Tormay lencséjén keresztül a felkelők öntudatlan, állati tömegként jelennek meg: „Az utca vége lökte az utca elejét. Egy óriástestű, sötét állat kúszott az aszfalton [...]”.²¹

A napló viszolyogtató testi tapasztalatként beszéli el Tormay „alámerülését” a forradalmi városban. A forradalom a napló szerint „szennyvíz”, amely kilépett a város kanáisaiból. A forradalom a város beteg, „émelygő gyomrából” buzog ki, hogy megfertőzze az utcákat. A forradalom áradás, amely a város sötét, visszataszító részeiből tör elő, a „mocskos szagú,” „szellőzetlen lakásokból” és a „dobutcai ghejtóból”. A tömegben zsidó „arcok[at] és testek[et]” lehet látni. „Undorodtam lélegzeni és összehúztam magam, hogy elmenőben ne érjen hozzám senki.”²²

Ahogy az Astoriához ért, ahol a forradalmi vezetők beszéltek az összegyűltekhöz, Tormay ismét megpillantotta az amorfi, „állatias” tömeget. A napló szerint a sokaság „a Rákóczi-úton át a külvárosokból bekúszó roppant állat,” amelynek „nyomában sáros, ragadós nyálka maradt a kövezeten”.²³ A kirakatokban meglátja a *Népszava* hirdetéseit: „Egyetlen éjszaka alatt bejött a szociáldemokraták újsága a Conti utcából a belső városba”, a „jámbor polgári üzletek” ablakába.²⁴ A forradalom átlépi

¹⁸ Lásd Bánki Éva: Lobogó sötétség. Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. Múltunk*, 2008/2. 100.

¹⁹ Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. 1. kötet*. Budapest: Singer & Wolfner: 1938. 24.

²⁰ Tormay, 1938, 24.

²¹ Tormay, 1938, 11.

²² Tormay, 1938, 19–20.

²³ Tormay, 1938, 22.

²⁴ Tormay, 1938, 15.

A „vörös áradás” képe a korabeli ellenforradalmi képzelet jellegzetes eleme volt,²⁵ amelyet Tormay naplója esetében a „törékeny női lélek”²⁶ személyes tanúságtétele, a leírás testies, korporeális stílusa és a városi topográfia ismerős elemei „hitelesítették”. Tormay sétája budai otthontól a forradalmi Pestre olyan affektív topográfiát teremtett, amely szoros kapcsolatban volt a forradalmak emlékezetére és olvasóinak a városi terekhez fűződő viszonyára.

Alaqút - - - - - *Hotel Astoria* ■

²⁵ Németország kapcsán lásd Klaus Theweleit klasszikus könyvét: *Männerphantasien. Band 1*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980.

²⁶ Tormay Cécile: *Két forradalom*. Budapest: Stádium, 1942, 3.

²⁷ L. De Certau, 2010, 364.

elemek” mozgását. Leírta az elárasztott utcák terjedő szagát és a tömegek nyomását. És végül az állati, amorf tömegnek zsidó arcot adott, az osztályalapú előítéleteket pedig zsidóellenességbe fordította át. Az antiszemita topográfia dinamikájának lényegi eleme volt továbbá, hogy a forradalmakat a „láthatatlan” „zsidó uralom” feltárulásának pillanataként mutatta be: „láthatóvá lett a láthatatlan város – írta. – Előjött a sötétből, hogy átvegye, amit titkon régen a magáénak tartott.”²⁸

Az „alsóbb” osztályokkal szembeni viszolygás áthelyezése a zsidóságra hozzásegítette olvasóit, hogy fenntartsák a „faji” közösség gondolatát és azt a hitet, hogy a baloldali eszmék és a forradalmi megmozdulások, ahogy írta, idegenek a „magyar fajtól”.²⁹ 1918-ban – idézte Marschalkó Tormayt – „egy idegen faj adta tudtul uralmát”.³⁰

Tormay „tanúságtételének” olvasása, idézése, újrakiadása Budapest e vízióját élesztette fel. 1944. június 24-én, amikor a város zsidó lakóit „csillagos házakba” kényszerítették, a rádióban részletek hangoztak el a naplókából, amelyek a bemondó szerint a „legmegrázóbban írták le a forradalmi eseményeket”. A napló június 20-án elhangzó részletéből kiderült, hogyan hajtott egy „zsidó népbiztos” autója a budai Várban az úrnapi körmenetbe, épp 25 esztendővel azelőtt.³¹ Tormay szimbolikusan lokalizált történetei segítettek mozgósítani a keresztény nyilvánosságot, mégpedig azzal, hogy a félmúlt emlékeit rávetítették a jelen térképére. Ahogy Marschalkó egy 1944 májusi rádióbeszédében fogalmazott: Budapesten „Tormay szavai kísértettek”.³²

Térpolitika és zsidóellenes topográfia

A Budapesttel kapcsolatos zsidóellenes képzeletnek az utcák mikrogeográfiájától kezdve a nemzet geopolitikai teréig különféle léptékei és rétegei voltak. Érdeemes e topográfia rétegeit egyenként is szemügyre venni.

Központi eleme kétségkívül a pesti zsidónegyed volt, amely az antiszemita képzelet számára a zsidó Budapest eredetpontját testesítette meg.

²⁸ Tormay, 1938, 19.

²⁹ Tormay, 1938, 25.

³⁰ Tormay, 1938, 182, ill. Marschalkó, 1944, 80.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-615, 334. csomó.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-615, 333. csomó.

Noha történeti értelemben inkább Óbudát lehetne ilyen eredetpontnak tekinteni (amelynek természetesen a Horthy-korszakban is volt zsidó lakossága), a 19. század közepe óta valóban a pesti VII. kerület lett a város zsidóságának legjelentősebb központja, amely ráadásul a fejlődő, modern metropolisz szívében feküdt. Az 1944 végén itt felállított zárt gettó a zsidó emancipáció, társadalmi integráció és térbeli szétterjedés történelmi folyamatát volt hivatott visszafordítani.³³

A pesti zsidónegyed egyben az ellenforradalmi topográfiának is része volt, ami ugyancsak hozzájárult szimbolikus jelentőségéhez. Marschalkó és Tormay írásaiban a Dob és a Dohány utca a forradalom csatornáiként jelent meg, amelyek a város központjába vezettek. A gettó felállítása mintegy elvágta ezeket a képzeletbeli csatornákat. Az 1944-es zsidóellenes intézkedések bevezetésével egyidejűleg a szociáldemokrata pártot és a *Népszavát* is betiltották és számos vezetőjüket deportálták.

A zsidónegyed és a forradalom „csatornái”

De a VII. kerületi zsidónegyed csupán egyik fele volt a zsidóellenes topográfiának. Míg a VII. és a VIII. kerületet a forradalmak melegágyának tekintették, az V. kerületi Lipótváros, a pénzügyi negyed és környéke testesítette meg a *Finanzjudentumot*. A 19. század közepe óta ez a kerület lett számos zsidó nagyiparosnak és bankárnak, német nyelvű család-

³³ Lásd Cole, 2003, 216. Alighanem véletlen egybeesés ugyanakkor, hogy éppen Óbudán állították fel az 1944 végi deportálások egyik gyűjtőtáborát.

doknak az otthona, akik az emancipáció és az első világháború közötti évtizedek során mindinkább asszimilálódtak és integrálódtak a magyar elitbe.³⁴ 1944 végén, a VII. kerületi zárt gettó mellett a helyi hatóságok köztudomásúan felállítottak egy második, „nemzetközi gettót” is, amely az Újlipótváros területén lévő kijelölt házakból állt. Az Újlipótváros eredetileg a Lipótváros kiterjesztéseként, az V. kerület részeként épült, és nagyrészt asszimilált értelmiségi lakóiról és progresszív nagyvárosi kultúrájáról volt ismert.³⁵

Ez a kettős topográfia, amelynek egyik központja a VII., a másik az V. kerületben volt, az antiszemita konspirációelméletek bináris logikáját tükrözte (Keletet és Nyugatot, kommunizmust és kapitalizmust), és Budapestet a zsidó „világuralom” két pólusa elleni képzeletbeli harctérre változtatta.

Pest és Buda szembeállítását képezte a zsidóellenes topográfia egy további rétegét. Az antiszemita szemében az egész „keresztény főváros” fertőzött volt, de Pest volt a „rés”, amin keresztül a zsidóság „beözönlött”, ahogyan Bosnyák Zoltán megjegyezte,³⁶ aki ekkor, 1944-ben az ún. Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet igazgatója és Endre László belügyminisztériumi stábjának tagja volt.³⁷ Szemben Pesttel, a modern és kozmopolita nagyváros központjával, Bosnyák szerint Buda a keresztény magyarok „oázisa”,³⁸ ahogy korábbi, *Fővárosunk elzsidósodása* című könyvében írta:

„Köztudomású, hogy a főváros Duna-jobbparti részét sokkal kisebb mértékben érintette a zsidó megszállás, mint a balparti területeket. Talán a számukra idegen és érthetetlen történelmi múlt emlékei, a hagyományokkal átitatott légkör, vagy a nyüzsgéstől, zsúfoltságtól, tolongástól hangos zsidó városrész hiánya tartotta őket távol.”³⁹

A zsidó származásúaknak a budai Várral szembeni állítólagos idegenkedése Bosnyák szemében a nemzettel szembeni idegenségüknek volt a fokmérője. Budát olyan helyként mutatta be, amely ellenpontja volt a modern Pestnek, és ahonnan Budapest mint „magyar” és „keresztény”

³⁴ Lásd Zeke, 1990, 174, ill. Frojimovics et al., 1999. 321–322.

³⁵ Lásd: Frojimovics et al., 1999, 337–338.

³⁶ Bosnyák Zoltán: A budapesti gettó múltja és jelene. *Függetlenség*, 1944. április 23. 7.

³⁷ Lásd: Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 2018/1. 4–49.

³⁸ Bosnyák Zoltán: *Fővárosunk elzsidósodása*. Budapest: Held János, 1935. 23.

³⁹ Bosnyák, 1935. 22.

főváros feltámasztható. Buda ilyen szemlélete legalábbis részleges magyarázatát nyújtja annak, hogy miért Buda nyilvános terei váltak elsőként „zsidómentessé”, és miért Pesten tömörítették a város zsidónak tekintett lakosait.

Buda és Pest szembeállítása Budapest és a vidék szembeállítását is leképezte. A nagyváros-ellenesség és a zsidóellenesség már a 19. század vége óta összekapcsolódott, és az első világháború alatt és után egyre inkább meghatározta, hogyan tekintettek a kortársak a fővárosra.⁴⁰ A városellenesség képviselői Magyarországon és máshol is kárhoztatták a hagyományos értékek és életformák felbomlását, amiért a modern életmódot és a kulturális-etnikai keveredést tették felelőssé. A nagy városi központokra sokfelé úgy tekintettek, mint amelyek elidegenedtek a nemzettől. Az olyan városokat, mint Budapest, Berlin vagy New York, amelyeknek jelentős zsidó lakossága is volt (és ahol a zsidó lakosság jelentősen hozzájárult a modern nagyváros kifejlődéséhez), előszeretettel bélyegezték meg „elzsidósodottságuk” okán.

Budapest szimbolikus topográfiájának a város fővárosi státusza miatt természetesen különös jelentősége volt. A nemzettel kapcsolatos térbeli képzetek a városon belüli téropolitikának is központi elemeit jelentették. Budapest – írta Bosnyák – „a nagy magyar birodalom fővárosa” kell legyen.⁴¹ Budapest mint a zsidó „uralom” által „felszabadított” etnikai-magyar tér szorosan összekapcsolódott a kor revizionizmusával:

„Budapest az egész közép-dunai medencének nagy vonzerejű, természetes középpontja, széttéphetetlen szálakkal fűzi magához a nagy magyar birodalom különböző vidékeit. Ezt a történelemtől és természettől kijelölt felbecsülhetetlen jelentőségű szerepet a magyarság érdekeinek és céljainak megfelelően csak egy minden vércseppjében és minden idegszálában magyar Budapest tudja betölteni.”⁴²

Budapest „faji” „megtisztításának” programja és Nagy-Magyarország jövőbeli helyreállítása tehát egybekapcsolódott a kor antiszemita képzetében.

Mindezek a szimbolikus-térbeli rétegek összefüggtek: a kerületek topográfiája, Buda és Pest, illetőleg Budapest és a vidék szembeállítása,

⁴⁰ Lásd Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008. 57–66.

⁴¹ Bosnyák, 1935, 64.

⁴² Bosnyák, 1935, 64.

a jövőbeli magyar birodalom tere, a nemzetközi *Finanzjudentum* és a „zsidókommunizmus” stb. Ezek együtt alkották azt az elképzelt teret, amelyben a zsidóellenes térszervezés Budapestén alakot öltött.

A zsidóellenes térbeli percepció azonban már az utcák mikroszintjén megképződött. A szimbolikus topográfiák rétegei alatt ott volt a minden napok társadalmi tere: a közlekedés, a fogyasztás, a kikapcsolódás stb. terei, amelyekben a városi élet legkisebb részletei is jelentőségre tettek szert. A város lakóinak testi és kulturális jellegzetességei,

„arculata, modora, magatartása, életmódja, erkölcsi, szokásai, sok helyütt az utcák külső képe, a felírások, cégtáblák, a járókelők beszédstílusa, mind megannyi kétségtelen bizonyíték Budapest mélyreható judaizálódásának”

írta Bosnyák.⁴³ Az olvasóknak azonban meg kellett *tanulniuk* olvasni ezeket a jeleket:

„Azoknak persze, akik évtizedek óta benne élnek, vagy éppen beleszülettek ebbe a környezetbe, aligha tűnik fel, hogy egy, a lelküktől egészen idegen, távoli világban töltik életüket.”⁴⁴

Ahogy maga a város, a magyar „lélek” is elidegenedett a „nemzettől”, és fel kellett ébrednie, hogy meglássa maga körül a zsidó „hódítás” jeleit. Meg kellett továbbá tanulnia azt is, hogy *elképzelve* a várost a zsidók nélkül:

„A főváros nemzsidó néprétegei annyira megszokták már ezt az idegen arcú, idegen erkölcsű, idegen vérű külön világot, hogy Budapestet talán el sem tudják képzelni nélküle.”⁴⁵

1944-ben, a német megszállás után, a „zsidókérdés megoldásának” távlatát felerősítette a zsidóellenesség megnyilvánulásait és segített artikulálni a materiális és szimbolikus tulajdon iránti vágyat. Április elején, amikor a zsidó származású budapestieknek először kellett tömegesen elhagyniuk lakásaikat, egy sajtócikk képzeletbeli sétára hívta olvasóit a jövő Budapestjén. A cikk arra hívta fel az olvasókat, hogy elképzeljenek valamit, amire akkor, ahogy Tim Cole megmutatta, még nem voltak

⁴³ Bosnyák. 1935, 19.

⁴⁴ Bosnyák. 1935, 20.

⁴⁵ Bosnyák. 1935, 25.

hivatalos tervek, de hirtelen úgy tűnt, hogy már a közeli, kézzelfogható jövőben megvalósulhat.

A cikk az olvasó első, képzeletbeli találkozását írta le a zsidók nélküli várossal: a meglepetés, a hirtelen felismerés, a megkönnyebbülés és az öröm állapotát. „Az első órákban igazán nem tudtad, mi az, amit e város arculatán hirtelen oly furcsának [...] találsz.” A nagyvárosi forgalom „torlódott, hömpölygött, áradt”, mint egyébként bármikor, „mégis, hirtelen más karaktert kapott Budapest. Igen, ez a helyes kifejezés: vidékivé változott, abban az értelemben, hogy magyarabbnak érezted. [...] Minden lármája ellenére is halkabbnak, tisztábbnak, rokonabbnak.” A városi élet zajlott tovább, de valami „egyszeriben eltűnt utcáiról, kávéházaiból, éttermeinek asztala mellől, sőt még espressoiból [...] is [...]”. A zsidók hiányoztak. [...] Egész nap ámultál, hogy ez a város a tiéd.”⁴⁶

Elkövetői emlékezet és migráns topográfia

1964-ben, egy müncheni „DP-lakótelepen”⁴⁷ Marschalkó felidézte a húsz évvel korábbi március 19-ét. Ahogy belépett az EMKÉ-be, az asztaloknál nem ült senki, noha a kávézó egyébként tele volt zsidó vendégekkel. „Az igazi megszállók tehát kiürítették az EMKÉ-t” – jegyezte meg a főpincérnek, a zsidó vendégekre utalva, miközben a német csapatok a Rákóczi úton elhaladtak az EMKE mellett, a Belváros felé.

A zsidó távollét e képének egy sor, egymásba kapcsolódó jelentése volt. Az elejtett megjegyzés a „rettegő zsidó” megszégyenítő képét volt hivatott megerősíteni, a magyar zsidóság katasztrófájának egy sorsdöntő pillanata kapcsán. Március 19-e kontextusában a régi sztereotípiák arra is alkalmasak voltak, hogy a megszállás szégyenét áthelyezze a nemzetről a nemzet „másikára”: „nekünk – tette hozzá Marschalkó – nincs mitől félnünk”. Benne volt ebben az egykori privilegizáltság nosztalgikus felidézése is, az emigráció idején, a München-széli „DP-lakótelepen”. És egyben kegyetlen megerősítése a váagnak, amely magát az üldözést fűtötte: „Most majd elviszik az EMKE kávéház törzsvendégeit, hogy megtanítsák őket dolgozni. Most majd talán az ország is megszabadul igazi elnyomóitól [...]”. A zsidók hiányának képe egyben vágyteljesítő

⁴⁶ Peregrinus: Budapest – zsidók nélkül. *Az ország*, 1944. április 8. 16.

⁴⁷ Marschalkó Lajos: Ének a búzavirágról. *Hídő*, 1956. szeptember 25. 1.

fantázia is volt, amely a vészkorszakot túlélő, jelentős magyar zsidóság ellen irányult, amelynek a háború utáni Budapest volt az otthona.

A fentiekhez egy további jelentésréteg is adódik, mégpedig az „emlékezésbe ágyazott emlékezés” révén. Ahogy Marschalkó elhelyezkedett az üres kávéház egyik ablak melletti asztalánál, ahonnan jól látta az elhaladó csapatokat, felidézte, hogyan ünnepelték (állítólag) "a zsidók" az összeomlást 1918-ban a Körút túloldalán, a New York kávéházban. A zsidó vendégek hiánya az EMKE-ben ennek az egykori (állítólagos) zsidó „diadalnak” az ellenképe, történelmi „elégtétel”.

Ahogy a bevonuló németeket nézte az elhagyott kávéházban, Marschalkó előtt felmerült – így emlékezett – egy kép, „magyar halottak, szabadsághősök” „árnyaié”, akik meghaltak „a nemzeti és szocialista forradalomért”, és most ott meneteltek az SS-katonák mögött. A feltámadt hősök élén Istóczy Győző, a korai antiszemita mozgalom vezetője haladt, akit a kor antiszemitái elődként tiszteltek.⁴⁸ Marschalkó auditív hallucinációjában az egykori vezető hangja nyomja el a zsidó Budapest városi zajait: „Az EMKE kávéházban most nem a Lipót-város és a Király-utca dámáinak hangja hallatszik, hanem az Istóczy Győzőé [...] a magyar vátesz hangja 1883-ból: mi magyarok tehát ténylegesen meghódított néppé lettünk, nem ugyan fegyverrel, hanem [...] a zsidó nép kezében összefutó érdekszálak [...] által.”⁴⁹ Itt lehet tetten érni az EMKE felidézett terének emocionális dinamikáját: a zsidó jelenlét helyét egy autentikusan „magyar” múlt foglalja el. A „nagy előd” hangja, amint feltárja az igazságot a zsidó „térfoglalásról”, egyben visszaköveteli a(z el-múlt, 1944-es) jelen terét.

A zsidó távollét felidézése ugyanakkor nem pusztán a múltról szólt, hanem a jelenre, az 1960-as évekre is reagált. A szerzői jegyzet szerint a cikk kéretlen tanúságtétel volt az 1964/65-ben zajló Krumey–Hunsche-perben. Otto Hunsche és Hermann Krumey Eichmann budapesti kommandójának tagjai voltak, és részt vettek a magyar zsidóság tömeges deportálásában. Marschalkó cikke a per kapcsán megjegyzi, hogy „50 magyarországi hamis tanú van beidézve”. Magyar zsidók valóban tanúskodtak a perben: a vallomások egy részét Magyarországon, egy részét máshol külföldön rögzítették, és voltak, akik személyesen tanúskodtak Frankfurt

⁴⁸ Lásd Bosnyák Zoltán: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*. Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1940; ill. Marschalkó Lajos: *Tiszaeszlár. A magyar fajvédelem hőskora*. Debrecen: Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 1943.

⁴⁹ Marschalkó Lajos: Az EMKE ablakából. *Hídő*, 1964. május 10. 4.

am Mainban.⁵⁰ E tanúvallomások a holokauszttal kapcsolatos dokumentumok, emlékek, tudás nemzetközi körforgásának részeivé váltak.

Az elképzelt zsidó távollét így a zsidó hangok háború utáni jelenlétére, szűkebben pedig a „második Eichmann-perre” is reagált, ahogy Marschalkó a Krumey–Hunsche-pert nevezte. Tágabban a háború utáni antiszemita-ellenes közmegegyezésre utalt (akármilyen törékeny is volt), az elkövetőkkel szembeni számonkérésre (akármilyen korlátozott is volt), az (új)fasizmus kiszorítására a háború utáni élet peremére és a holokauszt ekkor alakot öltő emlékezetkultúrájára, amely az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-per nyomán a túlélők hangját állította a közép-pontba.⁵¹ Valóban, Marschalkó hangja marginális volt: nem pusztán München, hanem általában a háború utáni nyilvánosság pereméről írt, amelyben egyre nagyobb figyelem jutott a népirtás zsidó túlélőinek.

Marschalkó „látomása” a halott mártírok menetéről a fasiszta halotti kultuszok egy kései változatát jelentette.⁵² Ez a „látomás” a kollaboráció hatásos képét kínálta fel – olyat, amely a „magyar halottakban” megtestesülő nemzeti múltat a megszállók oldalára állította. A „magyar halottak”-at egyben azért idézte meg, hogy mintegy a két egykori SS mellett tanúskodjanak, akiket úgy állított be, mint Magyarország a „zsidó uralom” alóli felszabadítóit. „Látomása” a tudatos ellenképe volt annak, amit az Eichmann-per főügyésze annak idején a „holokauszt tanúi menetének” nevezett, utalva a per során megszólaló több mint száz túlélő tanúra.⁵³

Marschalkó olvasói, az emigráns magyar közösségek körében az 1945 előtti Magyarország egyes helyszínei sajátos, sokszor személyes emlékekkel egybekötött jelentéssel bírtak. A háború előtti és alatti EMKE számukra – ahogy Marschalkó számára is – része volt az elvesztett hazának, és a zsidó tulajdonú kávéház emléke, sok minden más mellett, nosztalgiát is hordozott. Az elvesztett haza képe paradox módon a nagyvárosi kultúra helyeit is magában foglalta, amelyek elválaszthatatlanok voltak a zsidóságtól. Az EMKE a cigányzenészeiről is ismert volt, akikre üldöztetésük ellenére éppolyan nosztalgiával emlékeztek, mint a „gondtalan”

⁵⁰ Lásd *Népszabadság*, 1964. május 27. 4; május 28. 2; július 7. 4–5; október 2. 4; *Népszava*, 1964. október 22. 5.

⁵¹ Ez utóbbiról lásd: Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.

⁵² Ezekről lásd: Neocleous, Mark: *The Monstrous and the Dead*. Cardiff: The University of Wales Press, 2005. 7–112.

⁵³ Lásd Segev, Tom: *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1993. 350.

budapesti élet egyéb jellegzetességeire: „Egy város meghal. Egy város búcsúzik. Soha sem ismerünk már rád többé, gondtalan, virágos, cigányos, vicces, léha Budapest!” – írta Argentínában az összeomlásról 1952-ben megjelent memoárjában Marschalkó.⁵⁴ Az emigráns nosztalgia sajátos módon éppúgy magába foglalta a „faji Magyarország” és egy „magyar Budapest” vágyképét, mint e vágykép áldozatait, zsidókat és romákat, akiket privilégiumaikkal együtt veszítettek el.

Néhány módszertani következtetés

E tanulmányban azt a szimbolikus topográfiát rekonstruáltam, amely meghatározta Budapest zsidóellenes percepcióját. A kor néhány ismert antiszemita szerzőjének írásain keresztül a „faji” tér kulturális-diszkurzív konstrukcióját vizsgáltam, hogy feltárjam azokat a szimbolikus szempontokat, amelyek hozzájárultak az 1944-es antiszemita térpolitikához. Záratként szeretnék összefoglalni néhány általánosítható következtetést, amelyek mint remélem, a holokauszt kutatás egyéb területein is hasznosíthatók.

Ebben a tanulmányban azt állítottam, hogy a „zsidó terek” lokalizálása, elképzelése, kialakítása és lehatárolása részben szimbolikus topográfián alapult. E topográfiák viszonylag hosszú távú kulturális folyamatok termékei voltak, és ezért nem érthetők meg a helyi kultúra történetének ismerete nélkül. A helyi zsidóellenes képzelet „történeti térképei” tehát segíthetnek abban, hogy jobban megértsük a náci térpolitikát.

Budapest esetében a szimbolikus topográfia leírásához különböző rétegeket és léptékeket kellett figyelembe venni. A szimbolikus dimenziók ugyanakkor összekapcsolódtak a mindennapi élet mikrotereivel, és a városi észlelés „faji” kategóriái „alulról”, az utcai észlelés szintjén is definiálódtak. Valóban, sok esetben az antiszemiták is városi sétálóként (*flâneur*ként) viselkedtek. Nem érdemes tehát a holokauszt tereinek elemzését az üldözöttek megélt tapasztalatának vizsgálatára szűkíteni csupán.

Térbeli képzetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a nyilvánosság „faji” fogalmak mentén lássa saját környezetét. Zsidó térként látni és zsidók nélkül elképzelni a várost korántsem volt természetes vagy magától

⁵⁴ Marschalkó Lajos: *Vörös vihar*. San Francisco: Hídő, 1984. 146.

értetődő, hanem olyasmi, amit el kellett sajátítani. Noha a helyi észlelést a zsidó „uralom” és „térfoglalás” általánosabb képzetek keretezték, ezeket az elvont fogalmakat a helyi topográfiák tették megfoghatóbbá és átélhetőbbé.

A „zsidó terek” lokalizálásán túlmenően a zsidóellenes diszkurzus dinamikus topográfiákat hozott létre. A szimbolikus topográfiák érzelmi potenciálja nagymértékben e dinamikából eredt. A zsidóellenes képzetben a zsidó terek megkettőződtek, elszaporodtak, egymásra vetültek, ismétlődtek, határokat léptek át, kiáradtak, fertőztek és eluralkodtak. Ahelyett hogy szilárd topográfiákká álltak volna össze, az ilyen terek a le- és körülhatárolás, a szabályozás és a felszámolás vágyát hívták elő.

A pesti zsidónegyed sajátos jelentőségre tett szert a rá jellemző sajátos időbeliségnek és történetiségnek, illetve ezek antiszemita értelmezésének köszönhetően. A zsidóellenes topográfiák ezért rá voltak utalva az emlékezet aktusaira, a múlt azon eseményeinek felidézéseire, amelyek – legalábbis az antiszemita szemében – e helyek történelmi jelentőségét adták. A topográfiai „tudást” az emlékezet ismétlődő aktusai szintén segítettek megerősíteni.

Végezetül a zsidóellenes topográfiák az elkövetői emlékezetnek is részei lettek és hozzájárultak az antiszemita múltkonstrukciókhoz. Ezért az utólagos, elkövetői emlékezet elemzése ahhoz is hozzásegíthet bennünket, hogy jobban megértsük az üldöztetés alatti antiszemita észlelés térbeli logikáját és az antiszemitizmus későbbi újratermelődését.

Mezei Hanna Mónika

Épített örökség és emlékezet – A kiskunhalasi zsinagóga

„Ilyen nagy felidéző ereje van a helyeknek” – már Cicero¹ is megfogalmazta, milyen nagy jelentősége van a helyeknek az emlékezet felépítésében és az emlékezeti tartalom megőrzésében. Az emlékezetkutatás egyik alapgondolata, amely szerint minden kollektív emlékezet térbeli keretek között bontakozik ki, Maurice Halbwachstól származik.² Megállapításának kizárólagosságát azóta sokan vitatták, az azonban bizonyos, hogy a lokalitás és az emlékezet ezer szálon kapcsolódik egymáshoz. Kutatásom tárgyai, a zsinagógák is válhatnak ilyen emlékezettel teli helyé. A zsidó emlékezetkultúrában a II. világháború után a holokausztra és a mártírokra való emlékezés gyakran térbelileg is összekapcsolódik a zsinagógákkal. Ebben a tanulmányban célom egy konkrét zsidó imahely, a kiskunhalasi zsinagóga emlékezeti szerepének és helyzetének vizsgálata.

A zsinagógák lokális emlékezetben betöltött szerepének vizsgálatakor kulcsfontosságú az emlékezetközösség fogalma. Halbwachsnál a család, a vallási csoportok és a társadalmi osztályok alkothatnak emlékezetközösségeket, ez későbbi kutatóknál kiegészül a nemzet mint emlékezetközösség kérdésével,³ a 20. század végén pedig egyre inkább a történelmi traumákhoz kapcsolódóan esik szó emlékezetközösségekről.⁴ Ebből a diskurzusból kiemelkedik a holokauszthoz kapcsolódó

■ Mezei Hanna Mónika, doktorandusz, ELTE Bölcsészettudományi Kar,
e-mail: mezei.hanna@hotmail.com

¹ Cicero: De finibus bonorum et malorum. A legfőbb jóról és rosszról. V.1.

² Halbwachs, Maurice: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.

³ Halbwachs, Maurice: *Az emlékezés társadalmi keretei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2021.

⁴ Például Trianon, a szovjet megszállás, vagy az 1956-os forradalom kapcsán.

emlékezetközösség fogalma, amely mind a magyar, mind a nemzetközi tudományos világban gyakran felbukkan. Kutatásom szempontjából az a legfontosabb aspektus, hogy a zsidóság olyan csoportnak tekinthető, amelynek kiemelten fontos az emlékezet, és ahol a közösségben igen jelentős az emlékezet összetartó ereje. Ezt a csoportot ugyanis egy nagy történelmi trauma és az arra való emlékezés is összekapcsolja, így általánosságban is egy tágan értelmezett emlékezetközösségnek tekinthető.

A kiskunhalasi zsinagóga, 1983. Fortepan, Gazda Anikó adománya

Az emlékezet közösségének fogalma kisebb egymás mellett élő lokális közösségek vizsgálatánál is alkalmazhatónak tűnik, és ez a zsinagógák emlékezeti szerepének vizsgálata során különösen hasznos lehet. Az emlékezetközösségek lehetnek a helyi zsidó közösségek, az elszármazott közösségek, alkothatják továbbá ezeket egy-egy épület aktuális használói és a hely nem zsidó lakosai is. A helyi emlékezetközösségek nagymértékben eltérőek lehetnek attól függően, hogy a zsinagóga milyen utat járt be a holokauszt után, milyen funkcióváltozásokon ment keresztül. Az emlékezetközösségek ugyanakkor nem vizsgálhatók önmagukban,

kutatásomban szorosan kapcsolódnak az *emlékhely* (Aleida Assmann)⁵ vagy *emlékezethely* (Pierre Nora)⁶ koncepciókhoz.

A holokauszt a fájdalmas emberi veszteségek mellett a zsidó vallási élet legfontosabb helyeinek számító zsinagógák vonatkozásában is szörnyű pusztítást végzett. A megmaradt, korábban közösségi helyként is működő zsinagógák sok településen az eltűnt közösségekre emlékeztető utolsó maradványokká váltak. Ezek az egykori imádsági-gyülekezeti helyek a holokauszt utáni évtizedekben a közösségek megszűnése, illetve a társadalmi-politikai változások nyomán számos új funkciót kaptak. Kutatásomban a magyarországi zsinagógák „sorsát” vizsgálom, szorosabban azt, hogy miként és mennyiben tudnak emlékezeti szerepet betölteni, és ehhez hogyan járul hozzá (vagy ezt hogyan befolyásolja) a zsinagóga-épületek holokauszt utáni funkciója. Kutatásom szempontjából fontos az is, hogy a társadalmi, politikai, kulturális változások milyen hatást gyakoroltak a zsinagógák kezelésére, továbbá a helyi emlékezetben és helyi kulturális örökségben betöltött szerepükre.

Eddigi kutatásaim alapján úgy vélem, hogy emlékezeti szempontból a nem kulturális célú hasznosítás jelentősen csökkenti annak az esélyét, hogy az épület a korábban ott élt zsidó közösséghez kötődő *emlékhely* maradjon vagy azzá váljon: várhatóan ez csak egyedi esetekben és csak akkor lehetséges, ha külön erre irányuló, igen jelentős (civil, önkormányzati vagy más) erőfeszítés történik. Az ilyen felhasználás mellett még ebben az esetben is nagyobb eséllyel történik meg az, amit Keszei András a „hely átírásának” nevez,⁷ s aminek eredményeként a jelenlegi használók vagy az épület környezetében élők már nem tudják olvasni a tér korábbi jelentéseit. A tér átírása sokféleképpen történhet, többek között eszköze lehet az elnevezés megváltoztatása, a helyhez kapcsolódó történetek újrafogalmazása, valamint a tér fizikai struktúrájának átformálása.⁸ Leginkább a hitközségi használatban látom az emlékezet továbbélésének biztosítékát. A zsinagógához kapcsolódó vagy máshol elhelyezkedő holokauszt-emlékművek szintén befolyásolják az emlé-

⁵ Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck Verlag, 1999; Aleida Assmann emlékezethez kapcsolódó fogalmaival a tanulmány egy későbbi pontján részletesen foglalkozom.

⁶ Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. In: K. Horváth Zsolt (szerk.): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág – Atelier, 2010. 13–33.

⁷ Keszei András: Felejtés, társadalom, történelem. *Korall*, 67, 2017. 5–21., itt: 9–10.

⁸ Keszei András: Hely és emlékezet között. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 2015. 52–73.

kezeti szerepet. Mindezt különböző funkciójú zsinagógákat bemutató esettanulmányokon keresztül térképezem fel.

Kiemelt figyelmet fordítok a rendszerváltás körüli időszakra, ugyanis előzetes kutatásaim alapján megállapítottam, hogy már az 1980-as években elkezdődött a zsinagógák örökségként való kezelése, erősödött a feléjük irányuló szakmai és laikus figyelem. Ezután, a rendszerváltás idején a zsidó kulturális, vallási és közösségi élet újraindulásával a zsidó épített örökség, ezen belül a zsinagógák iránti érdeklődés is megnőtt.⁹ Az államszocialista korszakot követően a vallás általános megbecsülése növekedett, ez is az érdeklődés középpontjába helyezheti a zsidó vallási épületeket.

A kiskunhalasi zsinagóga példáján azt mutatom be, hogy egy hitközségi használatban lévő zsinagóga milyen funkciót tölthet be a város életében, milyen a helyzete mint lokális kulturális örökségnek és milyen a szerepe az emlékezetben. Vizsgálom, hogyan viszonyulnak hozzá a város lakói, miféle emlékezetközösség alakul ki a zsinagóga körül, és ezáltal milyen szerepet tölt be a lokális emlékezetközösség kialakulásában. Kiemelt kutatási kérdésem, hogy a rendszerváltás időszaka és az ekkoriban lezajló felújítás milyen hatással volt a zsinagóga kezelésére és az emlékezetben betöltött szerepére. E kérdés szempontjából fontos kiemelnem, hogy a kiskunhalasi zsidó hitközségre egyedülálló folytonosság jellemző, amelyet a holokauszt sem tudott teljes mértékben megtörni. A kiskunhalasi zsinagóga művészettörténetileg is kiemelkedő jelentőségű épület, azonban ennek az aspektusnak a tárgyalását a jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé.

Az esettanulmány jelentős részben interjúkon alapszik. Olyan embereket kerestem meg, akik személyesen kötődnek a zsinagógaépülethez és/vagy helyzetükből adódóan speciális információkkal rendelkeznek a zsinagógáról és annak a helyi közösségben betöltött szerepéről. A következő személyekkel készítettem interjút: Raáb András 1998 és 2022 között a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség elnöke, Kiskunhalason született, élete

⁹ Szalai Miklós: Zsidóság a rendszerváltásban, rendszerváltás a zsidóságban. *Szombat.org*, 2020, <https://www.szombat.org/politika/zsidosag-a-rendszervaltasban-rendszervaltas-a-zsidosagban> (letöltés ideje: 2021. április 07.); Vitaest a zsinagógákról. *MTI Hírek*. 1989. május 2. <https://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=zsina%3%b3ga&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=143930&ty=1> (letöltés ideje: 2021. április 7.); Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékezetpolitikája. *Regio*, 2016/3. 38–58., itt: 46–47.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2012. 1054.

nagy részét ott élte le; Ritter Nándorné zsidó vallástanár, a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség tagja, 2001 óta él Kiskunhalason; Végső István történész, helytörténész, kiskunhalasi lakos, a *Zsidósors Kiskunhalason* című könyv szerzője; Palásti Károly kiskunhalasi lakos, történelem–magyar szakos gimnáziumi tanár; Édes Árpád református lelkész, aki 2007 és 2020 között Kiskunhalason szolgált. Interjúim egy kivételével 2020 novembere és 2021 januárja között készültek, egy pedig 2022 augusztusában.¹⁰

A kiskunhalasi zsidó hitközség története

A kiskunhalasi zsidó hitközség hosszú múltra tekint vissza. A zsidók betelepülése a 18. század közepén kezdődött meg. 1759-től volt imaházuk, ez azt sugallja, hogy ekkor már jelentősebb számban voltak jelen Kiskunhalason. Az 1817-es összeírás szerint a településen 71 zsidó élt 10 háztartásban. A 19. század első felében a környékbeli zsidók költöztek be ide, akiket a gyapjú- és bőrkereskedés lehetősége vonzott, nagyrészt ezzel foglalkoztak.¹¹ Kiskunhalason nincs nyoma tudatos külső betelepítésnek.¹² A 19. század második felében számuk gyorsan növekedett, az 1880-as népszámláláskor 499 zsidó élt itt, már nemcsak kereskedők, hanem bolt- és kocsmatulajdonosok, iparosok is.¹³ A közösség első rabbija, Eliezer Zussman Szófer 1856 és 1886 között vezette a közösséget. Az ő ideje alatt, 1861-ben felépült a zsinagóga, utána pedig a többi hitközségi épület: a rabbilakás, az iskola, a mikve és a mészárszék is. Az 1868–69-es magyarországi zsidó kongresszus után a közösség az ortodox irányzatot választotta, és az ezt követő évtizedekben a legszigorúbb ortodox szellemben élt. 1914-ben választották meg Dohány Józsefet rabbinak, aki egészen 1950-ig állt a hitközség élén. Az 1910-es évekre a zsinagóga

¹⁰ Az interjúalanyok a kutatás céljainak és módszereinek megismerése után tájékozott beleegyezésüket adták az interjúk elkészüléséhez és a kutatásban való felhasználásához. A szövegben hivatkozott interjúalanyok továbbá kifejezett beleegyezésüket adták ahhoz is, hogy a kutatást feldolgozó publikációkban névvel, beazonosíthatóan megjelenjenek.

¹¹ Ö. Kovács József: Zsidók Kiskunhalason a 18. század elejétől a 20. század elejéig. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011. 9–40., itt: 10–20.

¹² Somodi Henrietta: A kiskunhalasi zsinagóga és épületegyüttese. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011b. 169–188., itt: 170.

¹³ Ö. Kovács, 2011. 26–31.

környékén, a mai Kossuth és Béke utca által határolt területen kialakult a zsidók lakta terület. Magyarország más városaiban is megfigyelhető, hogy a zsidó intézmények épületei és a lakóépületek is a zsinagóga köré csoportosulnak.¹⁴ A zsidó üzleteket és a mészárszéket a nem zsidó lakosság is használta.¹⁵ A közösség ebben az időszakban több együletet is működtetett,¹⁶ de a legfontosabb az 1826-ban alapított Chevra Kadisa, a temetkezési szentegylet volt.¹⁷

A kiskunhalasi zsidókat 1944. június 8-án gettóba zárták. 40 embert már korábban besoroztak munkaszolgálatra,¹⁸ majd a gettóból is folyamatosan vittek el férfiakat. A városban két gettót alakítottak ki, egyet a zsinagóga körüli épületekből, egyet pedig a zsidó tulajdonú Schneider cég munkásotthonában.¹⁹ 1944. június 17-én a vasútállomáson vagonokba zsúfolták az embereket, és a szegedi gettóba szállították őket. Innen többfelé vitték a kiskunhalasi zsidókat: csak kis részük került Auschwitzba, a többség a strasshofi gyűjtő- és elosztótáborba, ahonnan kisebb csoportokban különböző munkatáborokba irányították őket tovább.²⁰ A deportálás során 184 embert gyilkoltak meg, nagy részüket, 116 embert Auschwitzban.²¹ A holokausztban Végső István kutatásai szerint a munkaszolgálatos áldozatokkal együtt 270–290-en veszítették életüket. A túlélők száma Kiskunhalason 442 fő volt, ami a magyar vidéki zsidóság viszonylatában igen magas.²²

A hitközség újjászervezése 1945 tavaszán indult meg. Továbbra is az életben maradt Dohány József rabbi állt a hitközség élén, újra lett sakter és kántor is. Újjáalakultak az egyletek, de ezeket már 1947-ben feloszlatták, ahogy az újranyitott zsidó elemi iskolát is államosították 1948-ban.

¹⁴ Somodi, 2011b. 170.

¹⁵ Somodi Henrietta: Zsidók Kiskunhalason. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011a. 41–58., itt: 41–43.

¹⁶ Többek között a Maskál el Dal néven betegsegélyező együletet és az Izraelita Leányegyletet.

¹⁷ Somodi, 2011a. 51.

¹⁸ Fésüsne Bakos Ágnes: Holocaust Európában. Holocaust Kiskunhalason. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011a. 59–100., itt: 77.

¹⁹ Végső István – Simko Balázs: Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz. Budapest: L'Harmattan, 2007. 162.

²⁰ Végső – Simko, 2007. 178–180.

²¹ Végső – Simko, 2007. 170.

²² Végső – Simko, 2007. 234.

1949 márciusában emléktáblát avattak a holokauszt során meggyilkoltak emlékére a zsinagóga falán. Erre először csak 250 név került, de a listát folyamatosan bővítették. Az 1949-es országos zsidó hitközségi összeírás szerint a hitközség létszáma 462 fő volt. 1949 után azonban sok vallásos zsidó család elhagyta az országot, leginkább Izraelbe mentek, köztük Dohány rabbi is. A megélhetési nehézségek miatt is sokan kivándoroltak, egyre több hitközségi vezető mondott le, 1956-ra radikálisan csökkent a hitközségi tagok létszáma.²³ 1998-ban elhunyt Reinhold Sándor hitközségi elnök, aki 1985 óta látta el ezt a tisztséget, és a helyét Raáb András vette át, aki haláláig, 2022-ig volt a hitközség elnöke. 1999-ben megalakult a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoportja, amelynek a kecskeméti és a nagykőrösi mellett a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség is tagja lett.²⁴ A közösségbe az utóbbi években Raáb András elmondása szerint 20–30 fő jár rendszeresen, de nagyobb ünnepeken, például széder estén 40–50 is megjelenik. A kiskunhalasi eredendően ortodox hitközség volt, de a közösség ma a neológ irányzathoz tartozik.

A kiskunhalasi zsinagóga története

A hitközség 1852-ben vette meg azt a telket, amelyen a zsinagóga és a többi hitközségi épület ma is áll. Ez előtt a zsidók Thuróczy István házat bérelték imaház céljára.²⁵ A zsinagógához 1857-ben kértek építési engedélyt, és az 1861-re épült fel.²⁶ Tervezőjéről, építészéről semmit sem tudunk. Klein Rudolf besorolásában a protestáns templom típusú zsinagógák közé tartozik.²⁷ Keleti homlokzatán az „Egyedül Istennek” felirat található, a belső homlokzaton héber felirat látható, amelynek jelentése „Ez a kapu az Örökkévalóé”, amelyben a betűk számértéke 1861, az építés befejezésének dátuma. A zsinagóga udvara nagy, igazi emancipáció előtti zsinagógatér, az összes többi zsidó épület (az iskola, a rabbilakás, a mikve, a mézárszék) erre az udvarra néz, a zsinagóga

²³ Végső – Simko, 2007. 259–262.

²⁴ Volenszky Paula (n.é.) : *Kortárs zsidó eseménytár* 1999. <http://milevold.weebly.com/kortaacuters-zsidoacute-esemeacutenytaacuter-jewish-chronology-1992-2011.html> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

²⁵ Somodi, 2011b. 176.

²⁶ Somodi, 2011b. 180.

²⁷ Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia, és építészeti jelentőség*. Budapest: Terc Kiadó, 2011. 177, 204.

ennek a középpontjában áll.²⁸ 1939-ben több felújítást eszközöltek az épületen, és a hitközség megnövekedett létszámához igazítva kibővítették a befogadóképességét.²⁹

A II. világháború során a zsinagógában nem esett kár. A hitközség 1961-ben istentisztelettel és díszközgyűléssel ünnepelte meg építésének századik évfordulóját.³⁰ 1975-ben a hitközség saját költségén teljes körű felújítást hajtott végre az épületen,³¹ melyet május 4-én ünnepség keretében adtak át.³² 1990-ben a Művelődési Minisztérium a zsinagógát és a környező épületeket műemlékké nyilvánította. Bács-Kiskun megyében ez az egyetlen olyan zsinagóga, amely 150 éve, 1861 óta folyamatosan hitközségi használatban van.

A zsinagóga hátsó, utcai homlokzata. Fénykép, magántulajdon

²⁸ Klein, 2011. 204–205.

²⁹ Somodi, 2011a. 54.

³⁰ Fésüs, 2011b. 130.

³¹ Arra nézve, hogy miből valósult meg ez a felújítás, egyelőre nem találtam forrást.

³² Fésüs, 2011b. 133.

A kiskunhalasi zsinagóga felújításai

„... a fontossága annak, hogy ez meglegyen, hogy itt legyen, hogy teszem azt, hogy 100 év múlva is itt álljon még, ugyanebben a pompában.”
(Ritter Nándorné)

A kiskunhalasi zsidó hitközség életében fontos cél, hogy a zsinagógát mint a legfontosabb reprezentatív épületét megőrizze, gondozza. Az 1990-es évek elején a felújítás kezdeményezője, az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor volt. A nemrég elhunyt elnök, Raáb András szerint az ő határozottsága és aktivitása kellett ahhoz, hogy a felújításhoz a megfelelő pénzüsszeg összegyűljön. Reinhold Sándor 1993. január 7-én felhívást intézett a halasi polgárokhoz, valamint a hazai és külföldi zsidókhoz, hogy támogassák anyagilag az igen rossz állapotú zsinagóga felújítását.³³ A másnapi *Halasi Tükör* is foglalkozott a kérdéssel: az írásban a hitközségi elnök kiemeli, hogy vallásra való tekintet nélkül várják az adományokat a nemrég létrehozott számlára, és hogy az első adomány már meg is érkezett.³⁴ 1993 márciusában Bács-Kiskun megye legnagyobb lapjában, a *Petőfi Népe*-ben is megjelent a téma, és hitközség elnöke nyilatkozott az adakozásról.³⁵ Az év során Reinhold Sándor többször írt a lapba szerkesztőségi levelet.³⁶ Ezekből az adatokból látszik, hogy minden lehetőséget megragadott a zsinagógafelújítás napirenden tartása érdekében.

Az adomány nagyrészt magánhozzájárulásokból, kisebb részben a MAZSIHISZ-től, az Országos Műemlékvédelmi Hivataltól és a JOINT-től kapott támogatásból jött össze, illetve a kiskunhalasi hitközségnek is volt erre a célra félretett pénze. A MAZSIHISZ-től és a JOINT-től³⁷ érkezett összeg nagysága nem ismert, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal mintegy 150–200 ezer forintot utalt ki.³⁸

³³ Fésüs, 2011b. 135.

³⁴ Gáspár Mónika: Korhadó értékeink. *Halasi Tükör*, 1993. január 8. 2.

³⁵ H.T.: Megmenteni a halasi zsinagógát. *Petőfi Népe*, 1993. március 18. 8.

³⁶ Reinhold Sándor: A mártírünnepség szombaton nem lehetett. *Petőfi Népe*, 1993. június 23. 7.; Reinhold Sándor: A kiskunhalasi zsinagógáért. *Petőfi Népe* 1993. június 30. 7.

³⁷ Szécsi Éva: Tanúja lehettem a pozitív változásoknak! Beszélgetés Mose Jahodával, a Joint budapesti irodájának igazgatójával. *Szombat.org*, 1994., <https://www.szombat.org/archivum/tanuja-lehettem-a-pozitiv-valtozasoknak> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

³⁸ Gáspár, 1993. 2.; Interjú Raáb Andrásal, 2020.

Az első adományozó Stadler János akasztói vállalkozó volt, aki 20 ezer forintot adott erre a célra.³⁹ A legnagyobb összeget Sepsi László helyi vállalkozó ajánlotta fel, aki összesen 70 millió forintot adományozott, ami akkoriban példátlanul nagy összegnek számított.⁴⁰ Az adományokat a tető felújítására, a műemléki hatóságtól kapott támogatást és a hitközség saját pénzét pedig a belső felújításra fordították.⁴¹

A munka befejezése után emléktáblát emeltek az adományozók tiszteletére, ennek felirata alapján kaphatunk képet arról, hogy a már említetteken kívül kik járultak hozzá a zsinagóga felújításához. Összesen 30 adományozó került fel a táblára, 26 személy/család/házaspár és négy cég. Akik közülük zsidó származásúak, azok Kiskunhalasról elszármazott, akkor Budapesten vagy külföldön élő emberek. Az öt ilyen személy, illetve család közül három egykori vagy mai jelentős kiskunhalasi zsidó családokhoz tartozott: Krausz Imréné (Budapest), Dohány Marcell (Toronto), Robert Reinhold (Caracas).⁴² Kilenc adakozó biztosan Bács-Kiskun megyei vállalkozó,⁴³ három vélhetőleg helyi vállalkozó.⁴⁴ Adományoztak helyi magánemberek is, közülük hármat sikerült azonosítanom (Földes László kiskunhalasi származású politikus, Potári Ferenc kiskunhalasi rendőrszázados, Szervánszky László soltvadkertei cukrászmester).

Interjúalanyaim úgy emlékeztek, hogy az adományozók nagy része helyi vállalkozó volt. Valójában az adományozók között a helyi (nem zsidó) vállalkozók aránya a cégekkel együtt az adományozók mintegy fele vagy majdnem fele.⁴⁵ Viszont valóban ők adták össze a pénz nagy részét, köztük is főként Sepsi László. A kutatás szempontjából az a legérdekesebb kérdés, hogy vajon mi motiválhatta adakozásra ezeket a vállalkozókat, illetve más nem zsidó kiskunhalasi és környékbeli lakosokat. Bizonyára szerepet játszhatott a már említett akkori elnök aktivitása, és ezzel össze-

³⁹ Gáspár, 1993. 2.

⁴⁰ Volenszky (n.é.): *Zsidó eseménytár* 1993.

⁴¹ Reinhold, 1993a. 7.

⁴² Illetve feltételezhető, hogy a Sidneyből, és Londonból adakozók is egykori kiskunhalasi zsidók leszármazottai.

⁴³ Antóni András és neje (Kecel), Benke Sándor és neje (Kiskunhalas), Gáspár Jenő (Kiskunhalas), Stadler József és felesége (Akasztó), Hachbold László és családja (Kiskörös), Klajkó Benjamin (Csengőd), Nagy Gergely (Kiskunhalas), Dr. Samir Radi (Kiskunhalas?), Sepsi László és neje (Kiskunhalas).

⁴⁴ Elő Sándor és neje (Kiskunhalas), Szabó Tibor (Kiskunhalas), Weninger Gyula és neje (Kiskunhalas).

⁴⁵ Attól függően, hogy a bizonytalan azonosítású személyeket ide számítjuk-e, 16 vagy 13 adományozó lehetett.

függésben a helyi szinten komolynak számító médianyilvánosság, amit a zsinagóga javára indított gyűjtés kapott. Emellett az épület helyi és országos fontossága is kiemelkedő motiváció lehetett, ami miatt sokan támogatták a felújítását. Sepsi László nagyon sok lokális kezdeményezést támogatott helyi mecénásként, ebből is látható, hogy lokálpatrióta volt.⁴⁶

Ahogy egy 1993-as lakossági adományozást és önkéntességet vizsgáló kutatás rámutat, a rendszerváltás utáni időszakban nőtt az adományozási kedv, az államszocializmus évei után az emberek szívesen vállaltak részt társadalmi kérdések, problémák megoldásában, és úgy érezték, a közösségi célok elérésében is részt „kellene” vállalniuk. Valószínűleg ez az általános rendszerváltás utáni hangulat ugyancsak közrejátszott abban, hogy a kiskunhalasi zsinagóga felújításával kapcsolatban ilyen sikeres volt a gyűjtés.⁴⁷

1. Reinhold Sándor 1993 tavaszán vizsgálta meg a zsinagóga épületének állapotát az Országos Műemlékvédelmi Hivatallal.⁴⁸ Az intézmény támogatásával 1994 februárjában a belső és külső felújítás is befejeződött.⁴⁹

A *Halasi Tükör* 1994 júniusi cikkében azt írja: „A 140 esztendőös zsinagóga továbbra is várja a kulturális érték iránt érdeklődő embereket, hiszen nem csupán egy templomot kaptunk vissza a közelmúltban elkészült zsinagóga révén, hanem egy mindannyiunk számára értékes kulturális örökséget.”⁵⁰ Ebből kitűnik, hogy a szerzők a zsinagóga 140 éves épületére a város közös kulturális örökségeként tekintenek. Ezt támasztja alá az is, hogy mind a zsidó, mind a nem zsidó lakosság, a helyi, a környékbeli és az elszármazott emberek egyaránt támogatták a zsinagóga felújításának az ügyét.

1989–90-ben nemcsak a zsinagógát, hanem annak egész építészeti környezetét (az egykori rabbilakást, az egykori iskolát és az egykori téli imatermet) műemlékké nyilvánították.⁵¹ Ezért már az 1993–94-es felújítás során konzultálni kellett az Országos Műemlékvédelmi Hivatallal, az intézmény munkatársai fel is mérték az épület állapotát. Viszont a hivatali

⁴⁶ Elhunyt Sepsi László. *Halasi Tükör*, 2012. szeptember 19. 3.

⁴⁷ Czako Ágnes – Harsányi László – Kuti Éva – Vajda Ágnes: *Lakossági adományok és önkéntes munka*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport – Központi Statisztikai Hivatal, 1995. 30.

⁴⁸ Gáspár Mónika: Újra működik a zsinagóga. *Halasi Tükör*, 1994. június 1. 3.

⁴⁹ Fésüsne, 2011b. 136.

⁵⁰ Gáspár, 1994. 3.

⁵¹ Végső, 2017.

működés igen lassú volt, a tetőfelújítási kérelem elbírálása csak akkor kezdődött meg, amikor már majdnem kész volt a tető. Így nem lehet megítélni, mennyire követhette nyomon az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a folyamatot, bár az elején fogalmazott meg ajánlásokat, amelyeket a frissen műemléki védettséget kapott épületen be kellett tartani, illetve pénzt is adott az intézmény felújítására, amelynek felhasználását ellenőriznie kellett. Raáb András nem emlékezett, hogy mennyire folyt bele az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a felújításba, de azt saját tapasztalatból tudja, hogy a tetőfelújítás rossz minőségű munka volt, rossz minőségű cserepekkel, amelyek már 3–4 év után mállani kezdtek.

Az 1993–94-es felújítás után nem került sor hasonló, teljes külső-belső renoválásra, csupán a zsinagóga egyes részeit érintő hol kisebb, hol nagyobb szabású felújításokra. Leginkább a már említett rossz minőségű tető javítása volt a cél. Főleg egy, a MAZSIHISZ-nél lévő felújítási keret terhére eszközölnek munkálatokat, illetve a hitközség saját (például épületkiadások utáni) bevételeiből gazdálkodnak.⁵² Ezek a felújítások alapvetően két ütemben, 2007–2008-ban és 2016–2018-ban folytak. A rendszerváltás időszakával ellentétben, amikor a civil támogatás volt a legjellemzőbb, ebben az időszakban pályázati finanszírozással és állami támogatással zajlottak a munkálatok. Interjúim fényében úgy éreztem, hogy az utóbbi évtizedek közösségében fel sem merül újabb segítségkérés a nem zsidó lakosságtól, a zsinagóga megőrzését saját feladatuknak tekintik. Nemcsak a zsinagógát fejlesztik, 2018-ban új téli imaszobát avattak az egykori rabbi-könyvtárszobában, amit a második világháború előtt szintén használtak imaszobának. Erre azért volt szükség, mert a zsinagóga nem fűthető. Az imaszobára és felszereléseire a hívek gyűjtötték össze a pénzt.⁵³

Az interjúimból kiderül, hogy a zsinagóga állapota rendkívül fontos a hitközség tagjai számára. Egyfolytában terveznek, pályázatokat adnak be, sohasem érzik befejezettnek ezt a folyamatot. Az interjúk készítésének idején is éppen egy pályázat elbírálására vártak. A zsinagóga felújítása, megóvása a jövő generációinak is előkerült mint motiváció.

⁵² Interjú Ritter Nándornéval. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2020. november 19.

⁵³ H.J. 2018.

„Tehát most még mindig nincs kész a zsinagóga. De sose lesz kész.” (Raáb András)

„Hogy a fontossága annak, hogy ez meg legyen, hogy itt legyen, hogy teszem azt, hogy 100 év múlva is itt álljon még, ugyanebben a pompában. Akármennyire időigényesek esetlegesen a felújítás vagy a festés. De, hogy ezek a falak majd itt fognak állni, az egy nagyon-nagyon fontos dolog.” (Ritter Nándorné)

A zsinagóga udvari oldalhomlokzata. Fénykép, magántulajdon.

2. „Amit még napjainkban is építünk. De példának okáért mindig, mindig van, mire a végére érni, lehet kezdeni az elejéről. Tényleg azt lehet mondani. (...) Az ember úgy van vele egy kicsit, tudja, hogy nem mindig, hogy mi az, amit a gyerekekre hagyunk, és hogyan hagyjuk rájuk.” (Ritter Nándorné)

Az örökség birtoklása – az örökség által őrzött életmóddal szemben – a modernitás jegye.⁵⁴ Ez ellentétben áll a hagyományos zsidó szemlélettel, amely nem fordított különösebb figyelmet az épített örökség megőrzésére vagy korhű restaurálására, és kifejezetten ellenzi a vallásos tárgyak múzeumba kerülését. A rabbinikus hagyomány szerint a látás nem központi érzékszerv, csupán a szövegek olvasása miatt szükséges. „A tárgyi-vizuális esztétikum iránt a rabbinikus hagyomány meglehetősen közönyös: annak csak a vallási ceremóniákban van bizonyos szerepe.”⁵⁵ Az ima helyszínének, a zsinagógának a díszítését az elmélyülést, a vallásos áhítatot zavaró tényezőnek tekintették. Ez azonban a modern világot és a kiskunhalasi modern szellemiségű zsidó hitközséget nem jellemzi, ők különösen fontosnak tartják a zsinagóga felújítását, állapotának megőrzését. A hitközség tagjainak hozzáállása jól illeszkedik az örökség megmentésének, az „örökségesítés” folyamatának általános motivációihoz. Ahogy Lowenthal írja: „Az örökség egyik legfőbb funkciója valóban az, hogy megőrizze a hagyományos perspektívákat, az egymást követő nemzedékek autonómiájának és különbözőségének ellenére.”⁵⁶ Az örökség kezeléséhez hozzátartozik annak megóvása, gyarapítása is.⁵⁷ A prezentizmus megjelenik az örökség kezelésében, a jelen központú múltban, amelyet aktualizálni kell, így élhet túl és adható tovább.⁵⁸

⁵⁴ Regina F. Bendix – Galit Hasan-Rokem (eds.): *A Companion to Folklore*. Hoboken: Blackwell Publishing Ltd., 2012. 508. DOI:<https://doi.org/10.1002/9781118379936>

⁵⁵ Roskó Gábor – Turán Tamás: *Képfogyatkozás. Vázlat az ikonofóbia történetéről a rabbinikus hagyományban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 140.

⁵⁶ Lowenthal, David: Az örökség megteremtése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Atelier, 2004. 492.

⁵⁷ Lowenthal, 2004. 491–492.

⁵⁸ Lowenthal, 2004. 462.; A prezentizmust maga Hartog így írja körül: „Mivel megpróbállok a saját korára érdeklődéssel figyelő történészként eljárni, én is megfigyeltem, mint sokan mások, hogy a mindenütt jelen való jelen egyre inkább magától értetődőnek kezd látszani.” Lásd: Hartog, François: *A történetiség rendje*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006. 18.

A kiskunhalasi zsinagóga szerepe az emlékezetben

„És egyedüli olyan zsinagóga a halasi, amelyik még a hitéletet szolgálja. (...) vallásos családból származtak mind a két szülők. Tehát, ha én nem is vagyok az az ortodox vallásos, de ezt a hagyományt nagyon fontos megőrizni.” (Raáb András)

A zsinagógán és a városban is több emléktábla, valamint emlékmű emlékeztet a holokausztt áldozataira. 1949 márciusában avatták fel a zsinagóga falán a holokausztt kiskunhalasi áldozatainak és a város elszármazott áldozatainak emléktábláját, amelyen akkor 47 név volt.⁵⁹ Az emléktábla az ajtó fölött és mellett helyezkedik el. A szemöldökfa fölötti tábla felirata: „Szentek... emlékük, mint csillag ragyog, ők elestek, Izrael feltámad”. Az ajtó jobb és bal oldalán lévő táblákon „Mártírjaink” felirat alatt a nevek láthatók. A korai holokausztt-emlékműveken gyakran megjelenik a zsidóságért vállalt mártíromság gondolata, elterjedt volt az áldozatokra a „mártír” szó használata.⁶⁰ A helyszínválasztás nem magától értetődő: más hitközségek a holokausztt után a temetőt választották az emlékművek, emléktáblák színhelyéül.

A másik emléktábla a helyi vasútállomás falán látható, az 1944. október 11-én a vasútállomáson megölt munkaszolgálatosok emlékét őrzi. Ennek az eseménynek először 1965-ben állítottak emléket, de a vasútállomás felújítása során a táblát áthelyezték a vasútállomás melletti parkba. A ma is látható emléktáblát 1988-ban avatták.⁶¹ Az ezen feltüntetett áldozatok nem kiskunhalasi származásúak,⁶² de az emléktábla fontos része a helyi holokausztt-megemlékezéseknek.

A városban nincs külön köztéri holokausztt-emlékmű, de a II. világháborús emlékmű a holokausztt áldozatainak is emléket állít. A helyi sajtó 1990-ben kezdett írni a készülő emlékműről, amelyet már évek óta tervezett Vass Lajos, helyi tanár, de csak a szabaddá váló emlékezeti

⁵⁹ Azóta a helyi áldozatok emléktábláján már 253, az elszármazottak emléktábláján 49 név szerepel. Lásd : Végső – Simko, 2007. 261.

⁶⁰ Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészorszak zsidó áldozataira való emlékezés. A korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés*. Budapest: Kalligram Kiadó, 87–110., itt : 6; 11.

⁶¹ Végső István: Tragédia 1944. október 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011b., 101–116., itt: 110.

⁶² Végső, 2011b. 101–102.

légkörben, a rendszerváltás után valósulhatott meg. Az ekkor keletkezett cikk arról ír, hogy ez az alkotás az összes második világháborús áldozat számára jelent mementót, köztük a zsidó áldozatoknak is. „Az izraelita hitközség pedig anyagi támogatást ígért, mivel az emléktáblára természetesen a koncentrációs táborok áldozatainak nevei is felkerülnek majd” – írta ekkor a *Bács-Kiskun Megyei Népújság*.⁶³ Érdemes megjegyezni, hogy az emlékmű nemcsak ebből a szempontból inkluzív, mivel Kiskunhalas mellett a környék kisebb települései áldozatainak is emléket állít.⁶⁴ Felavatására 1991. november elsején, szándékosan halottak napján került sor. A *Halasi Tükör* beszámolójából tudhatjuk, hogy az emlékművet ökumenikus istentisztelet keretében avatták fel, és hogy az ünnepségen más vallások képviselői mellett a zsidó hitközség vezetője is felszólalt.⁶⁵ A polgármester avató beszédében együtt emlegette a különböző okokból elhunytakat („Emberek voltak, akik éltek, szerettek, dolgoztak, akik hőssé váltak, akiket elhurcoltak és bestiálisan meggyilkoltak, akik a megszállás és a bombázások áldozatai lettek”), és megbékélésre szólította fel a közösséget.⁶⁶ Ekkor még a város, illetve az emlékmű felállítóinak részéről egyértelmű és fontos volt a szándék, hogy a város egy közös második világháborús emlékmű által a holokauszt áldozatairól is megemlékezzen. A napjainkban készült interjúim alapján azonban elmondható, hogy a helytörténészen kívül senki sem tudott arról, hogy a város második világháborús emlékművén zsidó nevek is vannak, és hogy az eredeti szándék szerint az a holokauszt áldozatainak is emléket állít.⁶⁷ Így az emlékmű nem érte el eredeti célját, ami a Magyarországon jellemző emlékezeti fragmentáltság tanújele. A helyi sajtóban nem találtam nyomát annak, hogy bármilyen rendszeres ünnepség lenne a második világháborús emlékműnél. Egyetlen megemlékezésnek találtam nyomát, amely a doni katasztrófa áldozatainak emlékét idézte meg.⁶⁸

⁶³ Emlékmű a II. világháború halasi áldozatainak. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1990. július 6. 1.

⁶⁴ Felavatták Halason a II. világháborús emlékművet. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1991. november 4. 3.

⁶⁵ Felavatták Halason a II. világháborús emlékművet. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1991. november 4. 3.; Emlékmű avatás. *Halasi Tükör*, 1991. november 1. 1.

⁶⁶ Emlékművet avattunk. *Halasi Tükör*, 1991. november 8. 1.

⁶⁷ Nem alakult ki egy közös emlékezeti hagyomány, egy rendszeres megemlékezés, melyben egyszerre emlékezne a város a II. világháború minden áldozatára, ahogy ilyen emléknapi országos szinten sincs.

⁶⁸ II. világháborús emlékmű. *Köztérkép*, <https://www.kozterkep.hu/8739/ii-vilaghaborus-emlekmu> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.)

Végső István az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor, tevékenységének tulajdonítja, hogy a zsidó elhunytak nevei is felkerültek az emlékműre. Erre azonban nincs további forrás. Elképzelhető, hogy a zsidó nevek Vass Lajos eredeti gyűjtésében is szerepeltek.

„Szerintem ezt biztos sokan tudják, de ennek úgy külön a kihangsúlyozására nem emlékszem. Ami háborús megemlékezés szokott lenni, az a hősök napja. Van ilyen. Az első világháborús emlékműnél szokott lenni. A református templom mellett. A doni áttörés volt ilyen emlékezetes.” (Édes Árpád)

Mégis van azonban olyan fontos ünnep a város életében, amikor a helyi felekezetek egyenrangú félként vesznek részt egy ökumenikus eseményen, és ez az augusztus 20-i kenyérszentelés, illetve áldás. Ekkor a zsidó hitközség elnöke is jelen van, áldást mond a kenyérre és a kalácsra (*barhesz*), majd ezekkel megkínálják a jelenlévőket. Ez a tradíció kutatásaim alapján a 2010-es években jelent meg a városban, és ma már fontos hagyománynak számít.⁶⁹

A városban az emlékezés egy másik formáját a botlatókövek jelentik. 2007. június 19-én öt botlatókövet helyeztek el Kiskunhalason. Ezek Gunter Demnig német művész alkotásai, ő vési a holokausztban elhunytak nevét, születésének, deportálásának dátumát és halálának helyszínét egy-egy réztáblára, amit betonkockára erősítenek rá. Németországban több tízezer ilyen botlatókő van, de Magyarországon is már számos városban található.⁷⁰ Kiskunhalason Végső István történész segítségével határozták meg az elhunytak egykori lakhelyét és életrajzi adatait. Öt személynek állítottak emléket – Schwarz Ignác hitközségi elöljárónak; Frank Áron fogorvosnak és feleségének, Holländer Borbálának; Grósz Antal fényképésznek; és Winter László színésznek –, utolsó ismert gettósítás előtti lakhelyük előtt.⁷¹ A kiskunhalasi botlatókövek az elsők között voltak Magyarországon, Budapesten csak 2007 áprilisában helyezték el

⁶⁹ Pál László: Ünnep a főtéren. *Halasmedia*. <https://halasmedia.hu/rovatok/kozelet-unnep-a-foteren> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.); Fehér Erika: Programok az elkövetkező napokra. *Halasmedia*. <https://halasmedia.hu/rovatok/kultura/programok-az-elkovetkezo-napokra7> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.); Kenyérszentelés és buci sütés augusztus 20-án. *Halasmedia*, https://facebook.com/watch/?v=3348209671896031&-paipv=0&eav=AfYaqk_TrwNAQ8_MDZPNIFJ0PD96j8_PJJS2J8ysEnibXRAOLLVJf5GXluzi4wgAscM&-rdr (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.)

⁷⁰ Botlatókövek. *Mazsike*. <https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/> (letöltés ideje: 2022. március 31.)

⁷¹ Végső 2011a: 153–154.

az elsőt.⁷² 2016 nyarán a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége Közép-Magyarországi Területi Csoportja öt további személy emlékére⁷³ öt hasonló követ helyezett el.⁷⁴

1946 óta a hitközség minden évben holokausz-megemlékezést szervez,⁷⁵ először 1991-ben tartott az önkormányzat és a hitközség közös megemlékezést a zsinagógánál.⁷⁶ A holokausz-megemlékezések helyszíne alapvetően a zsinagóga és a zsinagóga falán lévő emléktábla, de ezt több alkalommal – például 1994-ben,⁷⁷ 2004-ben,⁷⁸ 2006-ban⁷⁹ – a vasútállomáson lévő emléktábla előtti megemlékezéssel is összekötötték. A helyi deportálásra emlékezve az időpont mindig június második vasárnapja. A megemlékezések részét képezi az istentisztelet, több beszéd, majd valamilyen művészeti műsor. A helyi hitközség mellett általában az önkormányzati képviselők is jelen vannak. Beszédet mond a jelen lévő rabbi. A megemlékezéseknek a 2010-es években többször résztvevője volt egy másik, keresztény egyház képviselője is, például 2011-ben Bödöcs Pál, 2017-ben Édes Árpád református lelkész. Többször megjelentek már a cigány kisebbségi önkormányzat képviselői. Nem zsidó helyi lakosok, illetve Kiskunhalasról elszármazott zsidók is részt vesznek ezeken a megemlékezéseken.

A hitközség temetővel is rendelkezik, amit a közösség ma is használ.⁸⁰ A személyes emlékezetben fontos szerepe van a temetőnek, de a kollektív emlékezetben kevésbé, semmilyen emlékmű vagy emléktábla nem található a területén.

Érdemes megemlíteni azokat a holokausz-emlékkiállításokat, amelyeket Kiskunhalason mutattak be. Három ilyen volt a közelmúltban,

⁷² Botlatókövek. *Mazsike*. (<https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/>) (letöltés ideje: 2022. március 31.)

⁷³ Schwarcz Károly (Szilády Áron utca 3.), özv. Stern Ignácné (Kossuth utca 19.), Schön Sándor (Petőfi utca 19.), Kulcsár Imre (Szent Imre utca 2.) és Adler Ignác (Bajcsy-Zsilinszky utca 21.)

⁷⁴ Végső István: Legyilkolt halasiak nevei járdáinkon – botlató kövek városunkban. *Feketeváros blog*, 2019. https://feketevaros.blog.hu/2019/03/10/legyilkolt_halasiak_nevei_jardainkon_botlato_kovek_varosunkban (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁷⁵ Interjú Raáb Andrással, 2020.

⁷⁶ Fésüs, 2011b. 134.

⁷⁷ Fésüs, 2011b. 136.

⁷⁸ Végső István: A Kiskunhalasi Izraelita Hitközség krónikája 2001–2011. In: Szakál, 2011a. 147–160., itt : 148.

⁷⁹ Végső, 2011a. 152.

⁸⁰ Ennek a temetőnek kiváló kutatója Szakál Aurél, a helyi Thorma János Múzeum igazgatója.

2007-ben az Élet Menete Alapítvány vándorló vagonkiállítása, amely a vasútállomásnál kapott helyet,⁸¹ 2011-ben pedig az Egy Jobb Halasért Egyesület rendezett tárlatot a Hit Halas Központban.⁸² Legutóbb, 2015-ben a hitközség rendezett kiállítást az egykori zsidó elemi iskola épületében.⁸³

Annak ellenére, hogy a kiskunhalasi zsinagógában élő hitközség működik, a zsinagógának az emlékezetben betöltött szerepe is igen fontos, elsősorban a hitközségi tagok számára. Nemcsak a holokausztra, az áldozataira, hanem általában a korábban itt élt, ebben az épületben imádkozó zsidókra is emlékezteti a közösséget.

„De mint egy mementó, emlékeztetve arra, hogy itt valamikor mekkora zsidó közösség volt, és ugyanakkor, abban a pillanatban emlékeztet is bennünket arra, hogy amíg ez a Zsinagóga állni fog, addig úgymond reméljük, hogy lesz zsidó is ebben a városban. Tehát mindenféleképpen a múlt és a jelen, illetve a jövőnek az összekapcsolása. Ez egy nagyon, nagyon, nagyon fontos dolog.” (Ritter Nándorné)

„Nekem még azért is fontos, mert az én őseim apai részről itt éltek Kiskunhalason, és rabbihelyettes volt a dédapám, vallásos családból származtak mind a két szülő. Tehát, ha én nem is vagyok az az ortodox vallásos, de ezt a hagyományt nagyon fontos megőrizni.” (Raáb András)

A nem hitközségi tagok is felismerik a zsinagóga közösség emlékeztetésében betöltött szerepét, a nem zsidó interjúalanyaim is említik a holokausztmegemlékezést, mint a közösség egyik leginkább látható elemét a külvilág felé.

„Úgyhogy, mindenképpen az emlékezeti szerepe az nagyon fontos ennek a közösségnek, de az is látszik, hogy ennél azért sokkal többről is van szó.” (Édes Árpád)

⁸¹ Kiskunhalasi zsidóság. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*. <http://www.kiskunhalasiszidosag.hu/bemutatkozunk.php> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁸² Holocaust út képeken. *Halasi Tükör*, 2011. október 12. 2.

⁸³ Lezárultak a holokauszt megemlékezések. *Halasi Tükör*, 2015. január 7. 2.

A zsinagóga belső tere. Fénykép, magántulajdon

Fontos kérdés, hogy mennyire tekinthető a kiskunhalasi zsidó közösség folyamatos lokális emlékezetközösségnek. Abból a szempontból mindenképp beszélhetünk folyamatososságról, hogy működik a városban egy zsidó közösség, amely ápolja a hitközség előző generációinak emlékét, és tagjai aktív közösségi életet élnek. Viszont érdemes figyelmet fordítani arra is, hogy ez a közösség mennyire folytonos a holokauszt előtti közösséggel, milyen hatást gyakorolt rá az államszocializmus és a rendszerváltás utáni helyzet. Kiskunhalas az államszocializmus idején jelentősen átalakult, az alapvetően mezőgazdasági városból ipari város lett, sokan települtek be a környező településekről, és sokan hagyták el a várost nagyobb települések irányába.⁸⁴ A zsidó közösség a háború és a holokauszt után újjászerveződött, de a politikai helyzet hatására ez a tendencia a '40-es évek végén változott; sokan kivándoroltak Izraelbe, köztük a közösség vezetője, Dohány rabbi. Akik pedig ezt ekkor nem tették meg, azok közül sokan 1956-ban hagyták el az országot; a vidéki ortodox zsidók elvándorlása 1956-ig általánosan jellemző volt Magyarországra. Ezután a közösség létszáma jelentősen lecsökkent, a vallási tisztségeket már senki sem töltötte be.⁸⁵

⁸⁴ Ö. Kovács – Szakál, 2019. 458–459.

⁸⁵ Fésüs, 2011b.

A településen 2001-ben 20, 2011-ben 21 ember vallotta magát zsidónak,⁸⁶ tehát mára ez a nagyságrend tekinthető állandónak. Alapvetően három család (a Raáb, a Ritter és a Krausz) maradt meg a régi kiskunhalasi zsidó családok közül, ők alkotják a zsidó hitközséget. De ők aktívak és nyitottak, ápolják az elődök és a soá emlékezetét a holokauszt-megemlékezések keretében, illetve saját kötetükben, a *Világosságban* is összeállítottak egy *Kiskunhalasi zsidó életrajzi lexikont*, amely a település és a hitközség életében jelentős egykori zsidó lakosokat mutatja be.⁸⁷ A kiskunhalasi zsinagóga emlékezetközössége azonban nem csak a helyben élő családokból áll. Mint a felújítással foglalkozó résznél jeleztem, számos Amerikába, Izraelbe, illetve máshova költözött család/személy kötődik még a zsinagógához olyannyira, hogy pénzt áldoztak a felújítására. A hitközségi tagokkal készült interjúkból tudom, hogy nagyobb ünnepekkor a környező településekről vagy távolabbról is érkeznek emberek. Így a zsinagóga emlékezetközössége az elszármazottak egy részét is magába foglalja.

Aleida Assmann *Erinnerungsräume* című munkájában elkülöníti az emlékezés különböző médiumait. E médiumok egyik formáját jelentik a helyek. Szerinte ma Európában a holokauszt után emlékhelyek és emlékezhelyek sokasága lelhető fel ott is, ahol egykor a zsidó közösségek generációs helyei⁸⁸ voltak.⁸⁹ A zsinagógák is emlékhellyé való átalakuláson mentek keresztül. Bár Aleida Assmann a traumatikus hely kategóriáját általában a koncentrációs táborokra alkalmazza, véleményem szerint a helyi gettók felállításával a zsinagógák is traumatikus helyé váltak a helyi közösség számára, mivel leginkább a zsinagógák területén állították fel azokat. Aleida Assmann értelmezési keretei a kiskunhalasi zsinagógára is alkalmazhatóak. Ebben az értelmezési keretben a kiskunhalasi zsinagóga is traumatikus helyé vált, az egyik gettó a zsinagógában és udvarán volt. Interjúim tanúsága szerint az idő múlásával a helynek leginkább ez az értelmezési aspektusa szorult vissza. Bár a holokauszt tragédiája törést okozott a közösség életében, mivel a közösség megőrizte

⁸⁶ Népszámlálási adatok, 1870–2001. Kiskunhalas. https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=724&kod=&nemzetiseg=&felekezet=izraelita&tipus=mind&keyword=&page=50 (letöltés ideje: 2022. december 10.)

⁸⁷ Lehóczki György – Raáb András: Kiskunhalasi zsidó életrajzi lexikon. In: Szakál, 2011a. 264–286.

⁸⁸ A generációs hely Aleida Assmann megfogalmazása szerint olyan hely, ahol állandó, stabil, generációkon átívelő kapcsolat van a hely és a család, vagy a közösség történetével. Assmann, 1999. 339.

⁸⁹ Assmann, 1999. 339.

folytonosságát, generációs hely maradt, amelyhez egy emlékezeti szerep is társult. A generációs hely fogalmával Aleida Assmann szembeállítja az emlékhelyet (*Gedenkort*), ahol ez a folytonosság megszakad, és a helynek csupán emlékezeti szerepe lesz. Itt azonban nem ez a helyzet: a zsinagóga egyszerre helye az emlékezetnek és az aktív, jelen idejű hitközségi életnek.

A kiskunhalasi zsinagóga szerepe a város életében

„Ez egy elég régi zsinagóga, és ez bizonyítja azt, hogy ez a zsidóság, ez épp annyira meghatározó és jelen lévő vallási csoport a magyarság életében, mint a katolikus vagy a reformátusok.” (Édes Árpád)

A zsinagógának nemcsak a hitközség, hanem a város életében is szerepe van. A hitközség a vallási és megemlékező eseményeken kívül számos kulturális rendezvényt szervez a hozzá tartozó területen, aminek révén ez a tér bevonódik a város életébe, részévé válik a város kulturális életének. Ez nemcsak a zsinagógára vonatkozik, hanem annak udvarára, illetve a rabbiházra is, ahol egy nagyobb terem lehetővé teszi előadások, összejövetelek tartását. A kisebb események leginkább ez utóbbi térben zajlanak, míg a nagyobbak tere a zsinagóga és annak udvara. Mindkét hitközségi interjúalanyom gyakran emlegette a zsidó gyerektábort és a zsidó nyári fesztivált, mind fontos programként, mind olyan eseményként, ami megjelenik a helyi nyilvánosságban. A Zsidó Nyári Fesztivált 2005 óta,⁹⁰ a gyerektábort pedig 2011 óta rendezik meg, mindkettőt évente.⁹¹ A zsidó gyerektábor zárt program, de nemcsak a helyi zsidó közösség gyermekei látogatják, hanem egész Magyarországról, sőt külföldről is jönnek résztvevők. A Zsidó Nyári Fesztivál viszont nyitott rendezvény, a hitközségi elnök szerint általában 300–400 látogató szokott eljönni, és nem csak Kiskunhalasról. A fesztivál állandó elemei a keresztény–zsidó kerekasztal-beszélgetés, illetve klezmer zene, kiállítás, ebéd hagyományos zsidó ételekkel. Sokszor a program része híres – nem feltétlenül zsidó származású – személyiségek, többek között Röhrig Géza, Vujity Trtvtko meghívása. Általában a zsinagógán belül és kívül is vannak programok, de a kötetlenebb eseményeket a zsinagógán kívül tartják, míg a zsinagógában a zsidó hagyományokhoz jobban kötődő vagy

⁹⁰ Végső, 2011a. 150.

⁹¹ Végső, 2011a. 160.

komolyabb hangvételű programokra kerül sor. A hitközség Izrael megalapításának évfordulója kapcsán is rendez minden érdeklődő számára nyitott programokat. Így például 2018-ban, Izrael állam megalapításának 70. évfordulóján Izrael-napot tartottak kézműves foglalkozással, zsidó zenével, illetve Róna Tamás rabbi is beszédet mondott.⁹² A zsinagóga ezeken kívül is helyet ad nem vallásos, kulturális programoknak. Volt már Varnus Xavér-koncert és színházi előadás is a zsinagógatérben. Ritter Nándorné szerint a zsinagóga tere nyitott a kultúrára – annak figyelembevételével, hogy a zsinagógában mint vallási térben be kell tartani az illendő viselkedés, öltözködés szabályait.⁹³

A zsinagóga és a hitközség városban betöltött szerepéről nem vonható le egyértelmű következtetés. Ellentmondást éreztem a hitközségi és a nem hitközségi tagok között abban, hogy ki szerint mennyire nyitott a zsinagóga.

„Ki kell nyitni. Tehát ne legyen misztikus dolog az, hogy ott van egy zsinagóga, ott jaj, nem tudom, mi van. Belül, kívül meg nem tudom, mit csinálnak. Mert mi se vagyunk másabbak, mint a többi ember. Ezt ott a helyszínen beszélgetés formájában nagyon jól feloldódik.” (Raáb András)

A holokauszt előtt Kiskunhalason a zsidók és nem zsidók különállása volt a jellemző, igen ritkák voltak a keresztény és zsidó vegyes házasságok.⁹⁴ Interjúimból kiderül, hogy a zsidó hitközséget ma is sokan független, zárt közösségnek látják. Ennek a különállásnak a nyomai még sokak gondolkodásában megmaradtak – zsidókéban és nem zsidókéban egyaránt. Mint a fenti idézetből is látszik, a zsidó hitközség törekszik arra, hogy a zsinagóga „kinyitásával” oldja ezt a helyzetet. Ezt azonban árnyalja az alábbi megjegyzés:

„De az elmondható, hogyha van egy rendezvénye a zsidó hitközségnek, akkor oda, a helyi intelligencia az szinte biztosan obigáltan elmegy.” (Édes Árpád)

A helyi elit számára tehát a zsinagógabeli események fontos részei a város kulturális életének, ugyanakkor ez az érzés nem feltétlenül hatja át a város egészét. Fontos momentum a zsinagóga városban betöltött

⁹² Meghívó a kiskunhalasi Izrael-napra. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*, 2018. május 2. http://kiskunhalasizsidóság.hu/esemeny/20180502/20180502-meghivo_.php (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁹³ Interjú Raáb Andrással, 2020; Interjú Ritter Nándornéval, 2020.

⁹⁴ Végső – Simko, 2007. 145–146.

szerepének meghatározásában, hogy sok nem zsidó ember adományozott a zsinagóga felújítására jelentős összegeket, tehát sajátjuknak érzik a zsinagóga épületét. Ennek fordítottjára példa a kiskunhalasi zsidó hitközség egyik tagja, Krausz Zoltán bolttulajdonos, aki állandó támogatója a helyi református kollégiumnak.⁹⁵ A kiskunhalasi társadalmi, kulturális életbe való szervesülést szolgálja a nyitottság és a kölcsönös szoros kapcsolat a város többi egyházával, felekezetével. A zsidó hitközség sikeres integrációjának szimbolikus alkalma az utóbbi időkben az évenkénti kenyérszentelés, amelyen a keresztény felekezetek mellett a zsidó hitközség is megjelenik. Ebből a szempontból fontos továbbá, hogy a zsidó hitközség tagjai foglalkozásuk révén (tanár, bolttulajdonos) is fontos szerepet töltenek be a város életében, ezáltal is megbecsülést szerezve a hitközség számára.

A helyi nem zsidó média⁹⁶ a saját kutatásaim és az interjúalanyaim meglátása szerint is rendszeresen beszámol a zsinagógában zajló eseményekről, programokról, a hitközség fontosabb eseményeiről: a Nyári Zsidó Fesztiválról és a holokauszt-megemlékezésekről minden évben, de néha írnak a zsidó hitközség fontosabb ünnepeiről is, mint például a zsidó újév,⁹⁷ vagy egyéb eseményekről, mint például egy alkalommal két lány felnőtté avatási ünnepségéről.⁹⁸ Az 1993–94-es felújítás kapcsán is tapasztalható volt, hogy a helyi sajtó a folyamat összes fontos lépéséről tudósít. Ezen kívül a helyi, illetve a megyei vagy térségi lapok, weboldalak⁹⁹ szintén időről időre beszámolnak a kiskunhalasi zsidó közösségről, valamint a zsinagógában zajló programokról.

Interjúim alapján a zsinagóga jelentősége a nem a hitközséghez tartozók számára egyrészt abban áll, hogy ma is élő hitközség működik benne, ami a vidéki Magyarországon ritkaság. Az interjúalanyok szavaiban érzékelhető a büszkeség, a kiskunhalasi zsidó hitközség/zsinagóga fennmaradását a város és lakói érdekének tekintik.

⁹⁵ Interjú Édes Árpáddal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2022. augusztus 22.

⁹⁶ A *halasmedia.hu* és a *Halasi Tükör* című lap, illetve a *Halasi TV*.

⁹⁷ Ma van a zsidó újév ünnepe. *Halas Média*. 2014. szeptember 24. <https://halasmedia.hu/rovatok/kultura/ma-van-a-zsido-ujev-uennepe> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁹⁸ Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina Kiadó, 2019.

⁹⁹ Példának okán a *baon.hu*, a *Petőfi Népe*, vagy a *Heves Megyei Hírlap*.

Előimádkozó asztal. Fénykép, magántulajdon

„A Kiskunhalasi Zsinagóga, egyrészt ugye azért vagyunk rá büszkék, mert élő gyülekezet van benne. Tehát ugye a megyében, Tiszakécskén könyvtárat csináltak belőle, Kecskeméten Tudományos Technika Házát, Szekszárdon énekeltem kórusban, ott a zsinagógában énekelünk, kultúrházban. Tehát Kiskunhalason megmaradt a Zsinagóga Zsinagógának. És ez annyira jó! Úgy örülök, hogy itt ez a csoda megtörtént! Tehát egyrészt, hogy működő hitközség van, zsidó hitközség.” (Palásti Károly)

„Nyilván maga a zsidóság is egy fontos felekezet vagy nemzetiség a városban, de 1944 után nem túl sok városban maradt meg hitközség, zsidó közösség. Kiskunhalas ilyen szempontból egy páratlan, kivételes hely,

hiszen még Baján, se Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden, Kiskunfélegyházán sincsen működő hitközség, itt pedig van.” (Végső István)

A zsidó közösséghez való viszonyulásnak egy másik aspektusa az antiszemitizmus (vagy zsidóellenesség) kérdése. Ez itt egyik interjúalanyom szerint sem jellemző, de az interjúk és a kutatásaim során két antiszemita incidens is felmerült: 2004-ben a MAZSIHISZ személyi jövedelemadó 1%-át kérő plakátjának meggyalázása, megrongálása és 2011-ben egy gyalázkodó felirat a zsinagóga külső falán. Ez a 2011-es eset a már említett holokauszt témájú kiállítás ideje alatt történt. A Zsidó Hitközség elnöke szerint elszigetelt jelenségről van szó, mert a holokauszt óta ilyen esemény Kiskunhalason nem történt.¹⁰⁰ A felirat helyszíne a zsinagóga volt – ez az a helyszín, amely a városban élők számára leginkább a zsidósághoz köthető. Emellett több interjúalanyom is említette, hogy a Jobbik felemelkedésének időszakában ez a szélsőjobbboldali politikai irány kifejezetten népszerű volt Kiskunhalason, s ennek egy antiszemita felhangja is volt. Véleményük szerint azonban ez alapvetően nem jellemző a városra, és azóta az ilyen típusú politikai hangulat is elcsendesült.

Interjúalanyaim az épület építészeti, műemléki, történeti jelentőségét is megfogalmazták. A zsinagógaépület örökségesítése a város részéről is megtörténik, de inkább régisége, nem pedig eszmei-kulturális jelentősége miatt.

„Tehát a Zsinagógát én úgy tekintem, mint a kiskunhalasi építészetnek részét, és egy érdekes részét.” (Palásti Károly)

„Az épület magába nyilván azért fontos, mert a 19. század közepéről túl sok épületünk már nem maradt meg. Kiskunhalason sem; régi, jász-kun, alsókiskunsági város, így a régi városképnek egy ilyen lenyomata.” (Végső István)

Mindezek mellett az interjúk során a zsinagóga kulturális szerepe is felmerült: mint kulturális események helyszíne került szóba.

„Tehát Kiskunhalas város kulturális életének része. Én így tekintek rá.” (Palásti Károly)

¹⁰⁰ Gyalázkodó felirat a halasi zsinagóga falán. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*, 2013. február 25. http://kiskunhalasiszidosag.hu/esemeny/20130225/20130225-gyalazkodo_felirat_a_halasi_zsinagoga_falan.php (letöltés ideje: 2021. március 31.); Interjú Végső Istvánnal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2021. január 14; Interjú Palásti Károssal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2021. január 22.

„És, hogy van egy Zsidó Fesztivál, az pedig ugye nagyon mutatja, hogy van egy pozitív értékközösség is, amelyik ezt az oldalát is meg akarja mutatni, amelyik hozzájárul a mai magyar kortárs valósághoz is. Meg a Kiskunhalas kultúrájához is, a maga színeivel, gazdagságával.” (Édes Árpád)

Ami a zsinagóga turisztikai szerepét illeti, a hitközség tagjai arról számoltak be, hogy a zsinagóga sok csoportot fogad, nyugdíjasokat, turistákat, iskolásokat, főleg a tavaszi-nyári időszakban. A Végső István által vezetett helytörténeti séták során is meglátogatják a zsinagógát, illetve a Palásti Károly által a diákjainak tartott helytörténeti sétáknak is része a zsinagóga megtekintése, de általában csak kívülről. Bár a hitközség nyitottsággal és szívesen fogadja a csoportokat, működő vallási épületről, ráadásul kerítéssel övezett területről van szó, így a bejutás nem könnyű, előzetes egyeztetést igényel, ezért a turisták számára nehezebben elérhető, nem szerves része a város turisztikai látványosságainak. Így azok a csoportok tudják megtekinteni, amelyek vezetője jó kapcsolatot ápol a hitközséggel, vagy akik annyira érdeklődők, hogy előre felveszik azzal a kapcsolatot. A helyi oktatási intézményekkel a közösségnek nincs állandó kapcsolata, de a hitközség tagjai említették, hogy iskolás csoportok meg szokták látogatni a zsinagógát, főleg a holokausz emléknapja kapcsán, például 2014-ben. A holokausz 70. évfordulójára az egykori hitközségi iskola épületében rendezett emlékkiállításra sok iskolás csoport is ellátogatott.¹⁰¹

A hitközségnek abból a szempontból mindenképp országos a jelentősége, hogy azon kevés vidéki hitközség egyike, amelyben aktív hitélet folyik. Egy 2007-es összesítés szerint összesen 15 vidéki hitközségben volt rendszeres pénteki istentisztelet, és ezek közül Kiskunhalas az egyik legkisebb település.¹⁰² A helyi zsidó közösség identitásában is meghatározó a szerepe annak, hogy ez Bács-Kiskun megye egyetlen működő zsinagógája. Erről a hitközségi tagok is beszéltek az interjúkban, illetve a közösség honlapján is esik szó róla. Mind Feldmájer Péter, a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoport vezetője, mind Róna Tamás, a régió rabbija kiemeli interjúiban a kiskunhalasi hitközség fontosságát. Különösen a kiskunhalasi tábor jelentős a számukra: lényegesnek tartják,

¹⁰¹ Interjú Végső Istvánnal, 2021; Lezárultak a holokausz 70. évfordulójának megemlékezései. *Halas Média*. 2015. január 3. <https://halasmedia.hu/rovatok/kozelet/lezarultak-a-holokausz-70-evfordulojanak-megemlekezesei> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰² Volenszky (n.é.): *Zsidó eseménytár 2007-2010/2007*.

hogy a környék zsidó gyerekei, fiataljai a zsidó vallással kapcsolatos, jó közösségi élményeket szerezzenek.¹⁰³

A hitközség szempontjából a zsinagóga a hitközség összetartozását jelképezi, az ebben az épületben több mint egy évszázad óta imádkozó közösséggel kapcsolódik össze. A hitközségi interjúmban többször megjelenik az a tény, hogy a zsinagóga áll, azt jelenti, hogy „még vagyunk”, a zsidóság folytonossága fennmaradt. Úgy látom, a zsinagóga erős szimbólum a közösség számára, és kifelé is ez mutatja: a közösség jelenlétét a városban.

„Zsinagóga a maga kortalanságával, a maradék zsidókat, akik visszajöttek a holokausztból, illetve az ő leszármazottaikat megtartotta.” (Ritter Nándorné)

„Amikor én gyerek voltam, akkor az öregek mind azt mondták, hogy hát, ha ők már nem lesznek, akkor már nem lesz semmi. Ez az üzenete, hogy nem igaz, mindig lesz valami! Tehát, hogy azért is csináljuk, hogy azt üzenjük, hogy vagyunk, és leszünk is. És ezért maradt fönt a zsidóság is több ezer éven keresztül.” (Raáb András)

Mivel az önkormányzattól senki sem vállalta az interjút, a városnak a zsinagógával kapcsolatos koncepciójáról a város honlapján megjelenő anyagokból tudtam képet alkotni. A „2008-as integrált városfejlesztési stratégia” és a 2015-ös „Kiskunhalas város településfejlesztési koncepció” is mint a város jelentős műemléki épületét említette a zsinagógát, de egyik sem fogalmazott meg semmilyen tervet vele kapcsolatban, nem kezelte idegenforgalmi jelentőségű épületként. A 2019-es „Kiskunhalas 2030 program” terveiben meg sem említik az épületet, de a műemléki épületeket a programban általában sem tekintik jelentősnek a város turisztikai fejlesztése szempontjából. Azt, hogy a város nem kezeli potenciális turisztikai látványossággént az épületet, mutatja többek közt, hogy a honlapján sem szerepel mint ajánlott látványosság,¹⁰⁴ csak a védett műemlékek oldalán található, amely a városi honlap nehezebben

¹⁰³ Szegő Péter: Közép-magyar zsidó élet. *Szombat.org*, 2015. <https://www.szombat.org/hagyomany-tortenelem/kozep-magyar-zsido-élet> (letöltés ideje: 2022. március 29.); Ádám Péter: „Nem elhanyagolható a vidéki zsidóság”. Ádám Péter interjúja Róna Tamással. *Kibic*. 2016. <https://akibic.hu/2016/04/14/nem-elhanyagolható-a-vidéki-zsidóság/> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁴ Látnivalók. *Kiskunhalas*. <http://www.kiskunhalas.hu/turizmus/latnivalok> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

elérhető része.¹⁰⁵ Ezt támasztja alá továbbá, hogy a kiskunhalasi Értéktárba¹⁰⁶ – ellentétben a katolikus és református templomokkal – nem került bele a zsinagóga, csupán a falán lévő emléktábla, amely az első világháborúban elesett kiskunhalasi zsidó katonáknak állít emléket.¹⁰⁷ Ugyanakkor két másik zsidó hitközséghez kapcsolódó helyszín fent van ezen a listán: a zsidó hitközség háza (az egykori rabbilakás)¹⁰⁸ és a zsidó temető,¹⁰⁹ ami alátámasztja, amit az interjúalanyaim is mondtak, hogy a közösségi és a vallási élet alapvetően ebben a közösségi házban zajlik. A zsinagóga szimbólum, megőrzendő örökség, de egy korábbi világ, egy más igényű, nagyobb közösség számára készült, a mai közösség és a mai világ számára gyakorlati szempontból inkább a hitközségi ház alkalmas a közösségi lét és események megélésére.

Konklúzió

A kortárs emlékezeti diskurzusban fontos kérdés a zsidóság örökségének prezentálása a városi terekben és az, hogy mit lehet tenni az újonnan felújított zsinagógákkal, temetőkkel. Michael Meng kritizálja azt a gyakorlatot,¹¹⁰ hogy a felújított zsidó emlékeket, zsinagógákat, temetőket a jelenben meglévő, illetve elvárt tolerancia, sokszínűség reprezentálására használják, ezáltal elfedve a múltat vagy a valós konfliktusokat.¹¹¹ Ez a gyakorlat azonban a kiskunhalasi zsinagóga esetében a közösség integrálódását biztosítja a többségi társadalomba. Úgy vélem, a rendszerváltás idején Reinhold Sándor karizmatikus személye és az általa vezetett zsinagógafelújítás ráirányította figyelmet a zsidó közösségre,

¹⁰⁵ Védett épületek. *Kiskunhalas*. http://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/kultura/vedett_epuletek (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁶ Kiskunhalasi Értéktár: a helyi szellemi, építészeti, gasztronómiai, tárgyi, környezeti értékek virtuális gyűjteménye.

¹⁰⁷ Kiskunhalas Értéktár. *Kiskunhalas*. <http://kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁸ Izraelita Hitközség Háza (Rabbiház). *Kiskunhalas*. https://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar/epitett_kornyezet/izraelita_hitkozseg_haza_rabbihaz (letöltés ideje: 2022. szeptember 28.)

¹⁰⁹ Izraelita temető. *Kiskunhalas*. https://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar/kulturalis_orokseg/izraelita_temeto (letöltés ideje: 2022. szeptember 28.)

¹¹⁰ Michael Meng ezt a véleményét a németországi és lengyelországi zsinagógák és zsidó temetők történetét kutatva fejtette ki. Lásd: Meng, Michael: *Shattered Spaces. Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. DOI: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674062818>

¹¹¹ Meng, 2011. 252. DOI: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674062818>

1998-tól Raáb András személyében ez után is olyan hitközségi elnöke lett a közösségnek, aki nyitott volt a többségi társadalom felé, és aktívan tett a közösség megújításáért és láthatóságáért. A zsinagóga, illetve a zsinagóga és a környéke szimbóluma a helyi zsidóságnak, és azáltal, hogy kinyitják az alapvetően zártnak épített tereket, lehetőséget adnak a többségi társadalom tagjainak a zsinagóga történetének, emlékezetének, az egykor és ma is itt imádkozó zsidóknak a megismerésére.

A kiskunhalasi zsinagóga különlegessége, hogy felépítése óta folyamatosan hitéleti célokat szolgál, még a holokauszt után is, amikorra a legtöbb vidéki zsidó hitközség megsemmisült, és így zsinagógáik más funkciót kaptak vagy akár le is bontották őket, továbbá az államszocializmus alatt, amikor sok újjáalakult közösség széthullott, számos vidéki zsidó kivándorolt. A holokauszt okozta törés a Kiskunhalason élő zsidók hitéletében valamivel kevésbé volt súlyos, mint sok más hitközségben Magyarországon.

A zsinagóga mint épület régisége, műemlék volta miatt is értékes. Kiskunhalas esetében összekapcsolódik a zsinagóga felújításának ügye és a rendszerváltás. A kiskunhalasi zsinagóga felújítása épp a rendszerváltás utáni időszakban indult meg, ráadásul a helyi, meggazdagodott vállalkozók segítségével. A város „hivatalos” önreprezentációjának, önképének azonban a zsinagóga kevésbé a része. A hitközség és a zsinagóga viszonyában az örökségesítés, az örökség megőrzésének modern gondolata figyelhető meg. A közösség számára igen fontos a zsinagóga folyamatos felújítása, megóvása, hogy a jövő generációi is használhassák, ugyanakkor a zsinagógát meg is újítják, amennyiben nemcsak hagyományos istentiszteleti helyként, hanem kulturális rendezvényhelyszínként is használják.

A helyek az emlékezet hordozói.¹¹² Egy emlékezettel teli épület jelenléte befolyásolja a helyi kollektív emlékezetet,¹¹³ és ez a zsinagógák esetében is így van. A zsinagóga olyan szimbolikus hely, amely az egykori helyi zsidóságra emlékeztet. Az assmanni értelmezési kereteket figyelembe véve a kiskunhalasi zsinagóga egyszerre traumatikus hely (mint az egykori gettó helyszíne), emlékhely (mint állandó emlékeztető a holokausztban elhunytakra) és generációs hely, mivel a közösség a holokauszt ellenére fennmaradt és folyamatosan létezett. Ez adja a kiskunhalasi zsinagóga

¹¹² Halbwachs, 1971.

¹¹³ Kemp, 2011. 10–11.

és közösség különlegességét: a holokauszttörése, a traumatizált múlt ellenére, annak ellenére, hogy közösségként most már emlékeztetőkosszég is vált, emellett aktív, jelenben élő közösség, a zsinagóga pedig a közösségi élet nyitott színtere.

A kiskunhalasi zsinagóga önmagában is mint emlékmű funkcionál, maga az épület is egy emlékeztető a településen. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az egykori vagy használatban lévő zsinagóga épülete *mint* zsinagóga van jelen a köztudatban. A kiskunhalasi zsinagóga pozitív példa arra, hogyan tud egy zsinagóga a rendszerváltás után pozitív emlékezeti szerepet betölteni egy vidéki közösségben, hogyan lehet fontos része a helyi kulturális örökségnek.

240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

A szegedi zsidó közösség gazdag kulturális és történelmi örökséggel rendelkezik, múltja több mint két évszázadra nyúlik vissza. A holokauszt alatti néhány hónapon át tartó – 1944. június vége és október közepe közötti – kényszerű szünetet leszámítva a Szegedi Zsidó Hitközség azon vidéki hitközségek egyike, amely jogfolytonosan működik, ahol 1944 ősztől újraindulhatott a vallási és közösségi élet. Feltehetően ennek is köszönhető, hogy az archívuma és értékes tárgyi emlékeinek egy része a mai napig helyben megmaradt. Jelen tanulmány célja, hogy átfogóan bemutassa a hitközség archívumát.

A szegedi zsidóság írott történetének kezdeti időpontja 1785. Átmenetileg korábban is tartózkodhattak zsidók a városban, erre azonban csupán közvetett bizonyítékok vannak, ugyanis letelepedésükre irányuló írásos kérvények csak 1785-ből maradtak fenn.¹ Kezdetben az ún. házkörben laktak, később azt bővítették, majd egyre nagyobb számban és területen éltek a városban. A hitközség a legmagasabb tagszámot az 1920-as évek elején érte el: az 1920-as népszámlálás szerint 6954 izraelita lakott Szegeden.²

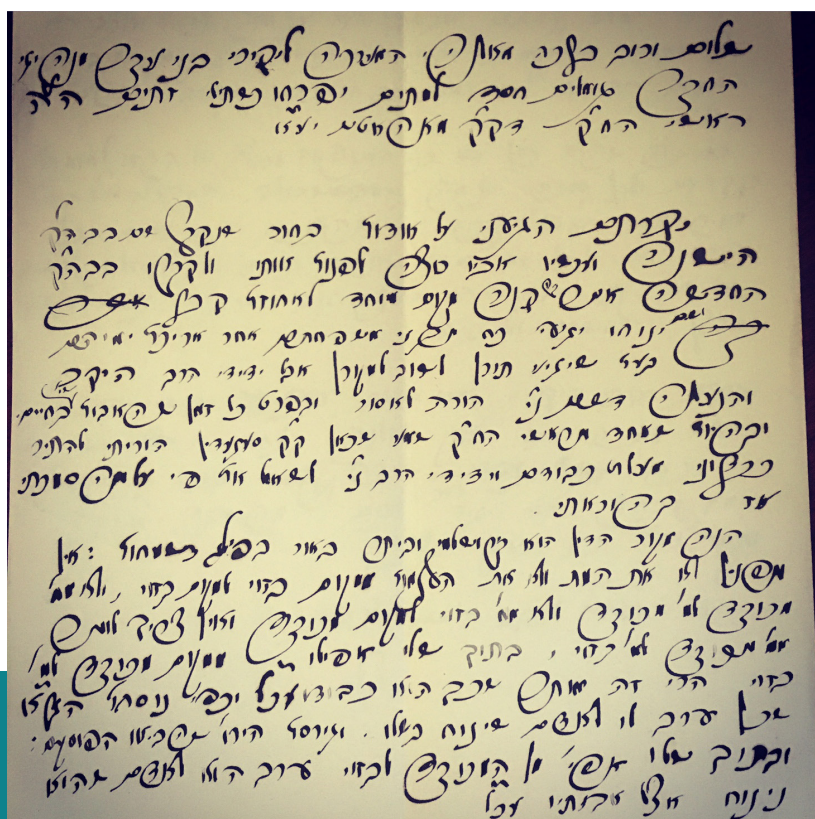
□ Ábrahám Vera a Szegedi Zsidó Hitközség Dr. Birnfeld Sámuel Könyvtárának megalapítója és tudományos kutatója, a Szegedi Zsidó Hitközség 2018–2019-es archívumi projektjének vezetője volt. Pataricza Dóra a finn Åbo Akademi Egyetem tudományos munkatársa a *Boundaries of Jewish Identities in Contemporary Finland* című projektben. 2020 januárja óta vezeti a Szegedi Zsidó Hitközségben a Baumhorn Lipót által tervezett kivitelezési tervek és textilek restaurálási projektjét. Köszönettel tartozunk Bányai Viktóriának, Kónya Juditnak, Honti Katalinnak és Frauhammer Krisztinának értékes tanácsaikért.

¹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885. XVI–XVII. A hivatkozott oldalakon említene a szerzők egy 1723-ból származó jegyzőkönyvet, melyben zsidó eskümintát olvasható. Ez közvetett bizonyítéka annak, hogy huzamosabb ideig (kereskedelmi célból) éltek zsidók a városban.

² *A Magyar Királyi Kormány 1919-22. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest: Atheneum, 1926. 11.

1930-ra ugyanebbe a kategóriába 5560 fő számított.³ Ezzel Szegeden élt a trianoni Magyarország harmadik legnagyobb zsidó közössége. Napjainkban mintegy 300 fő tartozik hivatalosan is a közösséghez.

A Szegedi Zsidó Hitközség fejlődése során hitéleti és társadalmi intézmények sorát hívta életre. Elsőként a Chevra Kadisa, majd a Betegség-lyező és Temetkezési Egylet alakult meg, létrehozták a temetőt, majd az iskolát, az árvaházat és az árvaegyletet, később óvodát, könyvtárat, kórházat és menházat, nő-, leány- és legényegyletet. A rituális fürdő létrehozásáról nincs adatunk. Mindezek mellett működtek különböző jótékonyági céllal, kisebb-nagyobb összegből gazdálkodó egyesületek, amelyek szintén a helyi zsidó élet aktív szereplői voltak – és az archívum potenciális iratképzőivé váltak.

Héber nyelvű dokumentum. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

³ A Magyar Királyi Kormány 1931. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest: Atheneum, 1933. 11.

A szegedi zsidók mindig is hajlottak a minél teljesebb társadalmi integrációra és a magyar kultúra befogadására. A közösség meghatározó személyiségei igen aktívan kiálltak ezen álláspont mellett. Elsőként, 1843-tól Pillitz Dániel rabbi szorgalmazta, hogy a zsidók minél előbb az ország egyenjogú állampolgárai legyenek. Az emancipáció lelkes híveként tartották számon, aki ráadásul – azokban az időkben nem megszokott módon – magyarul prédikált.⁴ A neves rabbidinasztia leszármazottai, Löw Lipót és fia, Löw Immánuel szintén e nézet elkötelezettjei voltak. Az 1868–69. évi kongresszust (hivatalosan Izraelita Egyetemes Gyűlést) követően a szegedi közösség nagyobb hányada a kongresszusi (neológ) irányzatot választotta. Egy kisebb csoport Szegedi Orthodox Zsidó Imaegylet névvel alapított új egyesületet.⁵ A 19. század végére Szeged város gazdaságának döntő fontosságú és nélkülözhetetlen szereplőivé váltak a zsidók. Beilleszkedésük egyik jele a magyarnyelvűség volt. A korábban német–magyar vegyes tannyelvű elemi iskola 1863-ra kizárólag magyar tannyelvűvé vált, és 1910-re a 6907 főből álló zsidóság 93 %-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁶

A szegedi zsidó közösség megalakulása óta sok jelentős személyiséget adott Szegednek, Magyarországnak és az egyetemes emberi társadalomnak – tudósokat, művészeket, rabbikat stb. A mai napig számos épület, intézmény, gyár, könyv, művészi alkotás őrzi emléküket és kezük munkáját. Nekik köszönhetően vált Szeged a 20. század eleji vidéki Magyarország egyik legfontosabb gazdasági és kulturális központjává. Szeged ugyanakkor az innovációk és önerőből felemelkedett emberek sikertörténeteinek hazája is, köztük található a Pick, a Kotányi és a Herz család. Az ő egymásra találásuk a két Löw-vel remek táptalajt biztosított a neológiának. A helyi zsidó lakosság foglalkozása egyébként igen sokrétű volt. Jó példa erre az új zsinagóga építése, ahol szinte kizárólag helyi mestereket bíztak meg, és többségük zsidó volt.⁷

⁴ Ábrahám Vera: A Pillitz ügy. Fejezetek Pillitz Dániel életéből. *Restancia*, 2020. <http://www.restancia.hu/hazai/abraham-pillitz.htm> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁵ Ábrahám Vera – Urbancsok Zsolt: *Orthodox zsidók Szegeden: A Szegedi Orthodox Zsidó Imaegylet története. Szegedi Judaisztikai Közlemények 6.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség – dr. Birnfeld Sámuel Könyvtár, 2018.

⁶ Varga László: „Ha egyszer Szegedet megkérdeznék...” *Szeged*, 2001/9 (13. évf.) 6–10.

⁷ Anon. [Löw Immánuel]: *A szegedi új zsinagóga.* Szeged: Traub, 1903. 14.

A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának története

A hitközség archívuma csaknem 200 éves időszak hivatalos és magán-dokumentumait őrzi, továbbá textilek és más tárgyak is részei a gyűjteménynek. Mivel az iratok és tárgyak sorsa szorosan összefügg a közösségével, ezért a gyűjtemény magán viseli mindazon történelmi események nyomait és következményeit, amit a helyi zsidóság is átélt. E tény egyben idő- és mennyiségbeli határt szab a kutatásoknak: a keletkezés és a veszteségek egyaránt az archívum történetének részei.

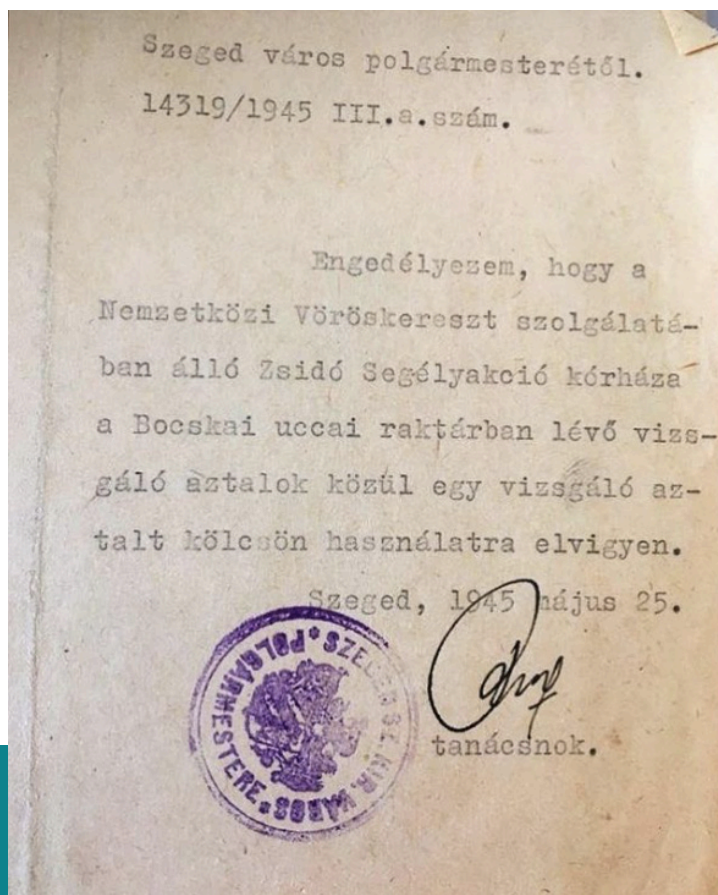
A zsidó közösség első évtizedeiből sajnos nem maradt fenn eredeti forrás, a legkorábbi megmaradt dokumentum egy héber nyelvű irat 1823-ból. Időben a következő egy 1839. évi német nyelvű *protocollum* hathavi előjárósági bejegyzéssel, mely a régi zsinagóga tervezési munkálatairól, Bak Hirs Cviről, az első rabbiról is szót ejt, valamint itt olvasható először az akkori előjáróság tagjainak aláírása. A textilgyűjtemény legkorábbi darabja 1854-ből származik. Az 1860–1870 közötti időszak három nagy kötetnyi jegyzőkönyv-összeállításában a hitközség fontos eseményeit rögzítették, néhány helyen Löw Lipót bejegyzéseivel és aláírásával. Az 1900-as évekig tartó időszakból, majd az I. világháborút követően több doboznyi dokumentum maradt, az I. világháború éveiből viszont alig van irat.

Az archívum gyűjtőkörét illetően a fondjegyzék nyújt eligazítást, amely az intézmény honlapján is olvasható.⁸ Felsorolásszerűen a következő dokumentumok képezik a gyűjteményt: anyakönyvek, katonai összeírások, a hitközségen belül működő különböző egyesületek iratai,⁹ végrendeletek, szavazói regisztrációs nyilvántartások, gyászjelentések, előjárói, elnöki beszédek, a deportáltak és a visszatérők listája, brit mila (körülmetélés), különböző igazolások, iskolai feljegyzések (naplók, évkönyvek, beszámolók). Emellett megmaradt számos térkép, hivatalos és magánszemélyek naplói, temetői anyakönyvek és kartonok, az egykori rabbik, előjárók magán- és hivatalos iratai, kérvények, a zsinagógaülések nyilvántartásai, protocollumok, kultuszadó-befizetések, névmagyarosítások, kitérések, betérések, közgyűlések jegyzőkönyvei, pászkagyártás és -eladás, továbbá a szegedi orthodox imaegylet doku-

⁸ Urbancsok Zsolt: *A Szegedi Zsidó Hitközség fond- és állagjegyzéke*. Szeged, 2019. (kézirat) <https://szegedjewisharchive.org/fond-jegyzek/> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

⁹ Nőegylet, Leányegylet, Temetkezési és betegsegélyező egyesület, Báró Jósika Miklós Cserkészcsapat, Pártfogó Iroda, jótékonyági alapítványok stb.

mentumai. Ismert és kevésbé ismert szegedi zsidó családokról maradt dokumentumok, pl. Holtzer, Back, Kotányi, Pick, Herz. Az archívum részét képezik a kutatók munkáinak másolatai és a témában írt szakdolgozatok is. Emellett különösen értékesek és egyediek a feliratos rituális textilek, a munkaszolgálatból hazahozott tárgyak és a zsidó cserkészlet tárgyi emlékei.

Szeged város polgármesterének engedélye, 1945. május 25.
Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

A jelenlegi állomány 1970-ig bezárólag mintegy 25 iratfolyóméternyi (ifm) irat. Ezen felül 40 db zsinagógai textil, 4 irattári doboznyi fotó, 0,5 ifm kotta, 1 ifm zsinagógaépítési tervrajz, számos egyéb tárgy és 1,5 ifm családi dokumentum. Hála a szegedi zsidó családoknak és a világ különböző tájain élő leszármazottaknak, a gyűjtemény az irat- és tárgyardományok jóvoltából folytonosan gyarapszik.

Az iratok mérete A/5-től A/3-ig terjed. Anyaguk papír vagy karton, melyek jelentős része sérült, töredezett, helyreállításra szorul. Nyelvüket illetően magyar, héber és német, többnyire gépírással vagy nyomtatva, kisebb részben kézzel írtak. Az iratok mellett az archívum a következő típusú tárgyakat őrzi: festmények, fényképek, kották, szobrok, hanglemezek, CD-k, magnókazetták, névtáblák, rituális textilek, márványtáblák. Az egyik említésre méltó különgyűjtemény az a 300 darabos kézírásos bejegyzéses imakönyvállomány, melyek személyes szövegei talán az egyetlen megmaradt emléket jelentik az egykor Szegeden vagy az ország más részein élt embereknek. A teljes feldolgozás és a forrásközlés folyamata zajlik.¹⁰

A hitközség története során keletkezett hiányok mértéke, vagyis az elpusztult vagy eltűnt anyag mennyisége és az eltűnés időpontja csak részben deríthető fel. Okai azonban többnyire világosak: például 1848-ban a hitközség kompromittáló dokumentumait elégették.¹¹ Az 1914–1918 közötti időszakból minimális mennyiségű dokumentum maradt fenn, de nincs információ arról, hogy mikor és hogyan tűntek el ezek az iratok. A legsúlyosabb veszteség a II. világháború és a deportálás idején következett be. 1945-ben eltűnt a Chevra Kadisa 158 év alatt keletkezett teljes anyaga. Néhány doboznyi pénztári belég maradt csupán és szinte csoda, hogy megvan a Szent Egylet harmadik törzskönyve.¹² A hitközségből a háború után is több ezer irat veszett el, pl. az 1970-80-as években a helytelen selejtezési módszer következtében. Az anyakönyvek szintén hiányosak. A dokumentumok bizonyos része korábban zsákokban, más holmival együtt egy tárolásra szolgáló helyiségben volt. Más része viszont csak 2018-ban került elő két lezárt irodai szekrényből, melyeknek elveszett a kulcsa.

¹⁰ Ábrahám Vera: A Szegedi Zsidó Hitközség különleges imakönyvei. *Restancia*, 2020. <http://www.restancia.hu/dokumentum/abrahamvera-imakonyvek.html> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

¹¹ Löw – Kulinyi, 1885. 76.

¹² Ábrahám Vera – Bányai Viktória: *A Szegedi Szent Egylet Aranykönyve, a harmadik törzskönyv*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség – dr. Birnfeld Sámuel Könyvtár, 2014. Fontos dokumentum a család- és történeti kutatás szempontjából.

Nincs már meg Szegeden a Löw Könyvtár¹³ és annak egykor Löw Lipót és Löw Immánuel által precízen vezetett nyilvántartása, valamint az ajándékozáskor (1940) öt példányban készített könyvjegyzék és annak mutatója sem. E korszak elveszett iratainak és tárgyainak mennyiségét sem lehet pontosan megállapítani, legfeljebb találgatásokra vagy becslésekre hagyatkozhatunk. Került belőlük Izraelbe, az Egyesült Államokba, magánszemélyekhez és eddig még fel nem derített helyekre is.

A korábbi évtizedekben is, de 2022 januárja óta már dömpingszerűen bukkannak fel hazai és nemzetközi aukciókon a Szegedi Zsidó Hitközség kizárólagos tulajdonát képező értékes egyedi tárgyak, illetve különböző évkörökből származó iratok, köztük a hitközség legrégebbi írott és tárgyi emlékei.¹⁴ A szóban forgó tárgyakat az előljáróság bizonyíthatóan nem adta ki, és nem ajándékozta el senkinek. A Szegedről és más hitközségektől származó tárgyak és iratok aukcióra bocsátása révén nemcsak a magyar, hanem az egyetemes zsidóságot is felbecsülhetetlen és pótolhatatlan veszteség érte.

Az iratanyag rendezésének első lépéseit a 2000-es években a Jad Vasem Magyarországi Kutatócsoportja Molnár Judit és Frojimovics Kinga részvételével végezte el. Elkészítette az iratok zömének alapkategorizálását, és mikrofilmre másolta a Szegedi Zsidó Hitközség archívumának holauszthoz köthető dokumentumait. Ezeknek a mikrofilmeknek egy digitalizált másolata a Jad Vasemben található.

Az irat- és tárgygyűjtemény archívummá rendezésében hatalmas előrelépést hozott a 2017–2019 közötti időszak. Ekkor kezdeményezésünkre és szervezésünkben az archívum teljes anyagát levéltári előírásoknak megfelelően rendeztük, majd 1970-ig bezárólag 15 ifm mennyiséget digitalizáltunk, ezeket folyamatosan kulcsszavazzuk.¹⁵

¹³ Löw Immánuel 1940-ben úgy rendelkezett, hogy a hitközségre hagyja világhíres könyvtárát. A gyűjtemény 1944–1948 között részben hányódott, részben a városi könyvtárban várakozott. Majd több lehetséges megoldás után az előljáróság többsége úgy döntött, hogy kerüljön a kéziratos hagyatékkal együtt Izraelbe. A 8 ládányi iratot 1948-ban Budapestre, a Rabbiképzőbe szállították átválogatásra. Végül a gyűjtemény maradványai, a Szegedről elkerülés után 9 évvel, 1957-ben érkeztek Jeruzsálembe. Sajnos a kéziratok kivételével nem tartották egyben a hagyatéket, sőt a hivatalos neve, „Löw Immánuel Rabbisági Könyvtár” sem maradt meg. Az állomány mintegy negyede elveszett.

¹⁴ Például a Szegedi Zsidó Hitközség egyik legkorábbi Tóra-ékszere pár hónapja bukkant fel egy izraeli aukción az ún. Raj-hagyatékból. <https://www.kedem-auctions.com/en/content/torah-shield-and-pair-finials-szegeds-first-synagogue-its-early-years—silver-smith-franz> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

¹⁵ A 2017–2019-es projekt munkatársai voltak: Ábrahám Vera, dr. Pataricza Dóra, Urbancsok Zsolt, Kádas Gabriella, Miklós Mónika, dr. Czimbalmos Mercédesz, Nagy Zoltán.

2018-tól kezdve a közeli városok és Szeged fiókhitközségeinek nálunk megmaradt zsidó vonatkozású anyagát is feltérképeztük. Ennek köszönhetően a szentesi hitközség dokumentumainak egy része 2019-ben átkerült a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumába, például az a dokumentum, amely Szentes zsidó lakosságának részletes listáját tartalmazza, családfáikkal együtt. A szentesi gettósításról 1944. május–júniusában több irat is készült. Továbbá itt vannak a helyi hatóságok által írt dokumentumok, amelyekben rögzítették, hogy mely, korábban zsidó tulajdonban lévő lakásokat kell szétszítani Szentes nem zsidó lakosai között azok igényei és kívánságai szerint. Ezek a feljegyzések még kiadatlanok és feldolgozatlanok.¹⁶

Mára az archívum és kutatószoba fizikai létrehozása, állományvédelmi feladatainak megoldása is megtörtént. Minden irat és tárgy az állományvédelmi szempontoknak megfelelően, savmentes szabvány dobozokban polcokon, illetve a tárgygyűjtemény és a rituális textilek speciális szekrényben, tűzzáró ajtó mögött, az archívum számára kialakított helyiségekben vannak. Céljainknak megfelelően az örökségvédelem és közzététel érdekében az állományt folyamatosan feltöltjük a honlapunkra, és ezzel a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is bekapcsolódtunk. 1945 óta most kutatható először teljességében az archívum anyaga. Mivel korábban nem volt biztosítva sem a személyi feltétel, sem pedig a hozzáférhetőség, ezért a kutatók – néhány kivételtől eltekintve – az anyakönyveken kívül nem juthattak az iratokhoz. Levéltáros szakembert jelenleg sem tud a hitközség alkalmazni, ezért önkéntesek közreműködésével valósulhat meg a kutatói munka, valamint az archívum rendben tartása, fejlesztése és gyarapítása. Tudományos tevékenységünk, céljaink szorosan kapcsolódnak a Szegedi Zsidó Hitközséghez és a Szegedi Zsinagógáért Alapítványhoz.

Az archívum vezetői elkötelezettek a nyílt hozzáférés mellett. A fő cél, hogy az eredmények olyan formátumban legyenek hozzáférhetők, amely nagyobb vonzerővel és elérhetőséggel bír a nagyközönség körében. A digitalizálásnak köszönhetően az állományban immár nemcsak személyesen lehet kutatni, hanem jelentős része a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának honlapján is elérhető (szegedjewisharchives.org). Az archívum különböző megkereséseket kap egyénektől és csoportoktól,

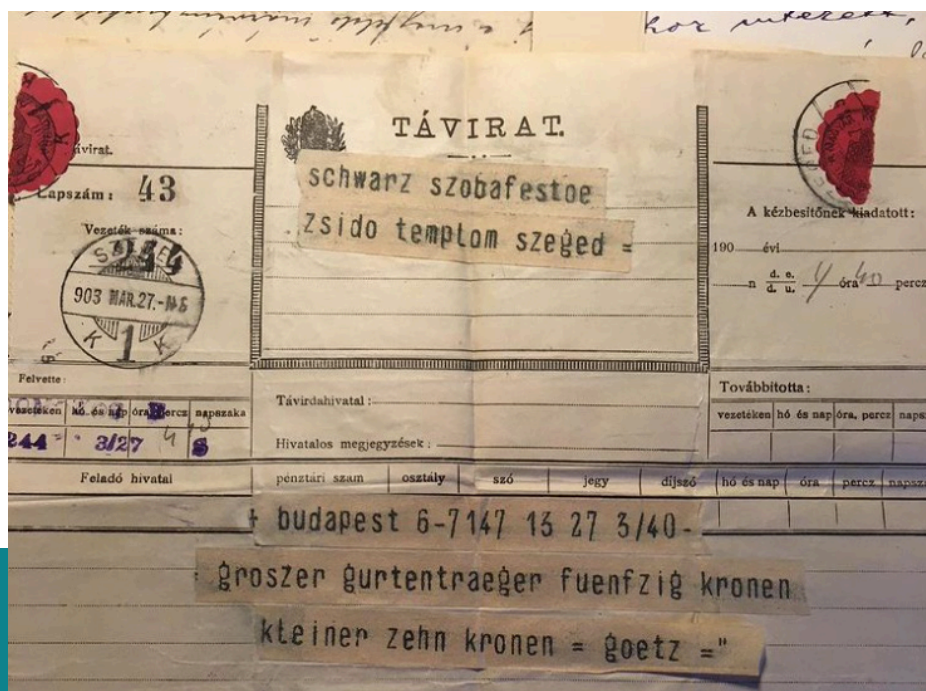
¹⁶ Pataricza, Dóra: A jar of jam and two kilograms of split pea: Documents on the Holocaust in Szentes. S: *I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*. 2023 (megjelenés előtt).

Magyarország különböző településeiről és külföldről is. A felhasználók családkutatás, temetői segítségnyújtás, helytörténeti témák, fotók és kották kutatása, módszertani kérdések igényével fordulnak hozzánk. 2022 áprilisában például a szegedi Radnóti Miklós Gimnázium 11. osztályos tanulói kértek segítséget, hogy az iskolai Holokauszt-emléknap alkalmából, a helyi botlatóköveken olvasható áldozatokról anyagot gyűjthessenek.

Pick Móric botlatókőve. Pataricza Dóra. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

A megőrzésnek és feltárásnak sokrétű feladatát töretlenül ellátja az archívum, és e folyamat együtt jár a hitközség szellemi és tárgyi értékeinek tudatos gyűjtésével, gyarapításával, közkinccsé tételével. A feldolgozásokra létesített projekt nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar és a zsidó történelem, valamint Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődéstörténete területén ritka és elsődleges források álljanak minél több kutató rendelkezésére. Az archívum nélkülözhetetlen forrása a helytörténeti, vallástörténeti és családkutatásnak is. A tevékenység egyik kiemelten fontos része az állományra épülő tematikus kiállítások rendezése, az archívumot bemutató foglalkozások, illetve konferenciákon előadások tartása, vagy éppen csoportos temetői séták lebonyolítása. Az archívum létrehozásakor a lokalitás figyelembevétele fontos szempont volt, mivel a helyi közösség önismeretéhez, identitásához az archív anyag elengedhetetlen. A feldolgozás során ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy az iratanyag jelentősége túlmutat a régió és az ország határain is.

Távirat, 1903. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

Az archívum anyagára épülő tudományos projektek

A dokumentumok feldolgozásának és megismertetésének érdekében az archívum munkatársai folyamatosan publikálnak, előadásokat tartanak. Szintén e célból látható az archívum honlapján a különleges iratainkból való válogatás és témajavaslatok a további kutatáshoz. A *Restancia* című folyóiratában havonta egy-egy szegedi iratot ismertetünk.¹⁷ A *Szegedi Judaisztikai Közlemények* tíz füzetének elsődleges forrása szintén az archívum anyaga. Másik fontos közzététel és egyben forrásmunka a szegedi zsidó temetők múltjának feltárása.¹⁸ A világhírű Löw Könyvtár történetének dokumentálása, melyben a héber kötetek ismertetését Bányaí Viktória írta, szintén ezt a célt szolgálta.¹⁹

Az archívumban jelenleg futó egyik projekt, a Claims Conference Kutatási Alapja, illetve az IHRA (International Holocaust Remembrance

¹⁷ A rovat írásait lásd: <https://www.restancia.hu/dokumentumok/> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

¹⁸ Ábrahám Vera: *Szeged zsidó temetői*. Szeged, 2017.

¹⁹ Ábrahám Vera: *Szegedtől Jeruzsálemig. A Löw könyvtár története*. Szeged, 2022.

Alliance) által finanszírozott kutatás keretében, az Újvidéki Zsidó Hitközség kutatóival együtt a Szegeden keresztül deportált összes áldozat nevét, adatait, sorsát digitális adatbázisban rekonstruáljuk és elemezzük (projektvezető: Pataricza Dóra). A holokauszt áldozatainak listája nem pontos és nem teljes, amint ez az archívumban fennmaradt dokumentumokból egyértelműen kitűnik.²⁰ A Szegedről Strasshofba deportált zsidók sorsát nemrég Frojimovics Kinga és Molnár Judit tárta fel és publikálta.²¹ A projekt további jövőbeli célja, hogy az áldozatok élettörténetét személyes elbeszéléseken keresztül is bemutassuk, és oktatási célra is felhasználhatóvá tegyük. A munkafolyamatok bemutatása módszertani példaként szolgálhat a soá magyarországi és a kelet-európai kutatása részére.

2018 óta a Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma együttműködik a jewishgen.org, az Arolsen Archive és az United States Holocaust Memorial Museum intézetekkel, mely együttműködés szoros és folyamatos. A holokauszthoz köthető dokumentumokat átadtuk ezen intézményeknek, és a kutatók immáron az ő honlapjukon át is elérhetik a gettósítás listáját, illetve a túlélők névsorát.²² Következő tervezett lépés a deportálásból visszatértek igényléseit tartalmazó 12 doboznyi irat teljes körű feldolgozása és tárgyszavazása, majd ezen adatbázisok nyilvánossá tétele.

Egy másik, 2020–21-ben folyó projekt keretein belül megtörtént a zsinagóga építészeti kivitelezési terveinek és a zsinagógatextileknek a konzerválása és részben restauráltatása, illetve kiállításokon történő bemutatása. A katalogizálási projekt munkálatai során 2018-ban a hitközségi irodába lakatost kellett hívni egy régen nem használt fiók és szekrény kinyitásához. A fiókból kerültek elő a zsinagóga építészeti

²⁰ Dunainé Bognár Júlia – Kanyó Ferenc: A második világháború Szegedi hősei és áldozatai. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XXIII.* Szeged: Szeged Csongrád Megyei Levéltár, 1996; Kanyó Ferenc: Szeged és környéke második világháborús hősei és áldozatai. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. XXIII/A,* Szeged: Szeged Csongrád Megyei Levéltár, 2000; Zombori István: *A szegedi zsidó polgárság emlékezete,* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1990. 163–200.

²¹ Frojimovics Kinga – Molnár Judit: *Szeged – Strasshof – Szeged: Tények és emlékek a Bécsben és környékén "jégre tett" Szegedről deportáltakról. 1944–1947.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék; Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

²² Holocaust Survivors and Victims Database. Szeged, Hungary Deportation Survivors, United States Holocaust Memorial Museum <https://www.ushmm.org/online/hsv/source-view.php?SourceId=49350> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

tervei, a szekrényből pedig a községkerület településeinek 1960 év körüli iratai.²³

A zsinagógához köthető dokumentumok közül különösen értékesek az építési iratok, főként a tervpályázatra beérkezett jelentkezések – a 13 darabból nyolc megmaradt –, továbbá Löw Immánuel, Baumhorn Lipót építész és a textiltervező, Schlesinger József rajzai, tervei, levelezéseik. Nemcsak a zsinagóga, hanem a székház és a temetőben álló ún. cinterem, azaz szertartási épület tárgyában folytatott levelezés bizonyos része is fennmaradt. Ugyancsak megvan a főrabbi, az elöljáróság és a mesteremberek közötti levelezés, valamint a dekorációs program német és magyar nyelven, illetve az építkezéshez szükséges szerződések és számlák.²⁴ A Szegedi Új Zsinagóga tervrajzainak konzerválására és részbeni restaurálására, majd digitalizálására egy újabb ösztöndíj révén nyílt lehetőség, ennek eredményeként az archívum dokumentumain alapuló és az építésre vonatkozó kutatás megkezdődött.²⁵

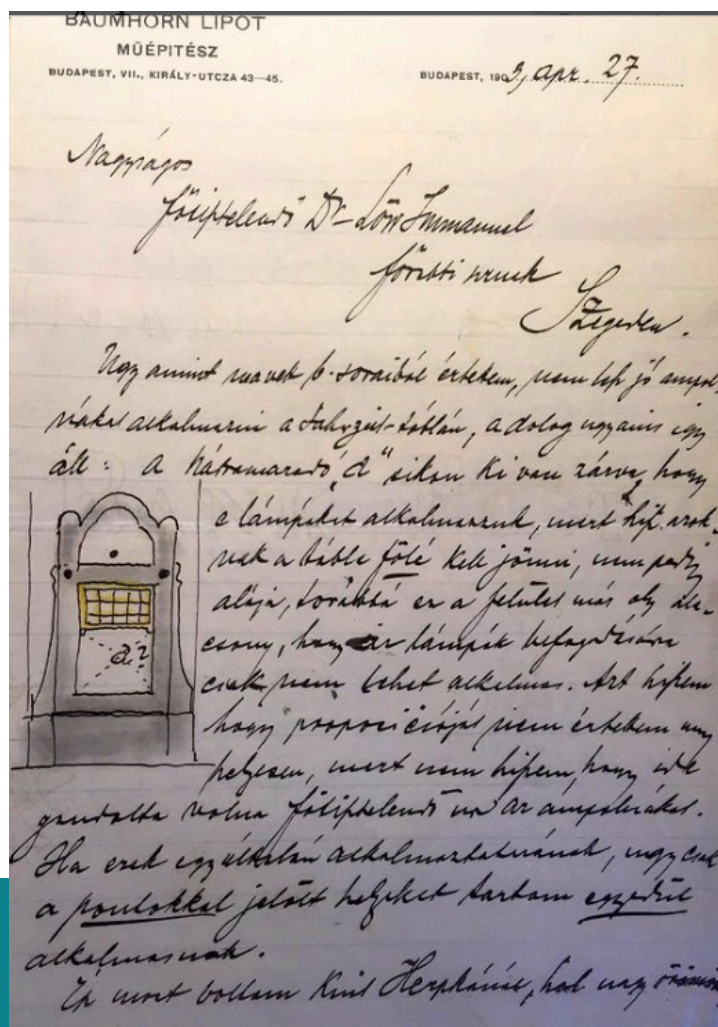
A szegedi neológ zsinagóga Baumhorn legkomplexebb épülete, melynek koncepciója Löw Immánuel főrabbi-val való közös munka eredménye. Az archívum számos dokumentumot őriz, amelyek segítségével rekonstruálható a zsinagóga építésének és díszítésének folyamata. A kiviteli tervrajzok jelentőségét az is adja, hogy segítségükkel képet kaphatunk a 19–20. századi díszítési technikákról, a tervezési és kivitelezési gyakorlatról és nem utolsósorban a főrabbi esztétikai és műszaki igényeiről, elképzeléseiről. Az építészeti tervek bemutatják a szecessziós homlokzatdíszeket, a festett fafaragványok részletes rajzait, a bronz gyertyatartók, a kőkorlátok, a mennyezet és a padlók rajzait. Bár az

²³ A zsinagóga szekrényében és a székház egyik raktárában voltak azok a rituális textíliák – köztük a zsinagóga avatási parochetje (tórafüggöny) –, melyek állapota nemcsak rossz volt, hanem némelyiket már nem is lehet eredeti állapotába visszaállítani.

²⁴ Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, „A zsinagógaépítés iratai” feliratú dobozok (HU_SZZSH_A_II_6a).

²⁵ Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Vadrózsa, bogáncs és cédrusok: A Szegedi Új Zsinagóga dekorációja. *Múlt és Jövő* (megjelenés alatt), illetve Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: The heritage of the Jewish religious buildings in Szeged. Stojavljević, Rastislav (ed.): *Synagogues and Jewish Heritage in Southeastern Europe*. Novi Sad, 2021, 313–345. A Löw által tervezett ablakokról (ford. Hrotkó Larissza) és a Löw-hagyatékról: Barna Gábor – Glässer Norbert – Zima András: *Löw Immánuel: Zsidó folklór tanulmányok*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék 2014. A Löw Immánuel válogatott műveiből eddig megjelent két kötet: Hidvégi Máté – Ungvári Tamás (szerk.): *Löw Immánuel válogatott művei 1. Virág és vallás*. Budapest: Löw Heritage – Scholar, 2019. Hidvégi Máté – Ungvári Tamás (szerk.): *Löw Immánuel válogatott művei 2. Fényszóró drágakövek*. Budapest: Löw – Heritage Scholar, 2019.

eredeti tervek egy része nincs már a hitközség tulajdonában,²⁶ az eddigi mostoha körülmények ismeretében csodaszámba megy, hogy az építési dokumentációból négy irattári doboznyi megmaradt. Ennek a dokumentációnak a megőrzése, feldolgozása és bemutatása hozzájárul kulturális örökségünk és a 19–20. századi zsidóságról szerzett ismereteink gyarapításához, valamint kiemeli a zsinagóga és építésze jelentőségének tagadhatatlan elhanyagoltságát.

Baumhorn Lipót és Lőw Immánuel levelezése, 1903.
Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

²⁶ A tervrajzok egy része sajnos – az archívumi dokumentumok bizonyossága alapján – szintén 1964 és 1970 között tűnt el a hitközség irattárából, és időnként pl. az ebay-en bukkant fel.

Az archívumban őrzött legtöbb textil és tárgy történetéről nincs dokumentáció, csupán felirataikból lehet tájékozódni. Az itt tárolt dolgok közül a legidősebb egy, az 1854. évből származó fémhímzéses parochet, mely még a régi zsinagógában függött a Tóraszekrény előtt. Itt használták továbbá azt a megmaradt néhány tóráköpenyt és egy fém hazkoroh táblát,²⁷ melyek szintén megbecsült és értékes tárgyait. Az 1944-es időszakból a deportált emberektől származó imaszíjak, imazsákok maradtak.

Kiemelendő a zsinagóga 1903. évi avatására rendelt rituális textilkészlet, mely Schlesinger József (1871–1933) héber feliratos tárgyak és liturgiai célú könyvek készítésére szakosodott cégének alkotása. A cég arany- és műhímzési műtermet is működtetett. Ezt a tóraszekrény függőnyt későbbi reklámanyagaiban referenciaként is szerepeltette.²⁸ A parochetet, a hozzá tartozó kapporetet, tóráköpenyt és az időközben elveszett bimaterítőt²⁹ szintén Löw Immánuel és Baumhorn Lipót tervezte. Az avatási textileken kívül tóráköpenyek, terítők, tórafüggönyök, bordúrok, zászlók, imazsákok, ünnepi terítők tartoznak a kollekcióba, összesen mintegy 80 darab. Az állományvédelem érdekében ezeket a hitközség 2020–2021-ben kitisztíttatta, konzerváltatta és gondoskodott a szakszerű tárolásukról, illetve a leltározásukról.³⁰ Katkóné Bagi Éva restaurátor fotókkal szemléltetve írta le a textileket, kézírata még kiadatlan.³¹ A zsinagógai textilek leírását Hamar Edina publikálta először, majd Bányai Viktória minden darabot más aspektus alapján vizsgált meg.³²

2020-ban Katkóné Bagi Éva szegedi textilrestaurátor művész teljeskörűen restaurálta az avatási parochetet, a hozzá tartozó kapporetet és tóráköpenyt. A készlet 2021–2022-ben a Baumhorn Lipót születésének 160. évfordulója alkalmából a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlék-

²⁷ Schäffer Mózes Joachim ajándéka, melyről a Löw–Kulinyi kötetben is megemlékeztek.

²⁸ Bányai Viktória: A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók. *Szegedi Judaisztikai Közlemények* 3. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség – dr. Birnfeld Sámuel Könyvtár, 2017, 9. A parochet látható pl. Schlesinger József boltjának 1906-os reklámanyagában, lásd: *Egyenlőség*, 1906.10.14, 16; Idézi: Bányai 2017. 41, 7. lábjegyzet.)

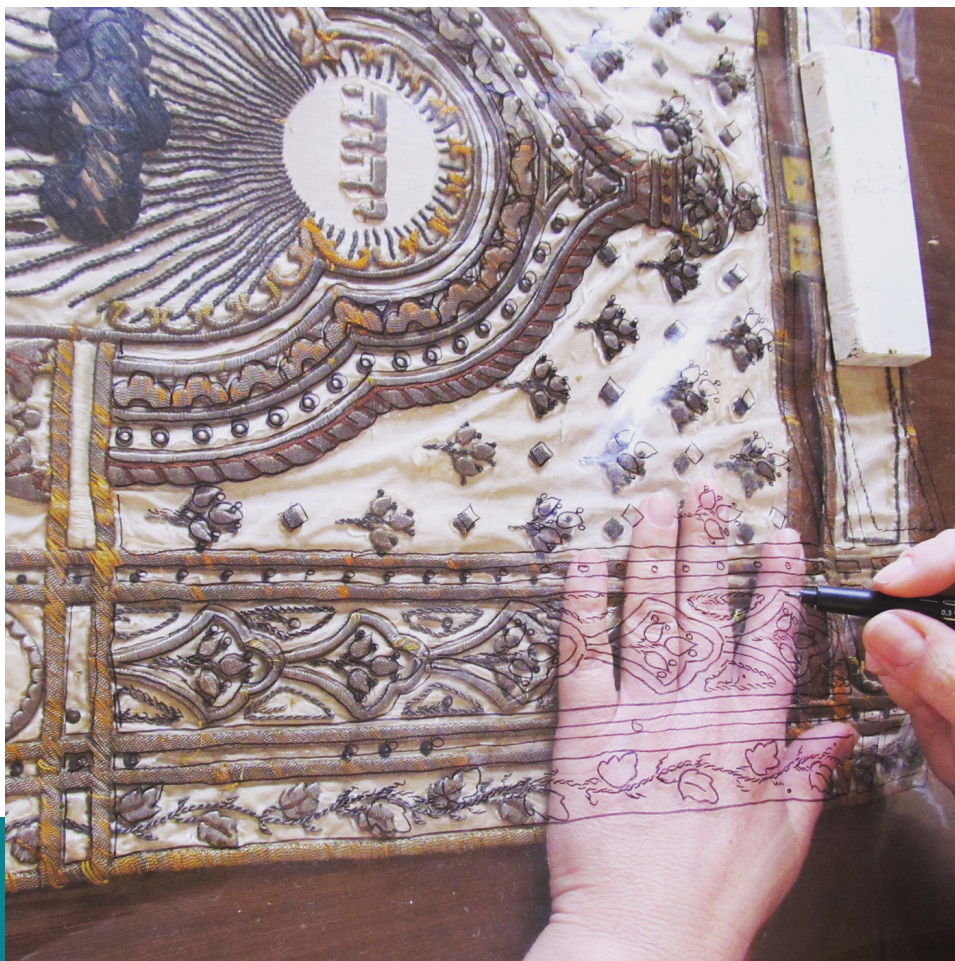
²⁹ Bányai, 2017. 28.

³⁰ Katkó-Bagi Éva 2021. 6. (Projektvezetők: Ábrahám Vera, dr. Pataricza Dóra.)

³¹ Katkó-Bagi Éva: *A szegedi zsidó hitközség textilalapú műtárgyainak katalógusa*. Szeged, 2021. (kézirat)

³² Hamar Edina: A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő kegytárgyak és liturgiai tárgyak állapotfelmérése restaurálás céljából. Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Szeged, 2014, 264–301. és Bányai, 2017.

védelmi Dokumentációs Központ és a Szegedi Zsidó Hitközség együttműködésében megvalósuló, *Áhítatos építészeti formák – Baumhorn Lipót tervei a szegedi zsinagógához* című kiállítássorozat egyik fő látványossága volt.

Katkóné Bagi Éva szegedi textilrestaurátor az avatási tóráköpeny restaurálása közben, 2020. Linczer–Katkó Izabella. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma

2020–2022 folyamán a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központtal, a Rediscover projekttel,³³ a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjteménnyel, illetve az Újvidéki Zsidó

³³ Frauhammer Krisztina – Szentgyörgyi Anna: A REDISCOVER projekt szerepe Szeged zsidó örökségének reprezentációjában. *Targum*, 1, 2022. 152–170. <https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.9>

Hitközséggel együttműködve a hitközség Baumhorn Lipót életművét és a szegedi zsinagógát bemutató kiállítássorozatot szervezett, amely a korabeli dokumentumokkal, tárgyakkal és az avatási textilekkel illusztrálva Szegeden kívül Budapestre, Kisbérre, Temesvárra, Muraszombatba, Turkuba és Újvidékre is eljutott.³⁴

A Szegedi Zsidó Hitközség a felejtés megállításának szándékával indította útjára 2021-ben az *Eltűnt családok* kiállítássorozatot, amelynek kurátora az archívum munkatársa, dr. Frauhammer Krisztina (SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék). Az első kiállítás a szegedi Holtzerek, a második a szintén szegedi Tardos-Taussig Ármin munkásságát mutatja be. A Holtzerek textilkereskedelemmel foglalkoztak, Szegeden bankot és kaszinót alapítottak, nevük hosszú évtizedekig a virilisták, vagyis a legnagyobb helyi adózók között szerepelt. Tardos-Taussig metszetei, rézkarcai számos kiállításon szerepeltek; emléktáblái, a zsinagógában olvasható feliratai, sírkövei ma is őrzik emlékét a városban. Alkotásai mellett Szeged művészeti életének is odaadó és kivételesen aktív szervezője volt. Szoros barátságot ápolt Juhász Gyulával, heti ebédvendége volt József Attila. A kiállítások alapját az archívum dokumentumai jelentik, de ezek az események alkalmat nyújtanak arra is, hogy új források kerülhessenek a gyűjteménybe, pl. Tardos-Taussig emlékkönyvei.

A 2022-ben megvalósított ún. digitális sírkert egy nagyszabású projekt, hiszen mintegy 14 000 temetés zajlott a szegedi zsidó sírkertben. A szegedi zsidó temető nemcsak az itt pihenő híres személyek miatt egyedülálló, hanem különleges sírfeliratai és kivételes szimbólumai révén is. Ebben a sírkertben nyugszanak a hitközség megalapítói, világhírű halottjaink, rabbik, előjárók, tudósok, egykori neves és köznapi családok földi maradványai, közösségünk tagjai a kezdetektől máig. Sajnos már több ezer sírhely azonosíthatatlan, ugyanis kövük elveszett azokkal a nyilvántartásokkal együtt, amelyekben a nevek szerepeltek. Szintén 2022-ben – a Bonafarm cég (a Pick szalámigyár jogutódja) támogatásával – 100 sírkő kapott QR-kódot, amellyel a sírban nyugvó emberek életének részletes leírása érhető el. A QR-kód nemcsak a meglévő köveket őrzi meg digitálisan, hanem ismeretterjesztési és széles körű oktatási szempontból is hasznos.

³⁴ Kurátorok: dr. Oszkó Ágnes Ivett (MÉM-MDK), dr. Pataricza Dóra (SzZsH), dr. Olga Ungar (ÚZsH)

A Szegedi Zsidó Hitközség archívumában lévő dokumentumok egy letűnt kor utolsó megmaradt tanúi. A mi felelősségünk, hogy megőrizzük a dokumentumokat a magunk és utódaink számára. Nincs vesztegetni való idő, hiszen már eddig is számos iratunk, tárgyunk, emlékünk elveszett. Irataink nélkülözhetetlen forrásul szolgálnak a tudományos szakemberek, a felsőfokú oktatásban részt vevők és a családkutatók számára, ezért is igyekszünk minél több fórumon népszerűsíteni az archívum létét és állományát.

Tóth Andor

Hol születtek a pesti zsidók?

Az 1827-es összeírás adatainak azonosítása

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár idén, 2022-ben tette digitálisan elérhetővé a pesti zsidó közösség legkorábbi fennmaradt belső összeírásait az 1820 és 1869 közötti időszakból. A *Hungaricana* oldalán elérhető a jelen forrásközlés alapját képező 1827-es összeírás is.¹ Munkámban a pesti zsidó lakosok 1827-es összeírásának születési hely rovatába bejegyzett adatait teszem közzé. A dolgozat első felében a közösség tagjainak származási helyét vizsgálom. Ezután ismertetem az összeírásban szereplő magyar településnevek héber betűs átírásának jellegzetességeit, illetve azonosításuk nehézségeit. Mivel a magyarországi településnevek héber betűs forrásokban való megnevezéséről, írásmódjáról még nem született átfogó munka, így az itt közzétett adatbázis és szempontrendszer előmunkálatul szolgálhat ehhez. Forrásközlésem többek között azért is fontos, mert a településnevek héber betűs megnevezésével nemcsak hivatalos dokumentumokban, hanem nyomdák, kiadási helyek esetén,² valamint zsinagógai tárgyakon, sírfeliratokon, responsumokban is találkozhatunk, s ezek azonosítása sok esetben nehézségekbe ütközik.

Az 1827-es összeírást a pesti zsidó közösség maga készítette, minden bizonnyal belső adóztatási céllal. Emiatt az uradalmi és állami összeírásokhoz képest a közösségről pontosabb információt nyújt. Az összeírás másik fontos jellegzetessége, hogy héber betűs németül íródott, ezáltal lehetőséget biztosít nyelvhasználati sajátosságok vizsgálatára is. Érdekes

■ Tóth Andor, alapszakos szabad bölcsész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, email: andor0202@gmail.com

¹ Pesti zsidó közösség iratai 1851 előtt. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *Hungaricana*. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mioi_pesti_zsido_kozosseg_osszeirasok/ (letöltés ideje: 2022. december 10.)

² A településnevek héber betűs közlésével nyomdák, kiadási helyek szempontjából foglalkozik Komoróczy, Szonja Ráhel: *Jewish Toponyms in Historical Hungary*. In: Uő: *The History of Yiddish Culture in Hungary*. PhD Diss., University of Oxford, 2007. 8–13.

sajátosság például, hogy az összeíró a hivatali kifejezéseket a német normanyelvből, illetve a lokális nyelvjárásból kölcsönözte (pl. *mispoche* helyett *familie*), ami jól szemlélteti a pesti zsidó közösség integrációs stratégiáját a hivatali nyelv tükrében.³ Az 1833-as belső összeírás és a későbbiek már német nyelven, gót betűkkel íródtak, így a vizsgálati tárgyunkat képző dokumentum az egyik legnagyobb merítésű héber betűs forrás a pesti zsidókról. A forrás korábbi feldolgozásának hiánya talán épp a nyelvhasználatra vezethető vissza, hisz elkerülte a nyelvet nem ismerő kutatók figyelmét. Jelen publikáció ezt a hiányosságot hivatott pótolni.

Az összeírás házanként, azon belül háztartásonként rögzíti a városban lakó zsidók adatait. Feljegyzi a háztartásban élők nevét, foglalkozását, jogi státuszát (kommoráns, tolerált, jogalap nélküli)⁴, születési helyét, a Pesten eltöltött éveik számát, életkorát, családi állapotát és a háztartáson belül elfoglalt helyét (szülő, gyermek, alkalmazott). Az összeírás 232 oldalán 993 háztartás szerepel, 5286 lakossal, ami az ország zsidó népességének nem egészen 2,7%-át tette ki ekkor.⁵ Összehasonlításképp, 1910-ben Pesten 203 687 zsidó élt, ami az akkori zsidó népesség csaknem 22,4%-át jelentette.⁶ Az 1827-es összeírásban szereplő összlétszám ellentmond az 1826/1827-es és az 1827/1828-as állami lélekösszeírások adatainak. Előbbi 4242, utóbbi 4551 pesti zsidó lakost tart számon, vagyis bő ezer, illetve hétszáz fővel kevesebbet, mint a belső összeírás.⁷ Az eltérés több okra vezethető vissza. A zsidók számára szükséges állandó letelepedés és üzletnyitás joga költséges és nehezen megszerezhető volt, ezért csak kevesen rendelkeztek vele. A városi szabályozás kijátszása érdekében előfordult, hogy az odaköltöző, nem tolerált zsidók az összeírások alkalmával a túrt zsidók alkalmazottjaiként, háztartásuk tagjaiként lettek feltüntetve.⁸ Elképzelhető, hogy ilyen esetekben – a feltűnés

³ Hrotkó Larissza: *A nélkülözhetetlenek. A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére*. Budapest, 2012. 43.

⁴ 1785-ig kizárólag a város által adott időzési engedéllyel rendelkező ún. kommoráns zsidók élhettek Pesten. Ők a városban csak meghatározott ideig tartózkodhattak, és üzletet nem nyithattak. A letelepedés és üzletnyitás csak 1786-tól, a tolerált zsidók számára volt lehetséges, akik a türelmi jogot a helytartóság révén a királytól vásárolták meg.

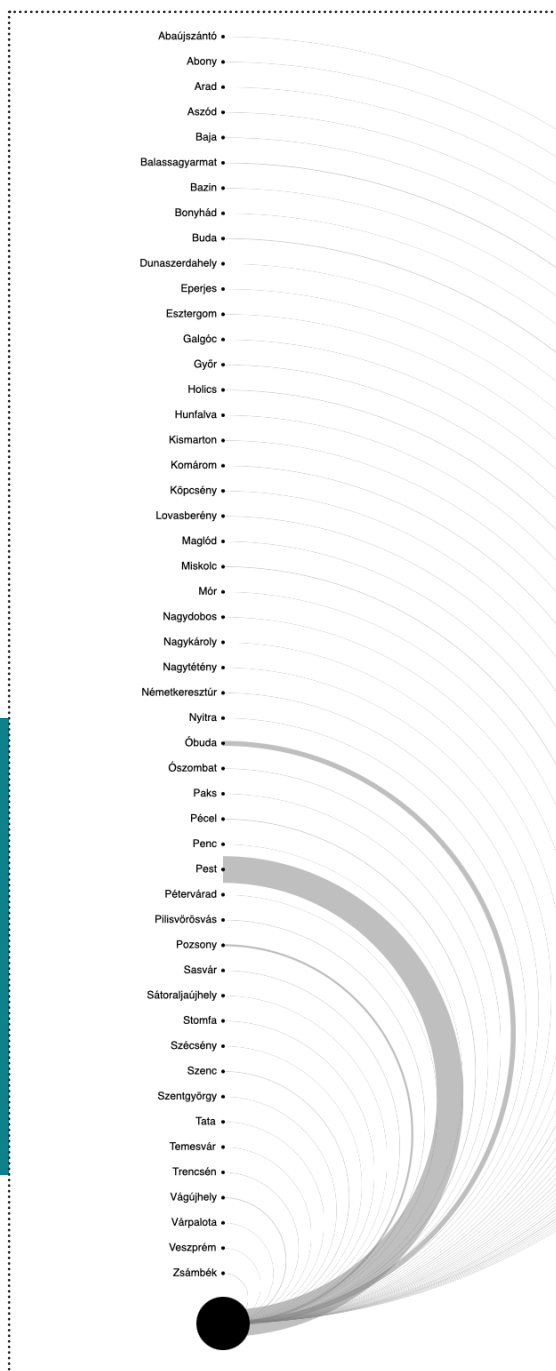
⁵ Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok*, 1992/1. 59–79.

⁶ Silber, Michael K.: Budapest. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2015. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Budapest> (letöltés ideje: 2022. december 9).

⁷ Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*. Budapest, 1968. 156–157.

⁸ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten. A legrégebbi időktől 1867-ig*. Budapest: IMIT, 1901. 348.

elkerülése érdekében – a valós számnál kevesebb ember került bediktálásra. Hatványozottan igaz ez egy jogalap nélkül Pesten élő zsidóra, aki esetleg így próbált kikerülni a hatóságok látóköréből. Pest városa is érdekelt lehetett a zsidók alulreprezentálásában, nehogy az összeírás később jogalapot biztosítson a jövevény zsidók állandó letelepedésére.

*Pesti zsidó község összeírása 1827,
az ábrán azok a települések szerepelnek,
amelyeket több mint 10 fő jelölt meg
születési helyként*

A törökök 1686-os kiűzése után egészen II. József 1783-as rendeletéig (*Systematica gentis Judaicae regulatio*) zsidók nem telepedhettek le Pesten, illetve illeték fejében is csak akkor szállhattak meg, ha továbbutazásuk valamilyen módon akadályozott volt. Habár a helytartóság döntése értelmében zsidók felkereshették a pesti országos vásárokat, Pest városa több alkalommal ebben is korlátozta őket.⁹ A zsidó kereskedők a forgalmas vásárok könnyebb megközelítése érdekében nagy számban telepedtek le Óbudán, létrehozva az ország egyik legnagyobb és legjelentősebb zsidó közösségét.¹⁰ II. József rendeletét követően egyre több zsidó költözött Pestre, az első telepések Óbudáról származtak. Az uralkodó 1790-ben bekövetkezett halálát követően, habár a zsidók Pestről nem űzetek ki, a város minden igyekezetével azon volt, hogy a jogalap nélkül Pesten tartózkodó zsidók a városból távozzanak, újabb zsidó telepések pedig ne érkezzenek.

A szülők türelmi joga eleinte nem öröklődött, később csak egy fiúutódra szállhatott. A pesti születésű lányok házasságkötésük után csak akkor maradhattak Pesten, ha újdonsült férjük a várostól tartózkodási engedélyt szerzett, noha előnyben részesítették azokat a kérelmezőket, akik tolerált lányát vették el. Előírták továbbá, hogy zsidó alkalmazottak csak helyi születésűek lehetnek, megakadályozva, hogy ezen a jogon új zsidó lakosok érkezzenek. A szabályokat azonban gyakran megszegték. Ezt jól mutatja, hogy míg a 18. század végi összeírások csak túrt és kommoráns zsidókat tüntettek fel, 1833-ban a két kategóriába tartozó családfők együttes aránya 23%-ra csökkent. A korlátozó intézkedések elsősorban a pesti kereskedők érdekeit védték. A vagyonos zsidó kereskedők a leendő riválisoktól tartván szintén igyekeztek gátat szabni a magyarányú bevándorlásnak.¹¹

Pesten a zsidó lakosság lakóhelyi szegregációja igen erőteljes volt, annak ellenére, hogy gettó nem létesült.¹² Habár Pest városa több alkalommal is indítványozta, hogy zsidók csak a Terézvárosban élhessenek, szórványosan beengedte őket más városrészekbe is.¹³ Az 1826/1827-es és az 1827/1828-as lélekösszeírások adatai alapján a zsidók 81-83%-a Terézvárosban, 15-16%-a Lipótvárosban, a fennmaradók zöme a Belvárosban

⁹ Büchler, 1901. 336–337.

¹⁰ Bácskai Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed*, 8 (1995). 6.

¹¹ Bácskai, 1995. 8–9.

¹² Bácskai, 1995. 11.

¹³ Büchler, 1901. 345–346.

élt, illetve csekély számban, de éltek zsidók József- és Ferencvárosban is.¹⁴ Terézváros belvároshoz közelebb fekvő része zsidók által sűrűn lakott volt, egyrészt a vásártér közelsége miatt, másrészt mert az itteni bérházak nemesi tulajdonosai a polgárokhoz képest készségesebben adtak ki lakásokat zsidók számára. Szinte kizárólag zsidó lakói voltak a Király utca és Országút (ma Károly körút) sarkán álló Orczy-háznak, ami ezért Judenhofként is elhíresült. Az épület egyszerre töltötte be a lakhely, a munkahely és a vallási élet színterét, hisz 248 ember lakott az épületben található 48 lakásban, valamint volt benne 37 raktár, három vendéglő, egy kávéház, illetve mészárszék, rituális fürdő és két zsinagóga is.¹⁵

Származási helyek

Az 1827-ben Pesten élő zsidó lakosok többsége, 4436 fő a Magyar Királyság határain belül született. 741-en azon kívülről származtak, de többségében Habsburg-uralom alatti területekről, 109 személy esetén pedig nem sikerült a születési helyet beazonosítanom. Ennek leggyakoribb oka a héber elnevezés azonosítási nehézségei voltak. További nehézséget jelentenek azok a településnevek, melyek több országban is előfordulnak (pl. Altdorf, Kirchberg, Schwanberg). 26 személy esetén születési hely nem került feljegyzésre, egy esetben pedig a településnév a lap sérülésének következtében veszett el.

A magyarországi születésű személyek valamivel több mint fele, 2390 fő már Pesten született. Ennek hátterében az akkori magas gyermekszám áll, a kiskorúak többsége ugyanis Pesten született. Mivel a század elején a friss betelepülők elsősorban családalapítás előtt állók vagy fiatal házasok voltak, a 17 éven aluliak aránya akkor jelentősen elmaradt a városi átlagtól. Az 1820-as, 1830-as években ugyanakkor a kiskorúak aránya a közösség létszámának 60%-át tette ki, míg a többi felekezetenél arányuk 50% alatt maradt.¹⁶ A szülők generációjában a Pesten születettek aránya jóval alacsonyabb volt: az 1820-as összeírás adatai alapján a magyarországi születésű családfők mindössze 20,27%-a született Pesten.¹⁷ Ennek

¹⁴ Moess, 1968. 156–157.

¹⁵ Bácskai, 1995. 11.

¹⁶ Bácskai, 1995. 10.

¹⁷ Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke. *Magyar Zsidó Szemle*, 53 (1936). 233.

legfőbb oka a zsidók Pesten való letelepedésnek jogi akadályozottsága lehetett. A helyben születettek tehát a szülők generációjában kevesebben voltak, ám a nem pesti születésűek jóval több mint kétharmad része a Magyar Királyság határain belül született, vagyis ennek a közösségnek az adatai is a többlépcsős bevándorlási modellt igazolják.

A Magyar Királyság határain belülről a legtöbben, 743-an Pest vonzáskörzetéből érkeztek. Fontos megjegyezni, hogy ide olyan Pesttől távolabb eső településeket is soroltam, mint például Lovasberény vagy Abony. A legnagyobb kibocsátó közösség Óbuda, onnan 446-an települtek át. Magas számban, 705-en az oberlandi¹⁸ térségből érkeztek. Közülük 180-an a második legnagyobb kibocsátó közösségből, Pozsonyból, 77-en pedig a mai Burgenland területén található „hétközség” (*seva kehillot*)¹⁹ valamelyikéből. További 111 személy valamelyik észak-dunántúli településről származott. Unterlandról²⁰ 134, az Alföld északkeleti részéről 52 személy érkezett. Dél-Dunántúlról 56-an, a Duna-Tisza-közén található alföldi településekről 30-an érkeztek. További 45 személy bácskai, 37 bánsági származású volt. 97 fő születési helye nem sorolható semelyik általam felvázolt kategóriába (pl. Balassagyarmat, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Szécsény, Makó, Nagyvárad, Zimony stb.), 36 személy esetén pedig a születési hely névegyezés miatt nem határozható meg pontosan (pl. Almás, Földvár, Füred, Szentiván, Szentpéter, Tass stb.). Az adatokból kiolvasható, hogy ebben a korszakban a nyugati migráció erőteljesebb volt, ami egybevág azzal a tapasztalattal, miszerint a nyugati és keleti határmenti megyékben megtelepedettek közül az előbbiek voltak mobilisabbak, és korábban vándoroltak az ország belsejébe.²¹

A Magyar Királyság határain túlról származók többsége cseh–morva vidéken született, 281-en Morvaországban, 278-an Csehországban. A Habsburg Birodalom területéről ezen kívül még 22-en Bécsből, 59-en

¹⁸ A Magyar Királyság északnyugati peremvidéke, ahova az újkori zsidó lakosság jelentős része Ausztria és Morvaország területéről érkezett.

¹⁹ A törökök kiűzése után a mai Burgenland területén lévő Esterházy-birtokokon zsidók a hercegtől kapott privilégiumban foglaltak szerint letelepedhettek. A hét község Boldogasszony (Frauenkirchen), Kabold (Kobersdorf), Kismarton (Eisenstadt), Köpcsény (Kittsee), Lakompak (Lackenbach), Nagymarton (Mattersburg/ Mattersdorf) és Németkeresztúr (Deutschkreutz).

²⁰ Szűkebb értelemben a Felső-Tisza-vidék, tágabb értelemben ide tartozik Erdély északi, illetve a Felvidék keleti része (ideértve Kárpátalja egészét). Az unterlandi zsidó lakosság jelentős része Galíciából érkezett a 18–19. század során, és későbbiekben is fenntartotta keleti orientáltságát, idővel erős haszid színezettel.

²¹ Varga, 1992. 76.

pedig galíciai településekről származtak. Galícia felől érkező első tömeges bevándorlás Magyarországra Lengyelország 1772-es felosztása után indult meg. A bevándorlók kezdetben a határmenti megyékben telepedtek le, és tömeges migrációjuk a belső megyék felé csak a 19. század második felében zajlott le. Mivel sokan ekkor találkoztak először kinézetükben „keleti” zsidókkal, belső migrációjukat bevándorlásnak vélték.²² Ugyanakkor sosem volt jelentősebb migráció Pestre Galícia vagy akár az ország északkeleti régiója felől, leszámítva az első világháború alatti galíciai menekültáradatot. 1827-ben a pesti zsidók alig több mint egy százaléka született Galíciában. Ez az arány 1869-ben, tehát a tömeges belső vándorlás korszakában is csak körülbelül 5% volt.²³

73 fő származott német területekről.²⁴ 36-an Bajorországban, 24-en Poroszországban, 13-an pedig más német államokban születtek. Az Orosz Birodalom területéről öt fő érkezett, két személy pedig – az akkor független államként már évtizedek óta nem létező – Lengyelországot vallotta születési helyül. Nyolc háztartásban jegyezték be Balkánról származókat, közülük nyolc személy Belgrádban, négy Nišben, három Bukarestben és kettő Vidinben született. A családfők közül hatnak a foglalkozása vagy neve alapján feltételezhető a szefárd származás. Mindkét feltételnek megfelelt a niši születésű Ruben Saltiel, aki török árukkal kereskedett, illetve a Belgrádból származó Leon Dewet, aki „fränkische chazan”, azaz szefárd kántor volt. Szintén törökáru-kereskedő volt Aron Mechmeiasz (Nachmiasz?), továbbá szefárd vezetéknevet viselt a niši születésű Alojza Saltiel és Elias Albichari.²⁵ További egy személy Párizsban született, hárman pedig olyan településeken, melyek nevük alapján több országhoz is besorolhatók lennének. Az adatokból kiolvasható, hogy a magyarországi származásúakhoz hasonlóan, a külföldön születettek közt is többségben voltak a nyugat felől érkezők.

Az 1820-as összeírásban szereplő 209 külföldi születésű családfő közül 136 cseh–morva vidéken, 38 német területen, 21 lengyel területeken,

²² Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok*, 2018/1. 31–61.

²³ Silber, 2015.

²⁴ Az 1871-ben létrejövő Német Birodalom helyén ekkor több független állam működött. Fontos azonban megjegyezni, hogy mivel a volt lengyel területek esetén az államhatárok megállapításánál az 1795-ös felosztást vettem alapul, Poroszországhoz soroltam legalább 10 olyan személyt, akik születési helye a későbbiekben az Orosz Birodalom része lett.

²⁵ Az esetleges szefárd származást csak esetükben vizsgáltam. A szefárd származásúak azonosításához a teljes populáción belül további kutatás szükséges.

8 a Török Birodalomban, 5 Ausztriában és 1 fő Franciaországban született.²⁶ Az 1820-as és 1827-es összeírásban szereplő adatokat összevetve jelentősebb különbség a cseh–morva és a németországi születésűek között fedezhető fel: előbbiek aránya 10,4%-al nőtt, utóbbiak 8%-al csökken 7 év alatt.²⁷ Utóbbi különbség feltűnőbb, mivel az eltérő területfelosztások miatt a Groszmann Zsigmond által Lengyelországhoz sorolt települések jó részét német településként szerepeltetem.

A héber betűs átírás jellegzetességei

A történelmi Magyarország településeinek – különösképpen azoknak, ahol több nemzetiség élt együtt – gyakran több elnevezésük volt. Más-hogy hívták őket magyarul, németül és szlovákul vagy éppen magyarul, németül és románul. A zsidók által használt héber vagy jiddis elnevezés gyakran egy újabb névalak volt, habár általában valamely másik alakból, többnyire a németből vagy a magyarból származott.²⁸ A zsidók által használt névvel kapcsolatban rabbinikus elvek is léteztek, hisz a responzumirodalomban is gyakran problémaként merült fel egy-egy település helyes megnevezése: Amennyiben több névalakja is ismert volt, kérdésként merült fel, vajon melyik nyelvű megnevezésből kell a zsidó nevet kialakítani. Az egyik nézőpont szerint a többség által használt nyelvből – ez esetben a választás információul szolgál a nyelvhasználatra. Egy erre vonatkozó, 16. századi forrás leírja, hogy habár a régió legtöbb országában elterjedt nyelv volt a jiddis, Magyarországon mégis elsősorban magyar nyelven beszéltek. Ennek megfelelően egy Budán keletkezett válólevélben (*get*)²⁹ a város magyar elnevezése áll elől, a jiddis hátul.³⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy ez nem csupán elméleti

²⁶ Groszmann, 1936. 233.

²⁷ Lehetséges torzító hatás, hogy eltérően Groszmann statisztikájától, mely a családfők származását elemezte, a teljes külföldön született populációt vizsgáltam.

²⁸ Komoróczy Szonja Ráhel: *Yiddish Printing in Hungary*. Budapest: Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011. 11–12.

²⁹ A zsidó házasság vallásjogi értelemben vett felbontásának feltétele a feleség számára válólevél kibocsátása. Ezt a dokumentumot egy háromtagú rabbinikus bíróság előtt (*bét din*) egy szakavatott írnok (*szófer*) írja arámi nyelven, majd két tanú aláírásával hitelesíti.

³⁰ Slomo ben Jehiél Lurja döntését közli Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza (szerk.): *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 2003. 349–350.

problémafelvetés, hisz a get nem érvényes, amennyiben a kiállítás helye pontatlanul került feljegyzésre.

A választás során fellépő másik tendencia a „keresztény” elnevezéstől való szándékos megkülönböztetés. Hátám Szófer (1762–1839), pozsonyi főrabbi, a későbbi ortodoxia szellemi atyja egyik responzumában rosszallását fejezi ki egy válólevéllel kapcsolatban, amelyben Pest neve magában az iratban a németes kiejtés szerint, Pesztként szerepel, azonban a tanúk aláírásánál az általa latinnak hívott „Pesth”-et írják át héber betűkkel. Ez véleménye szerint nem csak zavart keltő, de egyben nem kívánatos a többségi társadalomtól való nyelvi elkülönülés tekintetében sem.³¹

Az összeírásban szereplő településnevek nyelvválasztása mögött minden bizonnyal pragmatikusabb okok álltak. Az összeíró valószínűleg azt írta, amit diktáltak neki; a nyelvválasztás tehát azt mutatja, hogy adott személy hogyan hivatkozott saját születési helyére. Ez összefüggésben állhatott a településen élő nem zsidók nyelvhasználatával is, azonban ahogy ez későbbi példákban keresztül is látszik, akár azonos településről származó személyek is használtak különböző megnevezést lakóhelyükre. A lenti példákban a héber betűs településnevek mellé azok a névalakok kerültek, amelyek a zsidó elnevezés alapjául szolgálhattak, azonban ezek a jiddis / Jüdischdeutsch kiejtést nem tükrözik.

Az 1827-es összeírásban rögzített héber betűs településnevek döntő többsége a német elnevezést követi, írja át a jiddis ortográfiának megfelelően, mint például Pest (פעסט),³² Óbuda (Alt-Ofen, אולטאפן), Zsámbék (Schambeck, שאמבעק), Komárom (Komorn, קאמארן), Pozsony (Pressburg, פרעשבורג) stb. Emellett megjelennek magyar és szlovák névalakból képzett elnevezések is. Például Bicske (ביטשקע), Eger (עגער), Galánta (גאלאנטא), Körmend (קערמענד), Rende (רענדעק), Sárospatak (שארשפאטאק), illetve Nyírjes (Brezov, ברעזואף)³³, Tapolytarnó (Tarnov, טארנאף), Puhó (Púchov, פוכאף), Homonna (Humenné, הומינע), Rozsnyó (Rožňava/ Rosnawa, ראזנאווא), Váralja (Podhradie, פאדראדיע).

Előfordul, hogy azonos helyről származók eltérő névalakkal vagy eltérő nyelven hivatkoztak születési helyükre. Így találkozunk Hunfalva

³¹ Schreiber, Moses: „Izrael fiainak népét elválasztani a többi néptől” In: Komoróczy Géza (szerk.): *„Nekem itt zsidónak kell lenni”. Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony: Kalligram, 2013. 527–528.

³² A német kiejtésnek megfelelően *szamekh*-hel van átírva.

³³ A szóvégi *v* a német kiejtésnek megfelelően *pe*-szofittal, vagyis *f*-fel van átírva.

(Unsdorf, אונסדארף / Unzdorf, אונצדארף) és Rajka (Ragendorf, ראגענדארף / Rakendorf, ראקנדארף / Reigendorf, רייגענדארף) különböző német formáival. Makó (Makó, מאקא / Makowa, מאקאווא) és Szenc (Szenc, סענץ / Wartberg, ווארטבערג) esetében magyar és német; Verbó (Werbau, ווערבוי / Werbowia, ווערבאווא / Werbov, ווערבאף) példáján egy német és két a szlovákhoz közeli, de a mássalhangzó-torlódást feloldó alakot, Eperjes (Eperjes, עפעריעס / Prešov, פרעשאף) esetén magyar és szlovák városnevet találunk. Balassagyarmat vonatkozásában a magyar előtagot követő utótag a város német és szlovák elnevezésének jegyeit viseli magán (באלאשאירמוט: németül Jahrmarkt, szlovákul Ďarmoty). Nagyszentmiklóst (Gross-Sankt+Miklós, ג' ס' מיקלאש), Csallóközarányost (Komorn+Aranyos, קאמארן אראנאש), és Lovasberényt (Lovas+Brünn, לאוואשברין) illetően magyar és német elemek azonosíthatók.

A jiddis ortográfia főként a magánhangzók jelölésében mutatkozik meg, és karakteresen különbözik a hébertől: az a és o hangot א, az e és ö hangot ע, i-t és ü-t י, u-t ו jelöli. Előfordul, hogy az a/o megkülönböztetésre az alef alá patahot vagy kamecet írtak, de sajnos nem minden esetben. Ez nagyban megnehezítette azoknak a településeknek a beazonosítását, amelyben alef szerepelt. Ócsa (אטשא) és Nagydobos (דאבאש) azonosítása során például Acsát és Dabast csak az 1833-as, gót betűs német átírás adatai alapján tudtam kizárni. Jellemző továbbá a diftongusok jelölése. Az [ey]/[ay] diftongusok két joddal, az [oy] diftongus jelölése egy vávval és egy joddal történik. Pl. Nagyvárad (Großwardein, ג' ווארדיין), Németkeresztúr (Deutschkreutz, קרייץ), Verbó (Werbau, ווערבוי). Bizonyos esetekben a diftongus jelölése kiegészül egy aleffal, amely vokális nélküli *mater lectionis* szerepét tölti be. Pl. Újvidék (Neusatz, נייאזאץ), Vágújhely (Neustadt, נייאשטאטל/נייאשטאטל), Boldogasszony (Frauenkirchen, פרויאקירכן), Tokaj (טאקיי/טאקאיי). Hasonlóan, egy fonetikai értékkel nem rendelkező alef kerül egy településnév elejére, amennyiben az olyan magánhangzóval kezdődik, melyet egy másik *mater lectionis* jelöl, pl. Kismarton (Eisenstadt, אייזנשטאט/אייזנשטאט), Illava (Ilawa, אילאווא), Ürmény (Urmin, אורמין). Megjegyzendő azonban, hogy a szó eleji néma alef a héberben is jelen van, ez nem jiddis jellegzetesség.

A magyarban kettős betűvel jelölt ny, gy és ly hangokat, melyek a héber hangkészletben nincsenek, ezért bevett írásmódjuk sem volt – a szláv nyelvekhez hasonlóan – a megfelelő mássalhangzó lágyításával éri el az átíró. A lágyítójel az esetek többségében a lágyítandó mássalhangzó után áll, mint pl. Abony (אבאני/אבאניע), Nagyida (נאדיאידא), Bugyi (בודיע), Nagykároly (Großkarol, ג' קאראל/ג' קאראלע) vagy Tállya (טאליא) vonatkozásában,

de Nagybajom (נאיד באיאם) és Bonyhád (באינהארט/באינהארט) esetén a lágyítandó mássalhangzó előtt. Több alkalommal azonban mégsem mutatkozik meg ez a módszer, ami nem feltétlen a következetlen átírás, hanem a településnevek eltérő kiejtésének eredménye, így például: Duna-szerdahely (סערדעהעל), Nagykároly (Großkarol, ג' קאראל), Egyek (עדעק/עדעג). Jiddisben a cs hang átírása *tet-sin* kombinációval, mint pl. Ács (אטש), Csúz (טשוס), a zs hang átírása pedig *zájin-sin* kombinációval jön létre. Utóbbira az összeírásban nem találunk példát. Kanizsa (קאנישא), Izsák (Isák, אישאק) és Rozsnyó (Rožňava/ Rosnawa, ראזנאווא) esetén feltehetőleg nem a zs, hanem az s és z hangok kerültek átírásra. Érdekességként említendő, hogy a judeo-spanyolban az ny hangot szintén nunból képzik (nun + dupla jod), míg a cs hangot gimelből.³⁴

Néhány esetben a helyesírásnak megfelelő átírás érhető tetten a ki nem ejtett betűk jelölésében, mint pl. Ungvár (Ungwahr, אונגוואהר), Neszmély (Nessmühl, נעסמיהל). Sokkal többször találkozunk azonban kiejtés szerinti vagy nem következetes átírással. Pl. Köpcseny (Kittsee, קיצע), Bazin (Pösing, פעזינג), Hunfalva (Unzdorf, אונצדארף), Újvidék (Neusatz, נייאזאץ), Galgóc (Freistadt, פרייאשטאט), illetve Vágújhely (Neustadt, נייאשטאדט), Stompfa (Stampfen, שטאמפפן/שטאמפפן). Több esetben előfordul zöngés-zöngétlen párok felcserélése, amelyeknek csak egy része magyarázható a németben szokásos szóvégi zöngétlenedéssel. Ilyen például Apostag (אפאשטאק), Zalaegerszeg (עגערסעק), Zalaszentgrót (ס' קרוט), Egyek (עדעק/עדעג), Nagybecskerek (Großbetschkerek, ג' בעטשקירעג), Maglód (מאגלוט/מאגלאט), Bonyhád (Bonnhard, באינהארט), Bagota (באגאדא) írásmódja.

A forrásban a hosszú mássalhangzók jelölése nem következetes. Míg például Nagybélic (Billitz, בילליץ) esetén a hosszú mássalhangzók átírásra kerülnek, a legtöbb esetben nincsenek jelölve, többek között Lajkata (Gattendorf, גאטנדארף), Nagykálló (קאלא), Tass (טאש) vonatkozásában. A következetlen vagy eltérő ejtést visszaadó átírás akár ugyanazon településnév esetén is tetten érhető, mint például Beled (בעלעד/בעלילעד) vagy Holics (Holitsch, האליטש/האלליטש). Hasonló sajátosság figyelhető meg a magánhangzók esetében, ha összevetjük Mór (Moor, מאאר) és Győr (Raab, ראב) átírását.

A szóvégi *x* rövidítés miatt lemaradhat, néhány esetben pedig *e* kerül a helyére: Abaújszántó (סאנט/סאנטא), Baracska (Baratschka, באראטשק), Máriapócs (מארי' פאטש), Szikszó (סיקס/סיקסא), Várpalota (פאלאט/פאלאטא), Nyitra

³⁴ Elterné Czöndör Klára: *A szefárd zsidók nyelve a történelem tükrében*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007.

(Neutra, נייטרא/נייטער/נייטרא), Malacka (מאלאצקע/מאלאצקא), Kalocsa (קאלאטשע, Kalotscha). Rövidítések ezen kívül – a magyar településnevek héber betűs átírására jellemzően³⁵ – megjelenhetnek a szó elején és közepén is. Például Iszkaszentgyörgy (Iszka-Sankt-Georg, איסק'ס' געארג), Nagyszentmiklós (Gross-Sankt-Miklós, ג'ס' מיקלאש), Pétervárad (Peterwardein, פ' ווארדיין), Szabadka (Theresianopel, ט' אפעל-ט' אפעל). Néhány esetben az átíró a magánhangzókat jelölő betűk egy részét elhagyja. Ez történhetett a gyorsabb átírás érdekében a héber írásmód által felkínált lehetőség, a defektív írás használatával, azonban lehet, hogy a diktáló kiejtését tükrözi. Például Kismarton (Eisenstadt, אייזנשטאט/אייזענשטאט), Pécel (פעצל/פעצל), Bonyhád (באינהארט/באינהארט), Morvaszentjános (Sankt-Johann, ס' יאהן/ס' יאהן), Ószombat (Szobotist, סאבטיש/סאבטיש).

Azonos településnevek különböző átírására nem csak a diktálók eltérő kiejtése vagy esetlegesen az átíró figyelmetlensége miatt kerülhetett sor. A 993 háztartásból az utolsó hármat – az eltérő íráskép alapján – egy másik személy jegyezte le. Habár ő csak öt különböző településnevet vetett papírra, mégis felmerül, hogy az eltérő írásmód a lejegyző szokásait is tükrözheti. A szóvégi hangsúlytalan, gyengülő hangot az első leíró jod-dal, míg a második ájinnal írta át: Gyöngyös (első átírónál דיונדיוש / דיונדיוש, másodiknál טאטעס / טאטעס, másodiknál טאטעס), Tata (első átírónál טאטיס, másodiknál טאטעס).³⁶

³⁵ Baker, Zachary M.: A Gazetteer of Yiddish Place Names. Review Essay. *Shofar*, 17 (1998). 1. 117–121. DOI: <https://doi.org/10.1353/sho.1998.0056>

³⁶ Biró Tamás nyelvész, hebraista szóbeli közlése alapján.

Összefoglalás

Az 1820-as, és 1830-as években a pesti zsidó közösség növekedési aránya évtizedenként 40-45%-os volt.³⁷ Míg a közösség magját az óbudai betelepülők alkották, az 1827-ben itt élők 45%-a már Pesten született, illetve a történelmi Magyarország és Európa számos településéről érkeztek. A magyarországi születésű betelepülők legnagyobb számban Pest vonzáskörzetéből és az oberlandi régióból érkeztek, a külföldi születésűek 75%-a cseh–morva területeken született. Mind a bevándorlás, mind a belső vándorlás nyugati irányból jelentősebb volt a keletivel szemben, illetve csekély számban, de érkeztek (többségükben szefárd) zsidók a Balkán felől is.

Mivel az összeírás szóbeli közlés alapján készült, a lejegyzett adat azt tükrözi, hogy a kérdezett személy hogyan hivatkozott saját születési helyére. Az összeírásban megjelenő településnevek többsége a német elnevezést követi, számos esetben azonban a magyar vagy szlovák névalakot veszi alapul. Ez többek között összefüggésben áll a környező, nem zsidó népesség nyelvhasználatával, tehát nem meglepő módon szlovák alakból képzett elnevezésekkel felvidéki települések esetén találkozunk. Az átírás jellegzetességeinek részletesebb vizsgálata szempontjából megkerülhetetlen az átírás alapjául szolgáló dialektusok pontos ismerete, ehhez a korabeli magyar, német, illetve jiddis dialektikával foglalkozó szakemberek bevonása szükséges.

³⁷ Bácskai, 1995. 10.

Az 1827-es pesti összeírásban szereplő egykori magyarországi települések

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
סאנט'			
סאנטא	Abaújszántó		Magyarország
סאנטו			
אבאני	Abony		Magyarország
אבאניע			
אבאש	Abos		Szlovákia
אטש	Ács	Atsch	Magyarország
אירשא	Albertirsa		Magyarország
אללישטא			
האלישטאבע	Alistál	Alista	Szlovákia
האלישטא			
אלמאש	Almás		Több település is lehet.
אונטר פעטיאן	Alsópetény	Unterpetian	Magyarország
אפאשטאק	Apostag		Magyarország
אראד	Arad		Románia
אסאד	Aszód		Magyarország
באטש	Bács	Batsch	Szerbia
באגאדא	Bagota		Szlovákia (Ma Ógyalla része.)
באיא	Baja		Magyarország
באינא	Bajna		Magyarország
ב' יארמוט			
באלאש יארמוט	Balassagyarmat	Jahrmarkt/ Ďarmoty	Magyarország
באנאוויץ	Bán	Banowitz	Szlovákia
באראטשק'	Baracska	Baratschka	Magyarország
בארצי	Bárca		Szlovákia
פעזינג	Bazin	Pösing	Szlovákia
בעטשקע	Becske	Betschke	Magyarország

³⁸ Csak abban az esetben tüntettem fel, ha azt a héber betűs alak követi valamilyen szempontból.

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
בעללעד	Beled		Magyarország
בעלעד			
ברגסאס	Beregszász	Bergsaß	Ukrajna
ביטשקע	Bicske		Magyarország
באדראג קערעסטוהר	Bodrogkeresztúr		Magyarország
קערעסטוהר			
וועטש	Bodrovéc	Wetsch	Szlovákia
פרויאקירכן	Boldogasszony	Frauenkirchen	Ausztria
באלטש	Boly	Boltsch	Szlovákia
באינהרט	Bonyhád	Bonnhard	Magyarország
באינהארט			
באשאן	Bossány	Boschan	Szlovákia
ברעזאוויץ	Brezovica	Bresowitz	Szlovákia
אפען	Buda	Ofen	Magyarország
בודיע	Bugyi		Magyarország
בויאק	Buják		Magyarország
צעצי	Cece		Magyarország
צעצע			
ציפער	Cífer		Szlovákia
טשאבדא	Csabda		Magyarország (Ma Szabadbattyán része.)
טשאקאווא	Csák	Tschakowa	Románia
קאמארן אראנאש	Csallóközaranyos		Szlovákia
שאכטיץ	Csejte	Schachtitz	Szlovákia
שאטמאנסדארף	Cseszte	Schattmannsdorf	Szlovákia
טשאנגראד	Csongrád	Tschongrad	Magyarország
טשוס	Csúz		Szlovákia
דארדא	Dárda		Horvátország
דאמאן	Domány	Doman	Románia
סערדעהעל	Dunaszerdahely		Szlovákia
סארדעהעל			
עגער	Eger		Magyarország
עדעג	Egyek		Magyarország
עדעק			

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
עפעריוס	Eperjes	Prešov	Szlovákia
עפעריעס			
פרעשאף	Ercsi	Ertschin	Magyarország
ערטשין			
האנזאבעק	Érd	Hansabeck	Magyarország
גראן	Esztergom	Gran	Magyarország
פעלשוט	Felcsút		Magyarország
פילפיץ	Felpéc		Magyarország
פעלדוואר	Földvár		Több település is lehet.
פירעד	Füred		Magyarország (Több település is lehet.)
פורעט			
גירינג	Gajár	Geiring	Szlovákia
גאלאנטא	Galánta		Szlovákia
פרייאשטאט	Galgóc	Freistadt	Szlovakia
געסטעל	Gesztely	Gestel	Magyarország
יעמעריןג	Gyömöre		Magyarország
דיונדיש	Gyöngyös		Magyarország
דיונדיש			
דינדיש			
דינדעש			
ראב	Győr	Raab	Magyarország
שאמשאן	Hajdúsámson		Magyarország
האליטש	Holics	Holitsch	Szlovákia
האלליטש			
הומינע	Homonna	Humenné	Szlovákia
העדיוס	Hőgyész		Magyarország
אונסדארף	Hunfalva	Unsdorf	Szlovákia
אונצדארף		Unzdorf	
אילאווא	Illava	Ilawa	Szlovákia
איסק'ס' געארג	Iszkaszentgyörgy	Iszka-Sankt-Georg	Magyarország
אישאק	Izsák	Isák	Magyarország

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
יאקא	Jákó		Magyarország (Több település is lehet.)
קאלאטשע	Kalocsa	Kalotscha	Magyarország
קאנישא	Kanizsa	Kanischa	Szerbia (Több település is lehet.)
קעטשקימעט קעטשקעמעט	Kecskemét	Ketschkemet	Magyarország
קעסטדעל	Keszthely	Kesthell	Magyarország
קיש קיער	Kiskér		Szerbia
קיש קורש קישקורעש	Kiskőrös		Magyarország
האלאש	Kiskunhalas		Magyarország
אייזנשטאט אייזענשטאט	Kismarton	Eisenstadt	Ausztria
קאמארן	Komárom	Komorn	Szlovákia
קעבלקוט	Köbölkút		Több település is lehet.
קיצע	Köpcsény	Kittsee	Ausztria
קערמענד	Körmend		Magyarország
קירעש	Kőrös	Kireš	Horvátország
גאטן דארף גאטנדארף	Lajtakáta	Gattendorf	Ausztria
לאען באך	Lakompak	Lakenbach	Ausztria
לענדיעלסטאט	Lengyeltóti		Magyarország
ליסא	Liszó		Magyarország
לאוואשברין	Lovasberény	Lauschbrunn	Magyarország
מאגלאד מאגלאט מאגלוד מאגלוט	Maglód		Magyarország
מאקא מאקאווא	Makó	Makowa	Magyarország

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
מאלאצק			
מאלאצקא	Malacka		Szlovákia
מאלאצקע			
סיגעט	Máramarossziget		Románia
מארי' פאטש	Máriapócs		Magyarország
מישקאל'ץ	Miskolc		Magyarország
מאאר	Mór	Moor	Magyarország
ס' יאהאן			
ס' יאהן	Morvaszentjános	Sankt-Johann	Szlovákia
מונקאטש	Munkács	Munkatsch	Ukrajna
אטאד	Nagyatád		Magyarország
נאיך באיאם	Nagybajom		Magyarország
ג' בעטשקירעג	Nagybecskerek	Großbetschkerek	Szerbia
בילליץ	Nagybélic	Billitz	Szlovákia
ביטש	Nagybiccse		Szlovákia
בארשא	Nagyborsa		Szlovákia
דאבאש	Nagydobos		Magyarország
נאדיאידיא	Nagyida		Szlovákia
קאלא	Nagykálló		Magyarország
ג' קאנישא	Nagykanizsa	Großkanizsa	Magyarország
ג' קאראל			
ג' קאראלי	Nagykároly	Großkarol	Románia
ג' קאראלע			
קאסטאלאן	Nagykosztolány	Kostolan	Szlovákia
ג' קירעש	Nagykőrös	Gross-Kires	Magyarország
מאגענדארף	Nagymagyar	Magendorf	Szlovákia
מאטערסדארף	Nagymarton	Mattersdorf	Ausztia
שוראן	Nagysurány	Schuran	Szlovákia
ג' ס' מיקלאש	Nagyszentmiklós		Románia
ג' טאפאלטשאן	Nagytapolcsány	Gross-Tapoltschan	Szlovákia
טעטינג	Nagytétény	Teting	Magyarország
ג' ווארדיין	Nagyvárad	Großwardein	Románia
קרייץ	Németkeresztúr	Deutschkreutz	Ausztia
נעסמיהל	Neszmély	Nessmühl	Magyarország

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
ברעזאף	Nyírjes	Brezov	Szlovákia
נייטר'			
נייטרא	Nyitra	Neutra	Szlovákia
נייטרע			
אלט אפען	Óbuda	Alt-Ofen	Magyarország
אטשא	Ócsa		Magyarország
ליסקא	Olaszliszka		Magyarország
קארלבורג	Oroszvár	Karlburg	Szlovákia
סאבטש			
סאבטיש	Ószombat	Szobotist	Szlovákia
פאקש	Paks		Magyarország
פאפא	Pápa		Magyarország
פאסטאכא		Pastocha	
פאסטאכוי	Pásztó		Magyarország
פעצל			
פעצעל	Pécel		Magyarország
פעטשא ניידארף	Pécsújfalu		Szlovákia
פענץ	Penc		Magyarország
פעסט	Pest		Magyarország
פעטיאן	Petény	Petian	Szlovákia
פ' ווארדיין			
פעטרווארדיין	Pétervárad	Peterwardein	Szerbia
ווערעשוואהר	Pilisvörösvár		Magyarország
פאמאס	Pomáz		Magyarország
פרעשבורג	Pozsony	Pressburg	Szlovákia
פוכאף	Puhó	Púchov	Szlovákia
ראגענדארף		Ragendorf	
ראקן דארף	Rajka	Rakendorf	Magyarország
רייגענדארף		Reigendorf	
ראטקא	Rátka		Magyarország
ראצערסדארף	Récse	Ratzersdorf	Szlovákia
רענדעק	Rendek		Ausztia
רעטא			
רעטי	Réte		Szlovákia

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
רעכניץ	Rohonc	Rechnitz	Ausztria
ראסגאן	Rozgony	Rosgon	Szlovákia
ראזנאווא	Rozsnyó	Rožňava/ Rosnawa	Szlovákia
שאפ	Sáp		Magyarország
באגארד	Sárbogárd		Magyarország
באגארדע			
שארש פאטאק	Sárospatak		Magyarország
שאסבערג	Sasvár	Schossberg	Szlovákia
אוהעל	Sátoraljaújhely		Magyarország
אויהעל			
סאמריין	Somorja	Sommerein	Szlovákia
עדענבורג	Sopron	Ödenburg	Magyarország
שטאמפען	Stomfa	Stampfen	Szlovákia
שטאמפען			
ט' אפעל	Szabadka	Theresianopel	Szerbia
טער' אפעל			
טערעזיע אפעל			
סאדא	Szada		Magyarország
סעטשין	Szécsény	Setschin	Magyarország
סעגעדין	Szeged	Szegedin	Magyarország
ווארטבערג	Szenc	Wartberg	Szlovákia
סענץ			
סענדע	Szendehely		Magyarország
סענדרא	Szendrő		Magyarország
סעמניץ	Szenicz	Semnitz	Szlovákia
ס' געארגען	Szentgyörgy	Sankt-Georgen	Szlovákia
ס' אייוואן	Szentiván	Sankt-Iwan	Több település is lehet.
ס' ניקלוי	Szentmiklós	Sankt-Nikolaus	Több település is lehet.
ס' פעטער	Szentpéter	Sankt-Peter	Több település is lehet.
ס' פעטר			
סערעד	Szered		Szlovákia
ג' סיגעט	Szigetvár	Großsiget	Magyarország

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
סיקס	Szikszó		Magyarország
סיקסא			
סטראפקא	Sztropkó		Szlovákia
סוטשאן	Szucsány	Sutschan	Szlovákia
טאלאש	Tallós		Szlovákia
טאליא	Tállya		Magyarország
טאלע			
טעללע	Tápiószele		Szlovákia
טאפאלטשאן	Tapolcsány	Tapoltschan	Szlovákia
טארנאף	Tapolytarnó	Tarnov	Szlovákia
טארצאל	Tarcal		Magyarország
טאש	Tass		Magyarország (Több település is lehet.)
טאטיס	Tata	Totis	Magyarország
טאטעס			
מילך דארף	Tejfalú	Milchdorf	Szlovákia (Ma Somorja része.)
טעמעשוואר	Temesvár	Temeswar	Románia
טעמשוואר			
טדעט	Tét		Magyarország
דאב	Tiszadob		Magyarország
טאקאיי	Tokaj		Magyarország
טאקיי			
טאלשאווא	Tolcsva	Tolschwa	Magyarország
טאפאנאר	Toponár		Magyarország (Ma Kaposvár része.)
טאפינארע			
טרענשין	Trencsén	Trenschin	Szlovákia
קענגסבערג	Újbánya	Königsberg	Szlovákia
נייא אפען	Újbuda	Neu-Ofen	Magyarország
ראץ אפערטא	Újfehértó	Ratzfert	Magyarország
נייאזאץ	Újvidék	Neusatz	Szerbia
טארנאווצא	Ungtarnóc	Tarnovce	Ukrajna
אונגוואהר	Ungvár	Ungwahr	Ukrajna

Az összeírásban szereplő forma	Magyar névalak	Idegen nyelvű/ régies/ beszélt nyelvi névalak ³⁸	A település ma melyik országhoz tartozik
אורמין	Űrmény	Urmin	Szlovákia
נייאשטאדטל	Vágújhely	Neustadtl	Szlovákia
נייאשטאטל	Váralja	Podhradie	Szlovákia
פאדראדיע			(Ma Pozsony része.)
וואר אללא	Várna	Warin	Szlovákia
ווארין			
פאלאט	Várpalota		Magyarország
פאלאט'			
פאלאטא	Vecsés	Wetsches	Magyarország
וועטשעס	Velséc	Welschitz	Szlovákia
וועלשיץ	Veprovác	Eperovác	Magyarország
עפראוואץ		Werbowa	
ווערבאווא	Verbó	Verbov	Szlovákia
ווערבאף		Werbau	
ווערבוי	Veszprém	Wesprim	Magyarország
וועספרים	Vittenc	Wittenz	Szlovákia
וויטענץ	Zalaegerszeg		Magyarország
עגערסעק	Zalaszentgrót		Magyarország
עגרזעק			
ס' קרוט	Zimony	Semlin	Szerbia (Ma Belgrád része.)
סעמלין		Zemun	
שעמון	Zsámbék	Schambeck	Magyarország
שאמבעק			

Beke Zsolt

Szűkülő tér – Vándorlási és letelepedési minták az 1945 utáni budapesti orthodox hitközségi tagok köréből

„Szóval nem volt az, nagyon rossz állapotban volt a ház. [A Löffler család a második kerületben lakott, messze Pesttől. Imádkozni az Alma utcába jártak. Az apa, Löffler Imre a Chevra Kadisa titkára volt. – B.Zs.] De egy nagy ház volt, és a kommunista időben megvolt a szabály, hogy hány embernek hány szobában lehetett lakni. És ha valaki nagyobb lakásba volt, akkor betettek társbérelő, albérelő, nem tudom, hogy hívták annak idején. És az én apám nagyon félt, nehogy egy olyan valakit tegyenek be, akár zsidó, akár nem zsidó, aki nem kósert eszik, mert a konyha is közös volt akkor. [...] És ez is például egy... egy... szörnyű egy ortodox embernek és..., és ez ami támadás érheti a hitközséggel kapcsolatban. A vidéki zsidókat, ...56-ban nagyon kevesen maradtak, hogy, illetve Magyarországon is annyian elmentek, hogy, hogy tulajdonképpen mindenki pótolhatatlan volt. És Ma..., és Pesten, pesti zsidók, aki volt, középkorúak vagy mozgóképesek '56-ban elmentek. Akik maradtak ottan, azok csak az öregek voltak, vagy pedig betegek, vagy pedig az egész fiatalok, akik nem tudtak elmenni. És akármilyen egy sajhet vagy egy akármilyen ortodox funkcionáris, hogyha elment vagy meghalt, nem volt kivel pótolni. Hát hogyan pótol..., hogyan tudták ezt, ezt pótolni? Hogy vidékről, az egyes falvakról, vagy kisebb városokba, ahol megmaradt egy-egy ember, egy-egy család, valamilyen oknál fogva, vagy ott volt neki valami üzlet, vagy valami megélhetés, vagy egy munka, vagy félt elmenni, vagy nem volt hová menni, és ha tudtak róla Pesten, hogy abba és abba a faluba van egy zsidó, aki képes lenne ezt az állást elfoglalni, akkor azt odacsalogatták Pestre. És az apám tudta azt, hogy Peste..., Misk..., Debrecenbe' lakik egy család, és nagyon nehezen él, és egy vallásos ember, sajhet ember, és gondolta azt, hogy Pesten fog tudni valami állást kapni. És nagyon félt, hogy valakit beköltöztetnek a házba. És levelezésbe került vele, akkor még a telefon nem volt, '56, '57, '58, a telefon nem volt olyan, nem volt

minden házba' telefon, inkább utcai telefonokat használtak, szóval nehéz volt, inkább levelezés volt. [Az elbeszélte történet 1956 végén vagy 1957 elején játszódhatott le. Az említett debreceni család – legalábbis a családfő – 1957 februárjában érkezett Budapestre. – B.Zs.] És tudta, hogy van egy család, úgy hívták, hogy Krauszék, Debrecenből. És kerestek sajhetot Pesten. És apám gondolta, hogy talán ez az ember fog tudni kit tanulni sajhetnek. És neki volt ott egy lakása, nem volt egy külön lakás, de félt, hogy az ő lakása túl nagy, inkább, hogy az állam tegyen be valakit... [...] Akkor az apám hívta a Krauszékat, hogy jöjjenek föl. Őneki volt, nem tudom, volt 3-4 gyerek akkor, vagy 5, nem is tudom. Kisgyerekek. [Krauszéknak ekkor két fiuk és két lányuk volt. A Budapestre költözés idején már a Dob utca 35-be jártak iskolába. – B.Zs.] És nem és nem, és ő húzta, nem tudott elhatározni, ott valami biztosítónál dolgozott ott, Debrecenbe' és... megélhetése. Azért általában' sok zsidó volt biztosítási ügynök, mert nem volt időhöz kötve, mikor dolgozik, ugye. Ha hétközben megvolt, az ügyse kapott fizetést, csak kapott azután, amennyit eladott. Ami kötvényeket eladott, azután kapott részesedést. Ezért nagyon sok zsidó elment biztosítási ügynöknek úgy, hogy tudja a szombatot tartani. És azt mondta, hogy neki meg van a megélhetése... [...] Apám egyik nap fölült a vonatra és leutazott Debrecenbe, és megfogta a feleségét és a gyerekeket, és felültette a vonatra, és elhozta oda, hozzánk. És akkor egy hét múlva jött a férje, és ment a csomagokkal, hát akkor már... Szóval ezt is csak arra mondom, hogy ilyen dolgokat kellett, hogy az emberek legyenek elfoglalva, csak azért, hogy legyen egy lakója, aki szintén szombattartó, és tud közös konyhát tartani.”¹

Az interjúrészlet az 1950-es évek közepéről mutat be egy élethelyzetet: egy hagyománykövető fővárosi családfő Budapestre költöztet egy vidéken élő, vallásos, orthodox² családot. Vidékről, Budapestre. A megszokott, ismert, városi vagy falusi környezetből a sokszor ismeretlen fővárosba, a megélhetés érdekében vagy biztonságosabb közeget remélve, ahogyan

□ Beke Zsolt szociológus, a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény kutatója, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem doktorandusza. E-mail cím: bekezs@or-zse.hu

¹ Interjú Löffler Józseffel az 1956 utáni magyarországi zsidó mindennapi életről. Készítette: Beke Zsolt, 2012. május 16.

² Tekintve, hogy a forrásanyagban a közösség tagjai akár intézményi szinten, akár a jelentkezők esetében egyéni szinten, a kifejezést szinte kizárólag ebben a formában használják (orthodox), én is ennél az írásmódnál maradok. Természetesen, ahol idézett szövegben ettől eltérően szerepel, ott a betűhív közlést alkalmazom.

ezt már elődeik is tették, hosszú évtizedek (évszázadok) óta. Bármely országrészből érkeztek is ekkor, akár kalapot hordott egykori lakhelyükön a rabbi, akár strájmilit, a második világháború utáni Magyarországon hagyománykövető zsidóként vallásos közösséget is kerestek maguknak a fővárosban. Ám az eltérő vallásos szokásaiknak, melyeket az orthodoxia mint hagyománykövető irányzat egyként fogott össze, a fővárosba költözés után is megmaradhattak a nyomai.

Tanulmányomban egy folyamatban lévő kutatás kezdő lépéseként a második világháború utáni magyarországi orthodox zsidóság társadalomtörténetének térbeli dimenzióit próbálom egy különleges forrás, a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez 1945 és 1971 között beadott tagjelentkezési lapok feldolgozásával bemutatni. A tagjelentkezési lapok fennmaradt, mai napig kutatható része, több mint 1400 fő jelentkezését dokumentálja.³ Ebből építettem adatbázist, s ennek segítségével egy tágabb és egy szűkebb térben vizsgálom majd az orthodoxia elhelyezkedését. Tágabb körben – mely egyben az időben is szélesebb periódust ölel fel – a hitközségbe tagként jelentkezők Budapestre vándorlásának tendenciáit vizsgálom a 19. század harmadik harmadától egészen az 1960-as évekig követve az orthodoxia belső vándorlását. Majd ezután a jelentkezők Budapesten belüli elhelyezkedését veszem szemügyre, arra keresvén a választ, hogy a fővárosi orthodox zsidóság korábbi kutatásokban leírt lakóhelyi szegregációja hogyan változott a második világháború utáni években.⁴

³ Ezúton köszönöm a Magyar Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség levéltárosának, Lózszy Tamásnak az anyag feldolgozásában nyújtott fáradhatatlan segítőkészségét.

⁴ Szerény eszközeimmel folytatni, illetve kiegészíteni próbálom elsősorban Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. 1. kötet Budapest: MTA Filozófiai Intézet. 1990b. 162–185., Prepuk Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox zsidó kereskedői között (1873–1895). In: Fehér András (szerk.): *Magyar Történeti Tanulmányok XXI*. Debreceni Egyetem: Debrecen, 1988. 41–56., Karády Viktor – Palásti Mónika: Ecsetvonások a budapesti orthodoxiáról. *Budapesti Negyed*, 1995/2. 57–73., Ladányi János: A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő. 2002. 77–101. című munkáiban leírt megállapításokat.

A forrás bemutatása

A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez beadott jelentkezési lapok a társadalomtörténeti, vallásszociológiai és vallástudományi vizsgálódás meglehetősen széles skáláját kínálják. Maga az irat (a felvételi adatlap) egy demográfiai kérdőívhez is hasonlítható, hiszen a jelentkező neve mellett olyan, a társadalomtörténeti kutatás számára is felhasználható változók szerepelnek rajta, mint a jelentkező születési helye és ideje, aktuális budapesti lakcíme, családi állapota, foglalkozása, alkalmazotti státusza, alkalmazásának helye és gyermekeinek száma. A felvételi lapok adatai ugyan nem módszerszerű adatgyűjtés eredményeként keletkeztek, és az idődimenzió természeténél fogva a korábbi időszakokra a későbbiekől eltérően alacsonyabb esetszámokkal dolgozhattam, de a felvételi lapokon érintett témák széles köre – mivel ezek a demográfiai adatok mellett a budapesti vallásos intézményrendszer igénybevételével kapcsolatos kérdéseket is tartalmaznak – jó lehetőséget nyújt arra, hogy közelebbi képet kapjunk a holokauszt utáni orthodoxia társadalomtörténetéről. Annál is inkább, mert ebből az időszakból a vallásos zsidóság kapcsán hozzáférhető, összetett célra felhasználható hasonló források száma csekély. Mindamellet az 1950-es évek közepevége után annyira kicsi a jelentkezők száma, hogy ezek alapján kevésbé érvényes megállapítások tehetők csupán.

Zsidó család, 1954. Fortepan, Hámori Gyula adománya

Az adatlapokat maguk a jelentkezők töltötték ki, szinte mindig kézírással és magyar nyelven. A jelentkező neve minden, a címe pedig szinte minden esetben szerepel, mivel a hitközség postai levelezésen keresztül tartott kapcsolatot a tagjelölttel. Legmagasabb arányban ezek mellett a születési hely (86%), a foglalkozás (86%), és a születési idő (82%) jelenik meg a válaszok között. Nagyságrendileg hasonlóan magas arányban érkeztek válaszok a látogatott templomra vonatkozó (76%) és a „mióta lakik Budapesten” kérdésekre (74%) is.

A jelentkezés időpontja nem mindig esett egybe a Budapestre költözés időpontjával. Bár a jelentkezések 1945 utániak, de a jelentkezők egy része akkor már akár évtizedek óta élt a fővárosban. A jelentkezések pontos, konkrét motivációja az esetek jelentős részében nem ismert. A tagfelvételi procedúra során keletkezett iratok nyomán olykor sejteni lehet, hogy a hitközségi tagok számára nyújtott anyagi, tárgyi támogatás az, ami jelentkezésre sarkallja a jelentkezőt. Több esetben az érintettek azért érkezhettek Budapestre, mert vidéken ellehetetlenült a vallásos élet.⁵

Az orthodoxia magyarországi régióinak beosztása

Az elemzés során az általam vizsgált csoport (az orthodox zsidóság) heterogenitását elsősorban regionális különbségek mentén próbálom leírni. Mivel beosztásom eltér egyrészt a hagyományos magyar statisztikai irodalomban megszokottól (mert annak alapvetően természetföldrajzi és történelmi gyökerű megalapozottsága kevésbé tűnik alkalmasnak arra, hogy keretein belül értelmezhessem adataimat), másrészt különbözik az újabb, kifejezetten a zsidóság egyes társadalmi-gazdasági jellegzetességeit figyelembe vevő régióbeosztástól,⁶ röviden bemutatom saját szempontjaimat.

⁵ Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest: Balassi, 2008. 375.

⁶ A magyar statisztikai irodalom a Duna jobb és bal partja, Duna–Tisza köze, Tisza jobb és bal partja, Tisza–Maros szöge, Királyhágón túl/Erdély beosztást alkalmazta. Lásd: *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913. Frojimovics Kinga módosított régióbeosztásának alapja, hogy „az egyes régiókban mekkora a szóródása a hitközség adófizető tagjai arányának a hitközség teljes lélekszámához viszonyítva”. Frojimovics, 2008. 159–166.

Esküvő a Kazinczy utcai orthodox központ dísztermében, 1948. Fénykép. Fortepan, Hámori Gyula adománya

Elemzéseimben a következő régióbeosztást követem:

1. Budapest
2. Északnyugat-Magyarország (Pozsony, Nyitra, Bars, Győr, Moson, Sopron, Komárom, Esztergom, Árva, Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom, Hont megye)
3. Nyugat-Magyarország (Vas, Zala, Veszprém, Somogy, Baranya, Tolna, Fejér megye)
4. Alföld és Délkelet-Magyarország (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény, Csanád, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok megye)
5. Északkelet-Magyarország (Heves, Nógrád, Gömör és Kis-Hont, Abaúj-Torna, Borsod, Zemplén, Hajdú, Szabolcs, Zemplén, Sáros, Szepes megye)

6. Északkeleti- Határvidék (Ung, Bereg, Máramaros, Beszterce-Naszód megye)⁷
7. Erdély (Bihar, Szatmár, Ugocsa, Szilágy megye és a történeti Erdély területe, Beszterce-Naszód kivételével)
8. A jelentkezők közül számosan az egykori Magyarország területén kívül születtek. Ebből a csoportból azonban értelemszerűen nem képezhettem egységes kategóriát, hiszen a „külföldi” születésen túl nem feltétlenül rendelkeznek e jelentkezők a mindennapi valóság vagy a vallásszociológia különböző dimenzióiban közös mutatókkal. Mivel legtöbbször a határokon túlról Budapestre érkezők közül a történeti Galíciában születtek, ráadásul ennek a csoportnak az elemszáma értelmezhetően nagy, így külön kategóriaként ezt a csoportot is beépítettem az elemzésekbe.

Az alapvető kiindulópont számomra Zeke Gyula tanulmánya,⁸ aki a magyarországi zsidó hitközségek orthodox, status quo ante és neológ irányzatok szerinti megoszlását vitte térképre. Eszerint az országban jól elkülöníthetően két nagy, tisztán orthodox vagy jelentősen orthodox többségű területet találunk: északnyugaton, Pozsony környékén (Nyitra, Pozsony, Bars, Győr, Moson és Sopron megyéket számolva ide, ez a terület a hagyományos szóhasználatban Oberland), illetve a jelentős kiterjedésű északkeleti (Unterland) és keleti országrészen, az északi Sároستól Kárpátalján át egészen Erdély délkeleti csücskéig. A zsidó lakosság szempontjából az ország dunántúli része, illetve az Alföld Bácskával és Bánáttal, valamint az északi országrész Sáros és Nyitra között fekvő része pedig vegyes vagy többé-kevésbé neológ dominanciájú.

Az orthodox–status quo–neológ irányzat elkülönítésén alapuló felosztáson túl egy olyan régióbeosztás tűnik hasznosnak, amely jobban leképezi az orthodoxián belüli vallási, vallásszociológiai különbségeket. Michael K. Silber nyomán többek közt Frojimovics Kinga mutatja be, hogyan alakult ki a 19. század második harmadára három csoport az orthodoxián belül.⁹ Silber írásában hangsúlyozza, hogy e hármas fel-

⁷ Erre a régióra nem használnám a *Kárpátalja* kifejezést, mert a saját beosztásom szerinti régió kiterjedése eltér annak köznyelvi értelemben vett területétől.

⁸ Zeke Gyula: Szakadás után... In: Lendvai et al., 1990a. 145–162.

⁹ Hildesheimer Azriel, kismartoni rabbi vezetésével a neoorthodoxia, Schick Mózes huszti rabbi irányítása alatt a centrum-tábor és a Lichtenstein Hillel, Szofer Hajim és Schlesinger Akiva Jozsef hármas vezette ultraorthodoxia, melyhez csatlakoztak egyes magyarországi haszid csoportok is. Frojimovics, 2008. 58–59.

osztásnak jól elkülöníthető regionális vonatkozásai vannak: a zsidóság körében végzett 1880-as statisztikai felmérésre hivatkozva alapvető kulturális különbséget mutat be az északnyugati Oberland és az északkeleti Unterland között. Míg például az északnyugati megyék (Nyitra, Pozsony és Trencsén) zsidósága esetében kétharmad volt az írástudók aránya, addig az unterlandi népesség esetében sokkal alacsonyabb, Zemplénben volt a legmagasabb a maga 42%-ával, de Máramarosban a 15%-ot sem érte el.¹⁰ Silber kiemeli, hogy bár a haszidizmus nem került többségbe az északkeleti zsidóság körében, de jelen volt ebben a régióban: folyamatosan éreztette hatását, és családi, gazdasági, kulturális kapcsolatokon keresztül erős volt a kapcsolódás a galíciai, többnyire haszid hátterű zsidósághoz.¹¹ Emellett Silber arra is rámutat, hogy Unterlandon, szemben Oberlanddal (ahogyan az alföldi, nyugat-magyarországi, neológ többség körében élő orthodoxiával kapcsolatban is) kedvezőbbek voltak a körülmények egy kulturálisan szegregált élethez, ami pedig hozzájárult a saját kulturális, vallási normák stabilabb életben tartásához. Így tehát megalapozottnak tűnik, hogy külön régióként kezeljem az oberlandi és az unterlandi területeket, illetve a fenti megállapítások mentén külön régiókba kerüljenek a többnyire neológ többségi környezetben élő nyugat-magyarországi és alföldi, dél-magyarországi területeken élő orthodoxok csakúgy, mint az ország legszámosabb, ám a neológiához mérten helyben mégis kisebbségben lévő, kifejezetten urbanizált környezetben élő orthodox közösség a fővárosban.¹²

A keleti és északkeleti területeket azonban további régiókra osztanám, amire a haszid vallási, kulturális hatás érvényesülésének ereje adhat alapot, és aminek gyakorlati mércéjéül a jiddis nyelv használatának közösségen belüli elterjedését tekintem. A 19–20. századi magyar népszámlálási adatok között általában nem szerepelt nyelvhasználati kategóriaként a jiddis. 1941 az egyetlen olyan év, aminek során a magyar

¹⁰ Silber, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminar, 1992. 41.

¹¹ Silber, 1992. 41.

¹² A regionális felosztás további megalapozásához felhasználtam Karády Viktor szempontjait is. Karády Viktor: *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről* (1910). In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest: Cserépfalvi, 1997. (Az ott az 5. jegyzetben olvasható megállapítás Zemplén „neológ beállítottságáról”, valószínűleg csupán elütés, az Árva, Hont, Zólyom sort minden bizonnyal Liptó követheti. Természetesen ez a tanulmány komoly érdemeihez képest csupán apróság.)

állam felmérte az e nyelvet használók körét¹³ is a visszacsatolások után immár ismét megnagyobbodott területű országban.¹⁴ Ha e nyelvhasználati adatokra tekintünk, azt látjuk, hogy ebből a szempontból határozott különbségek rajzolódnak ki az északkeleti-keleti orthodox tömbön belül. Négy, az északkeleti határ mentén található vármegyében – Máramarosban, Ungban, Beregben és az észak-erdélyi, szintén határmenti Beszterce-Naszódban – a jiddist használók aránya a helyi zsidóságon belül bőven meghaladja az 50%-ot. Így az 1941-es népszámlálás adatai szerint Máramarosban 87%, Ungban és Beszterce-Naszódban egyként 62%, Beregben pedig 59% a jiddis anyanyelvűek aránya a zsidóság körében.¹⁵ A jiddis nyelv elterjedtebb használata alapján megkülönböztethető terület tehát nem pontosan a hagyományosan Kárpátaljának nevezett történeti-földrajzi régió – egyébként is mesterséges¹⁶ – határait követi, hanem Észak-Erdély irányában túllép azon. Az északkeleti megyék közül, ahol az országos átlaghoz képest magasabb a zsidó lakosság aránya (a teljes 1941-es országterületen 4,9%, míg az 1937-es területre számított Szabolcs megyében 5,6%, Zemplénben 7,1%), a zsidó közösség a népszámlálás adatai szerint gyakorlatilag egyáltalán nem jiddis nyelvű. Tekintve hát, hogy az előbbi négy határmenti megye zsidó lakossága

¹³ Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

¹⁴ A korábbi népszámlálások alkalmával a jiddisül beszélőket valószínűleg a német nyelvűek kategóriájához sorolhatták.

¹⁵ A zsidóságon belüli „jiddis nyelvhatár” érdekesen rajzolódik ki Bereg megye népszámlálási adatai alapján: e vármegye területének adatait ugyanis az 1941-es népszámlálás három különböző területre bontva is megadja, s ezekben külön-külön is hozza a választási és nyelvi adatokat. A trianoni béke után Magyarországnál maradó, 1871 fő zsidó lakosságú beregi megyerészen a zsidóság aránya az országos arány fölötti (6,4%), de itt statisztikailag említésre méltó jiddis nyelvű lakosság nincs (11 fő, 0,0%). Az első bécsi döntés során, 1938-ban visszakerült népesebb megyerészben (23 486 főnyi zsidósággal), a zsidóság aránya 20,8%, itt már jiddisül beszél a zsidó lakosság közel 1/3-a (32,2%). Végül az 1941-ben elfoglalt területen a zsidóság számaránya az összlakosságon belül ugyan alacsonyabb (9,6%) – számszerűleg közel annyi, mint a „bécsi” beregi részen (20 799) –, viszont ennek a zsidó lakosságnak már 96%-a jiddis nyelvű a népszámlálás adatai alapján. Délről északra, a galíciai határ felé haladva így lesz egyre elterjedtebb Beregben a jiddis használata, mígnem az északi megyerészen szinte kizárólagossá válik. Máramarosra és Ungra hasonlóképpen igazak a fentiek, ott csupán az 1938 előtti adat hiányzik (lévén a trianoni országban ezekből a korábbi megyékből nem maradt Magyarországnál terület). Máramarosban a déli terület zsidóságának 83%-a jiddis nyelvű, még északabbra 92%, Ung esetében még látványosabb a különbség a déli és az északi megyerész között: délebbre a zsidó lakosság 9%-a, míg az 1941-ben visszafoglalt, északi ungi megyerész zsidóságának 81%-a jiddis nyelvű. Kepecs, 1993.

¹⁶ Konrád Miklós: Demográfiai változások. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf. 2013. 15.

nyelvileg, kulturálisan és mindennapi vallásosságában (valószínűleg) akár még az orthodox unterlandi zsidóságtól is eltér – s tudjuk is, hogy például Beregben sem volt zökkenőmentes a helyi haszidok és nem haszid orthodoxok együttélése¹⁷ –, ezt a négy északkeleti, határmenti megyét elterjedt jiddis nyelvhasználattal jellemezhető zsidóságával külön régióként kezelem.¹⁸ (Kutatásom későbbi szakaszában figyelemre méltó lehet, hogy e csoport a fővárosba költözve milyen súllyal jelent meg a budapesti, többnyire magyar nyelvű orthodox hitközség életében.)¹⁹ Emellett az unterlandi tömbtől külön régióként kezelem az erdélyi országrészt, ideszámítva Szatmár és Bihar megyét, Ugocsával együtt. Ezekben a megyékben ugyanis (a neológiával szembeni) orthodox dominancia mellett szintén jelentős arányban él jiddis nyelvű zsidóság. Ahogy korábban már láttuk, azzal ellentétben, hogy az orthodox dominanciájú Szabolcsban és Zemplénben a népszámlálások adatai szerint nem találunk jiddis nyelvű lakosságot (pedig tudjuk jól, hogy e megyéknek is volt haszid vallásosságú lakossága), Szatmár zsidóságának 22%-a, Biharnak 10%-a, Ugocsának pedig közel 40%-a jiddis nyelvű. S ebben a dimenzióban közel állnak az észak-erdélyi megyékhez, ahol például 1941-ben Szolnok-Dobokában a zsidók 43%-a, Maros-Tordában 33%-a, Szilágyban 23%-a volt jiddis nyelvű, de ez az arány még Kolozs és Csík megyében is meghaladja a 10%-ot.²⁰

¹⁷ Mislovics Erzsébet: Rabbik, irányzatok, közösségek. In: Bányai et al., 2013. 45–58.

¹⁸ Ami jogosnak tűnik akkor is, ha a jiddis nyelvhasználatot nem feltétlenül feleltetem meg a haszid vallásosság követésével. Rékai Miklós: *A munkácsi zsidók terített asztala*. Budapest: Osiris, 1997. 21.

¹⁹ Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 32.

²⁰ Kepecs, 1993. Hogy e viszonylag magas arányban jelenlévő jiddis nyelvű zsidó lakosság nem (vagy nem csupán) az 1939 óta a háború elől menekülő lengyelországi zsidóságból származik, azt a korábbi 1890-es, 1900-as, és 1910-es évek népszámlálásainak vallási és nyelvi adatainak összevetése alapján feltételezem, ahol e területek magas arányú zsidó jelenlétével, hasonló arányú „német” (a korábbiak alapján értsd: jiddis) nyelvhasználat járt együtt, s az egymásra következő népszámlálások *vallásilag zsidó* lakosságú és *nyelveikben német* rétegeinek számbeli változásai (leginkább emelkedésük) is megegyező irányú együttmozgást mutat.

A hitközségi jelentkezők születési hely szerinti származása és az orthodoxia belső vándorlásának mintái²¹

1945 után a budapesti orthodox hitközségbe tagként jelentkezők származási (születési) helyének bemutatása abból a szempontból lényeges, hogy láthatóvá tegyük, milyen súllyal volt jelen a különböző orthodox régiók lakossága a második világháború utáni budapesti zsidóság életében. Emellett e viszonylag nagyszámú, országosnak tekinthető mintán az is bemutatatható, hogy a háború után tagságot kérelmező több mint ezer ember mikor érkezett a fővárosba, és hogyan alakult a háború előtti és utáni évek, évtizedek belső migrációjának dinamikája.

A második világháborút megelőző időszak (1873 és 1931 között) budapesti orthodoxiájának regionális eredetét Prepuk Anikó házassuló orthodox kereskedők kapcsán nyert adatait kiegészítve Karády Viktor és Palásti Mónika elemezte. Megállapításuk szerint a fővárosi orthodoxia „tulajdonképpen egy vidéki rokonnépesség nyúlványának tekinthető, amennyiben [...] a fővárosi ortodox házasságok (különösen a férfiak) meghatározó többsége vidékről vagy külföldről jövő bevándorló volt”.²² A tanulmány eredményeit a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség által Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala számára 1932 és 1942 között évenként elküldött, a hitközség levéltárában fellelhető

²¹ A következőkhöz összehasonlításképpen: Budapest teljes lakossága 1910-ben 880 371 fő volt. A helyben születettek száma 311 107 volt, míg a jelenlévő népességből 513 956 fő született Magyarország egyéb részein. Ha az általam felállított régióbeosztás szerint csoportosítjuk ezt a több mint félmillió beköltözőt, akkor azt kapjuk, hogy Északnyugat-Magyarországon született a lakosok 23,6%-a, Nyugat-Magyarországon 25,5%-uk, az Alföld és Délkelet-Magyarország régióban a lakosság 28,5%-a, Északkelet-Magyarországon 11,9%, az Északkeleti-Határvidéken 1,4%-uk, az Erdély-Partiumi régióban pedig 9,1%. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia.* Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1916. 34–51. A II. világháború utáni időszak belső vándorlásáról a „szórványos adatok mellett” annyit állapít meg a szakirodalom, hogy a belső vándorlásnak „igazi lendületet [...] az 1950-es évek első felének erőltetett iparosítása és az ehhez kapcsolódó munkahelyteremtés” adott, mely 1957-ben érte el a csúcspontját. S az volumenében leginkább az Alföld népes falvait, arányaiban pedig a „többi országrész aprófalvas térségeit érintette jobban”. Lásd: Dövényi Zoltán: A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia*, 2007. 50. évf. 4. szám. 336–337. Az egyes megyékből beköltözőkről adataink a teljes budapesti lakosságra 1955–1956-ból vannak, mikor az orthodox beköltözés forrásunk szerint már erősen lecsökkent. Eszerint az Alföld-Délkelet-Magyarországi régióból érkezett az összes budapesti beköltöző mintegy 50%-a, Északkelet-Magyarországról mindkét évben közel 24%-a, a Nyugat-Magyarország régióból mintegy ötöde és Északnyugat-Magyarországról sorrendben 6,1 és 4,9%-a. *Budapest Statisztikai Évkönyve, 1957.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága, 1957.

²² Karády–Palásti, 1995. 62.

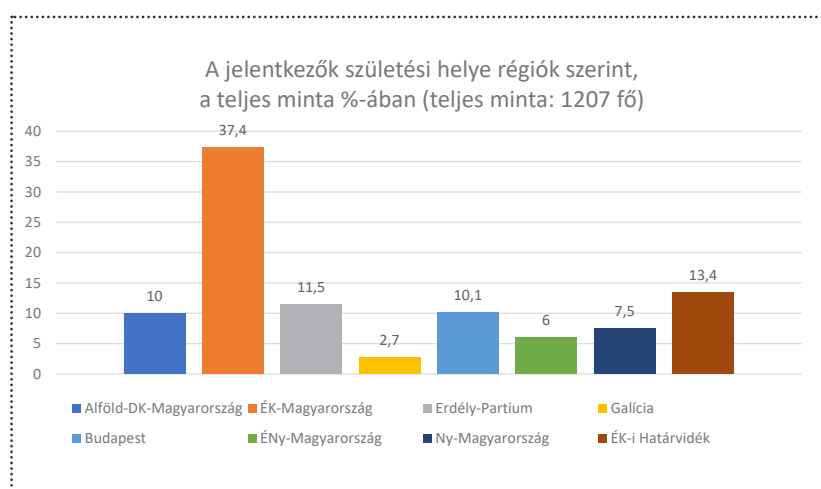
statisztikai adatlapok is visszaigazolják, megerősítik. Az adatlapokon a hitközség nemcsak az aktuális év orthodox híveinek számát adta meg, de a születések és halálozások éves adatait is (a templomok és imahe-lyek, illetve a rabbik és hitoktatók száma mellett). A hívek száma az 1932-es 38 000-ről lényegében végig folyamatos, lassú emelkedés mellett 1942-re 39 765-ig nőtt úgy, hogy a születések és a halálozások összege mindig negatív volt, tehát a hívek számának 1942-ig tartó emelkedése leginkább a pozitív bevándorlási mérleggel magyarázható.²³ Budapest és a vidék ilyesféle kapcsolata egy radikálisan megváltozott társadalmi, demográfiai környezetben ugyan, de 1945 után is fennmaradt, hiszen ebben az időszakban a hitközségbe jelentkezők csupán 10,1%-a volt budapesti születésű, tehát a hitközségi tagság túlnyomórészt a vidéki orthodoxyából rekrutálódott. Hasonló nagyságrendekkel számol a fent idézett kutatásban Prepuk Anikó, majd Karády Viktor és Palásti Mónika is: három különböző időszakban (1873–1895; 1911–1919 és 1920–1931 között) a Budapesten házasuló orthodox férfiak közül a Budapesten születettek aránya sorrendben 12,5%, 10,1%, illetve 17,7%. Ahogyan Frojimovics Kinga írja, a népességveszteség a holokausz során még a budapesti közösségnél is jobban sújtotta a vidéki zsidóságot, utóbbiban a közösség vesztesége elérte a 78%-ot. A korábban a trianoni Magyarországon működött közel 700 hitközség helyett 1945 nyarának végére 112 hitközség alakult újjá, de többségük kis létszámú volt, sokszor még a közösség alapegységét jelentő 10 fős minjen sem jött össze.²⁴ Így a háború előtti belső vándorláshoz képest az a szándék is a nagyobb települések felé vonzhatta a vallásos zsidókat, hogy rituális közösséget találjanak.

²³ MAOIH Levéltár vegyes anyag. Egyetlen kivétel van: az 1933-as 38 150 fős adat 1934-re 38 081-re esik vissza. A következő évben – s onnan tovább – 1942-ig már folyamatosan emelkedik az orthodox hívek száma. (1932 előtti és 1942 utáni ilyen adatok jelenleg nem állnak rendelkezésünkre.) Emellett, ha az orthodox hitközség által 1932-ben, illetve 1941-ben leadott adatokat (38 000 és 39 708 fő) összevetjük az 1930-as és 1941-es népszámlálások által megadott budapesti zsidóságot összesítő adatokkal (204 371 és 184 453 fő, lásd: Kepecs, 1993.), azt kapjuk, hogy a budapesti orthodoxyia ebben az időszakban a fővárosi zsidóság nagyjából 18–21,5%-át tette ki. (Az adatok további mérlegelése szükséges ugyan, de erre ezen a helyen nincs terem.)

²⁴ Frojimovics, 2008. 374–375.

*Esküvő a Kazinczy utcai orthodox központ udvarán, 1950.
Fortepan, Hámori Gyula adománya*

A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez 1945 és 1971 között 1483 jelentkezési lapot adtak be. Pontos születési adat összesen 1217 jelentkezőről van.²⁵ A táblázatból látjuk, hogy a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez 1945 után tagként jelentkezők közül leg-

²⁵ E minta elemszáma (1217) nem egyezik az 1945 utáni jelentkezők teljes számával, mivel nem minden jelentkezőnél szerepel a születési helyének adata, illetve több olyan jelentkező is van (52 fő), aki az első elutasítás után később újra beadta tagfelvételi jelentkezését a hitközséghez. Az ilyen jelentkezők adatai természetesen csak egyszer szerepelnek a mutatókban. MAOIH Levéltár, Felvételi adatlapok, 1945–1971.

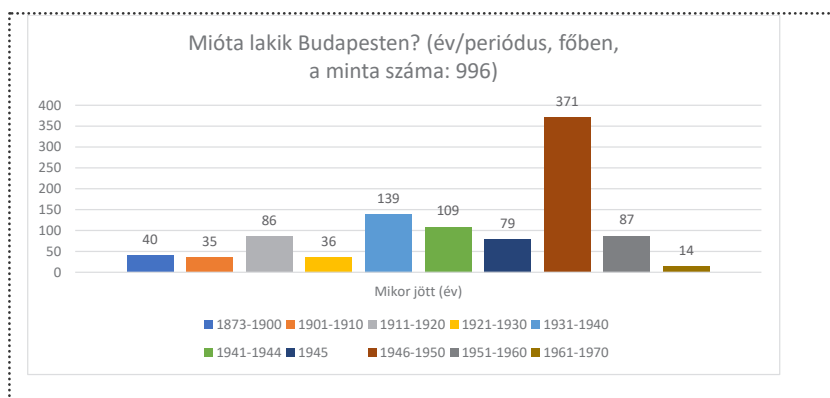
többen (37,4%) az északkelet-magyarországi régióban születtek. Tehát ha a háború utáni jelentkezésekből indulunk ki, a hitközség rekrutációja elsősorban erről a területről származott. Ehhez képest a többi régióból származók jóval kisebb arányban, egymáshoz képest nagyjából egyenlő súllyal voltak jelen. Így az északkeleti határvidékről (Bereg, Ung, Máramaros és Beszterce-Naszód megyéből) származott a jelentkezők 13,4%-a, az erdélyi régióból 11,5%-a. Budapesten született az újonnan hitközségi tagságot kérelmezők 10,1%-a, az Alföld–délkelet-magyarországi régióban 10%, 7,5% pedig Nyugat-Magyarországon, míg a jelentkezők 6%-a származott Északnyugat-Magyarországról. A jelentkezők 2,7%-a Galíciában született. Emellett volt 10 olyan jelentkező, aki egyéb külföldi településekről származott el Budapestre: négy Bécsben, három Csehországban, két jelentkező Odesszában, egy pedig Csernovicban született.

A belső vándorlás dinamikájának alakulása a mintánkban szereplők körében 1873–1970 között

A születési hely és a „mióta lakik Budapesten” kérdésre adott válaszok összevetésével a belső migráció dinamikájának időbeli dimenziói vázolhatók fel. E lehetőség annál is érdekesebb, mivel a jelentkezési lapokról 1873-tól kezdve nyerhetünk adatokat a vándorlásról, így talán bizonyos politikai, történeti eseményeknek a hazai orthodox népesség belső vándorlására gyakorolt hatását is beazonosíthatjuk. Alapvetően 10 éves intervallumonként osztottam be a rendelkezésre álló adathalmazt, ettől csupán azokban az esetekben tértem el, ahol egyes események, történelmi fordulópontok nyilvánvalóan hozzájárulhattak a vándorlás ütemének változásaihoz, ezzel próbálva elérni, hogy a diagramm magyarázó ereje, interpretálhatósága a lehető leghatékonyabb maradjon.

Az 1900 előtti alacsony esetszámok miatt „kerekítettem” a 10 éves intervallumot 27 évre. Hipotézisem, hogy a harmadik periódusban az első világháború és a határváltozások bírhatnak magyarázó erővel, ennek bizonyítására a későbbiekben kísérletet is teszek. 1940 után 1944-et tettem meg határpontként, amikor a belső vándorlás valószínűleg egészen minimálisra csökkent. A következő év [1945] népmozgási adatai pedig már radikálisan más történelmi és életkörülmények között mehettek végbe, mint előtte. 1945 vándorlási adatai véleményem szerint önmagukban értékelendők. A következő periódus [1946–1950] záró évéül a három zsidó vallási irányzat kényszerű egyesülésének dátumát tettem

meg, hogy lássam, hoz-e ez az esemény változást a vándorlási adatokban. Majd 1951–1960 és végül 1961–1970 tekintetében visszatértem a „mechanikus” 10 éves periódusok alkalmazásához.

A tárgyalt időszakban keletkezett jelentkezési lapok tanúsága szerint az első jelentősebb Budapestre költözési hullám az 1911–1920 közötti időszak lehetett. Alább, a régiók közti összevetésben megpróbálok magyarázatot adni a vándorlás volumenében szemmel látható változásokra. 1921 és 1930 között a hitközségbe jelentkezők költözési üteme újra visszaesett, majd az 1930-as években erősen emelkedett. 1941 és 1944 között a zsidóság elemi életlehetőségeinek szűkülésével párhuzamosan nem változott a fővárosba költöző jelentkezők aránya. (Vegyük észre, hogy míg a korábbi periódus 10 évet fog át [1931–1940], addig az 1941–1944 közötti 5 év a vándorlás számaiban alig maradt el attól.) Az 1945-ös évben önmagában is igen magas volt a jelentkezők fővárosba áramlásának üteme. Ha a következő évekre is ezzel az átlaggal számolnánk, az a táblázatunkban egyébként szembetűnően kiemelkedő 1946–1950 közötti ötéves periódus számait is meghaladná. A fővárost célzó vándorlás üteme 1951 után újra lelassult, és az 1960-as években szinte el is tűnt, ebben az időszakban a jelentkezések évi átlaga nem érte el a kettőt.

Nézzük, hogy a vázolt időszakokon belül, a régiók viszonylatában hogyan alakultak a belső vándorlás nyomainak vizsgált mintái. Elöljáróban mindenképpen érdemes figyelembe venni, hogy elemzett csoportunk túlnyomó része az északkelet-magyarországi régióból származik (ahogy láttuk, a teljes általunk vizsgált populáció 40%-a), így az e régióból származók aránya egyes időszakokban felülreprezentált lehet. Egyrészt minden esetben felhívom erre a figyelmet, másrészt a vándorlás

tendenciáit nem csak időszakonként, de régiókként is vizsgálom, így az egyes régiókkal kapcsolatban is pontosabb megállapítást tehetek. A vizsgálat első időszakában (1873–1900) 40 fő jelentkezik a fővárosi hitközségbe. Az igen alacsony elemszám ellenére is érdemes megállapítani, hogy közülük a legtöbben, az ekkor érkezett csoport tagjainak 27,5%-a Galíciában, 25%-a pedig a Pozsony környéki régióban született, míg a Nyugat-Magyarországon születettek a harmadik legnépesebb csoport.

Menyasszony és vőlegény, 1948. Fortepan, Hámori Gyula adománya

1901 és 1910 között összességében kevesebb fővárosba vándorló személy dokumentumai állnak rendelkezésre, de ezen időszak időtartama is rövidebb, mint az előzőleg vizsgált periódusé. A 35 fő 34%-a származik az északkeleti régióból, ami megközelíti az e régióból származóknak a teljes mintában elért arányát. Újra magas, 20% az északnyugati régióból származók aránya, és bár a Galíciából érkezett jelentkezők száma az időszakon belül visszaesett, de a teljes vizsgált népességhez viszonyított részesedésükhöz képest még mindig felülreprezentáltak ebben az időszakban.

1911 és 1920 között 86 fő jelentkezik Budapesten az orthodox hitközségbe. Erre a periódusra esik az első világháború és a trianoni határok időszaka, melynek során orthodox zsidók ezrei találták magukat új államok határain belül. Ebben a periódusban az északkeleti-határvidékről

érkezettek kérték a legnagyobb arányban (37%) felvételüket a fővárosi hitközségbe. A költözések mögött valószínűleg a háborús események jelentik a magyarázatot, hiszen ha éves bontásban vizsgáljuk a „mióta lakik Budapesten” kérdésre adott válaszokat, azt látjuk, hogy az ebből a régióból e periódusban történt költözések 75%-a az öt háborús évre esik. Érdekes ugyanakkor, hogy azok közül, akik Galíciából ekkor érkeztek Budapestre (7 fő), csupán ketten tették ezt a háborús években, a többiek a háború előtt költöztek Budapestre, és ez a háborús eseményeket szintén elszenvedő északkeleti régióra is igaz, ahonnan erre az időszakra visszaesett a vándorlás a korábbi periódushoz képest.

Az 1921–1930 közötti periódusban a teljes vándorlás volumene (36 fő) visszaesett. Az egyes régiók vándorlási arányszámai nagyon közel állnak a jelentkezők teljes népességén belüli arányszámához, alig néhány százalékos eltérések mutatkoznak köztük csupán.

1931 és 1940 között jelentősen emelkedett a jelentkezők száma (139 fő). Erre az időszakra esett az első és a második zsidótörvény törvénybe iktatása, illetve az első és a második bécsi döntés értelmében bekövetkezett területi visszacsatolások, továbbá Kárpátalja visszaszerzése. Ebben az időszakban a legtöbben az északkelet-magyarországi régióból jelentkeztek a fővárosi hitközségbe, az összes jelentkező 51,8%-a innen való (ez pedig a régió össznépességén belüli megoszlását is több mint 10%-kal meghaladja).²⁶ Némiképp még az erdélyi (18%) és az északnyugat-magyarországi (7,2%) régiókból származó jelentkezők hányada is nőtt. Tovább csökkent az északkeleti határvidékről érkező kérelmek aránya csakúgy, mint az Alföld–Délkelet-Magyarország felől érkezőké (sorrendben: 10,8 és 4,3%).

Az 1941–1944 közötti 5 évben 109 fő jelentkezik a budapesti orthodox hitközségbe. Abban az időszakban, amikor a zsidó lakosság számára egy időben korlátozott, majd tiltott, később pedig kifejezetten életveszélyes az utazás. Valamelyest kisebb ekkor az északkeleti régióból származó vándorlás nyoma (még a vizsgált teljes népességben elért arányszámnál is csekélyebb, 31,2%). Jelentősen nőtt azonban az északkeleti határvidékről érkező jelentkezők száma és aránya (27,5%). Ez az arány feltehetőleg összefüggésben áll az 1941-ben, Kamenyec-Podolszkijban

²⁶ Az össznépesség itt az általam vizsgált népességet jelenti, tehát a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközségbe, 1945 után tagjelentkezési lapot beadott személyek összességét.

történt tömeggyilkosságokkal – a holokausztt magyarországi történetének kezdetével²⁷ –, s azzal, hogy az elkövetők ebből a régióból szedték áldozataikat, ezzel alkalmasint menekülésre sarkallva az akkori történelek túlélőit vagy azokat, akiket akkor nem érintettek az események. Valamelyest nőtt még (10%-ra) az Északnyugat-Magyarországról ekkor Budapestre érkezett jelentkezők száma.

Az 1945-ös év szomorú, de mégis új nyitánya a hazai zsidóság történetének. Az ekkortól Budapestre költözők a vészkorszak túlélői, jelentős számban olyanok, akik a háborús pusztítás során mindenkit és mindent elveszítettek. Az ekkor Budapestre költöző 79 jelentkező több mint fele (50,6%) az északkeleti régióból került a fővárosba. Magas még (a teljes csoporton belüli hányadához képest) az északkeleti határvidékről érkező jelentkezők százaléka (21,5%). Az Északnyugat-Magyarországról beköltöző kérelmezők aránya ebben a periódusban valamelyest csökken (3,8%).

1946 és 1950 között a Budapestre költöző jelentkezők száma jelentősen nőtt, ebben az időszakban 371 fő érkezett. Ez az a háború utáni periódus, amikor a túlélők kénytelenek voltak számot vetni veszteségeikkel. Sok helyütt családjuk mellett vallásos közösségüket is elveszítették, s ha orthodox zsidóként akarták tovább élni életüket, olyan helyre kellett költözniük, ahol még létezett megtartó közösség. Ebben az időszakban csökkent az északkeleti határvidékről Budapestre érkező jelentkezők aránya (10,5%), amit talán a határok fokozatos lezárásával lehet magyarázni. Ezzel párhuzamosan valamelyest nőtt a Nyugat-Magyarországról és az alföldi régióból a fővárosba költöző jelentkezők százaléka (sorrendben: 9,7% és 12,7%). Az 1951-től 1960-ig tartó időszakban (87 fő jelentkezik ekkor a fővárosba) ezek a tendenciák bizonyos tekintetben erősödtek: nőtt a nyugat-magyarországi (12,6%) és jelentősen nőtt az Alföld irányából érkezettek száma (21,8%), tovább csökkent az északnyugat-magyarországi (3,4%), és jelentősen csökkent az északkeleti határvidékről Budapestre érkezettek aránya (3,4%).

Végül 1961 után majdnem teljesen eltűnnek a vidékről való bevándorlásra utaló adatok, ahogyan egyes vidéki városokon (így például Miskolcon, Nyíregyházán vagy Debrecenen) kívül gyakorlatilag az orthodox

²⁷ George Eisen – Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokausztt első fejezet. *Valóság*, 2014/9. 77–99.

életlehetőségek is megszűntek szinte mindenhol. A 14 ekkori jelentkező közül 7 érkezett Északkelet-Magyarországról, 4 pedig az Alföldről.

A vándorlás alakulása régióként

Érdemes régióként is áttekinteni a migrációs nyomok dinamikáját, hogy lássuk, milyen időszakokban volt erősebb vagy gyengébb az egyes régiókat érintő Budapest-irányú vándorlás.

Az összes Galícia irányából érkező jelentkező (30 fő) 69,9%-a 1920 előtt kérte felvételét a fővárosi orthodox hitközségbe. Ebből is legerősebb az 1891 és 1900 közé eső időszak volt, amikor is innen származott a kérelmezők 30%-a. 1921 után az arányuk erősen lecsökkent (3,3%), majd 1931 és 1940 között ismét emelkedett (13,3%), illetve ebből az irányból még 1946 és 1950 között volt „látható” a vándorlás.

Forrásunk, a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez beadott jelentkezési lapok eredményei szerint az északkeleti határvidék irányából 1911 előtt csupán szórványos volt a budapesti hitközséghez való csatlakozás. Az összes innen érkező jelentkező (149 fő) csupán 4%-a érkezett 1911 előtt. Jelentősen emelkedik a fővárosi hitközségbe áramlás az 1911 és 1920 közötti időszakban (21,4%). Ezt valószínűleg az első világháború e régióhoz közeli, illetve a régiót közvetlenül érintő eseményei okozhatták. Adataimat talán érdemes itt párhuzamba állítani Prepuk Anikó kutatásával, aki az 1873 és 1895 közötti időszak orthodox kereskedőinek Budapestre vándorlása kapcsán állapítja meg, hogy a „Galícia mentén fekvő megyékből csak elenyésző arányban érkeznek” Budapestre bevándorlók. A „galíciai határ népességmegtartó képessége” a régió határain bőven túlmutató történelmi események okán változott meg időről időre.²⁸ 1921 és 1930 között ismét erősen csökkent az ilyen mozgás (3,3%), majd előbb 1931 és 1940 között valamelyest újra emelkedett (10%) – ennek a vándorlásnak a fele az időszak utolsó két évében, 1939 és 1940 között zajlott, 1941 és 1944 között pedig elérte a 20%-ot. A minta összes határvidéki jelentkezőjének 11,5%-a egyetlen évben, 1945-ben kérte a felvételét Budapesten. Az 1946 és 1950 közötti 5 évben érkezett a régióból arányaiban a legtöbb jelentkező, az összes innen származó kérelmező 26%-a. Azt is láthatjuk azonban, hogy ennek

²⁸ Prepuk, 1988. 48.

a vándorlásnak a jelentős része az időszak első két évében zajlott, s az időszak végére gyakorlatilag megszűnt. És bár 1951 után is jelen volt az ilyen irányból érkező bevándorlók jelentkezése, de ennek aránya a korábbiakhoz képest jelentéktelen.

Az északnyugatról érkező jelentkezők száma (a teljes mintában 64 fő) az 1910 előtti időszakokban egyenletesnek mondható, bár lassan emelkedett (a vizsgált időszak elejének 6,25%-áról 11%-ig). 1911 és 1930 között végig alacsony volt (mindkét évtizedben 3,3%). 1931 és 1940, majd 1941 és 1944 között az innen érkező jelentkezők aránya emelkedik (15,6 és 17,1%). Az eloszlás kiegyenlített a régió trianoni és határon túli területei között, és a vándorlás dinamikájában az 1940-es határrevíziónak sem látható hatása. Ahogy más régió esetében is (és a mintánkban általában), a legnagyobb volument ebből az irányból ugyancsak az 1946 és 1950 között Budapestre érkező jelentkezők adják, ebben az időszakban zajlik az összes innen származó 25%-ának felvétele. Ez csupán csekélyebb részben érinti a határon túli területeket, a kérelmezők 2/3-a a trianoni területekről, Sopron és Győr irányából érkezik a fővárosba. 1950 után ebből az irányból szintén jelentéktelenné válik a belső migráció.

A belső vándorlás a nyugat-magyarországi régió területeiről (az összes innen érkező jelentkező száma: 82) 1930-ig ugyan minden évben érzékelhető, ám a régió teljes vándorlásához képest elhanyagolható: minden 1930 előtti periódusban 5% alatt marad. Ugyan ezt követően emelkedik, de a következő három periódusban sem éri el a 10%-ot. 1946 és 1950 között azonban kiemelkedővé válik: a fővárosi orthodox hitközségbe irányuló összes nyugat-magyarországi vándorlás 43%-a ekkor zajlik le. Majd 1950 után újra erősen csökken, és 1961 után már nem is találkozunk innen érkező kérelmekkel.

Az Alföld–Dél-Magyarország régió Budapestre irányú vándorlási dinamikájának mintáiban és arányszámaiban is – apró eltérésekkel ugyan, de – szinte teljesen ugyanaz érzékelhető, mint amit a nyugat-magyarországi régió kapcsán láttunk (az innen érkező jelentkezések összes száma 1873 és 1970 között 112 fő). Az 1911 és 1920 közötti jelentkezés a régió összes adatának arányaiban magasabb, ekkor meghaladja a 11%-ot (de ha az éves bontásra tekintünk, ugyan a régióban – beosztásom alapján – jelentős mértékben vannak olyan területek, melyek a trianoni határon túlra kerültek, mégis úgy tűnik, hogy sem az első világháború, sem az 1919–1920-as impériumváltások nem magyarazzák az időszakban tapasztalható, egyébként valójában nem túl jelentős emelkedést).

A nyugati régióhoz hasonlóan egyik periódus sem számít a Budapestre vándorlás tekintetében ebből az irányból jelentősnek: a jelentkezők aránya egyik időszakban sem éri el a 10%-ot. Majd 1946 és 1950 között erősödik csak jelentősen: az összes innen érkező jelentkező 42%-a ekkor kerül Budapestre. Az innen érkező jelentkezők aránya 1950 után újra erősen csökkent, de viszonylag magas maradt (13,4%).

Az erdélyi régióból származók (erről a területről összesen 128 fő érkezik Budapestre) vándorlási dinamikája az alföldihez hasonló: 1930-ig szinte jelentéktelen volt (a kérelmek száma egyik periódusban sem érte el a 4%-ot), de 1911 és 1920 között ennél a területnél is láthatunk némi emelkedést (10,1%).²⁹ 1921 és 1930 között újra alacsony volt a Budapestre ebből az irányból érkező jelentkezők aránya (3,9%), majd 1931 és 1940 között jelentősebben, 19,5%-ra emelkedett. 1941 és 1944 között valamennyire újra csökkent (és az ekkor felvételüket kérők túlnyomórészt a második bécsi döntés során újra Magyarországhoz csatolt területen élők közül kerültek ki). Az 1945-ös év az ebből az irányból érkező jelentkezők esetében is jelentős volt, ez az egyetlen év adja az összes innen érkező vándorlás 6,3%-át. A következő öt év pedig ebben a régióban is kiugrónak bizonyult: a jelentkezők 35%-a ekkor érkezett a fővárosba. A vándorlás ugyan a következő tíz évben ez után is megmaradt, de volumene ebből a régióból is csökkent. Az utolsó periódusban (1961–1970) nem találunk olyan jelentkezőt, aki innen és ekkor érkezett volna a fővárosba.

Azok közül, akik 1945 után az orthodox hitközséghez tagnak jelentkeztek, az északkelet-magyarországi régióból érkeztek legtöbben (összesen 420 fő). A jelentkezési lapok tanúsága szerint 1931-ig e régió összes migrálásának arányában igen alacsony volt az innen induló Budapestre vándorlás. 1931 és 1940 között emelkedik először jelentősebben, ekkor zajlik le az összes innen induló vándorlás 17%-a, ami aztán 1941 és 1944 között majdnem a felére esik vissza. Az 1945-ös év adja az ez irányú vándorlás 9,5%-át, a következő öt évben a dinamika hasonló ütemű marad és eléri a 44%-ot. Az erre következő két periódusban pedig a teljes vándorlás csökkenésével párhuzamosan e régióból is egyre kevesebb a fővárosba költöző jelentkezők száma.

Végül a beadott kérelmek tanúsága szerint 120 fő, az összes jelentkező 10%-a született Budapesten.

²⁹ Meggyőző magyarázatot erre az alacsony elemszám miatt, a fentiekhez hasonlóan ez esetben sem tudok adni.

A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez 1945-től tagként jelentkezők jelentkezéskor aktuális lakóhelyeinek kerületenkénti eloszlása

A fővárosi zsidók lakóhelyi elkülönülése a 18. század végéig a régi városfalak szomszédságában, a város jogi szabályozásainak nyomát viselve alakult. Ezen a környéken jöttek létre a rituális élet első intézményei, imaházak, vágodák, s az itt – az egykori városfalon túl –, a mai Károly körút és Király utca sarkán álló Orczy-ház lett a pesti zsidóság centruma, „afféle urbánus *shtetl*”.³⁰ A környék a városfejlődés későbbi szakaszaiban is megmaradt zsidó városrésznek, ahol „a zsidó–nemzsidó lakóhelyi elkülönülés jól érzékelhető, mindennapi tapasztalat volt”.³¹ Ennek kapcsán Zeke Gyula a szegregáció kifejezést az ahhoz kapcsolódó negatív konnotációk miatt fenntartásokkal használja, mert az „a szerves, hosszabb távon kialakult struktúrákat hirtelen, erőszakosan átrendező folyamatot vetít elénk”.

A Kazinczy utcai orthodox központ, 1946. Fortepan, Hámori Gyula adománya

³⁰ Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 104.

³¹ Zeke, 1990b. 162.

Ő a szegregációt magyarázó tényezők közül a vallási-etnikai csoportkonfliktusok elé helyezi a zsidóság polgári modernizációban betöltött kiemelkedő szerepét, illetve a „vallási hagyományt szigorúbban őrző ortodoxia eltérő társadalmi viselkedését”.³² A világháborút követő időszakban az „eltérő társadalmi viselkedésnek” kényszerű, új dimenziói nyíltak. Hisz azok, akik túléltek a vészorszak borzalmait, többségükben elveszítették családjukat, szüleiket, feleséget, férjet, gyermekeket, megfosztották őket korábbi egzisztenciájuktól, elveszítették egész korábbi életvilágukat. Azt a világot, melynek szabályait magukra nézve érvényesnek, történéseit életükre nézve többé-kevésbé kiszámíthatónak tekinthették.³³ Márpedig az életnek stabil alapot nyújtó életvilág összeomlása, ahogy Németh Krisztina fogalmaz, „radikális cezúra, ami komoly kulturális és társas dezorientációhoz vezet”.³⁴ E radikális cezúra után, traumáktól terhelt próbáltak a jelentkezők a budapesti orthodox hitközségben új közösséget találni a városi tér olyan részében, ahol valamelyest otthon érezhették magukat, mert „az otthon a különböző emberek számára különböző dolgot jelent. ...jelentheti „a dalokat, melyekre anyám tanított», a sajátos módon elkészített ételeket, a mindennap használatos és ismert tárgyakat [...] a személyes szokásokat – egyszóval egy életstílust, amely apró, de fontos elemekből tevődik össze”.³⁵ S részben ezért is lehet az „embercsoportok térbeli elhelyezkedésének kulcsjelentősége” – ahogyan Lyn H. Lofland gondolatait interpretálva Gyáni Gábor írja –, mert a „felduzzadó nagyvárosi társadalomban a puszta tájékozódás, az eligazodás megkívánta megismerés elsőrendű eszközévé a térbeli lokalizáció válik”. Hiszen a „modern városlakó, ellentétben iparosodás előtti társaival, elsősorban a hely, nem pedig a külsőségek alapján azonosítja az őt körülvevő idegeneket”,³⁶ így fontosabbá válik az a tudás, hogy „mi a dolgok térbeli rendje, hogy az ilyen és ilyen identitású (társadalmi hovatartozású) egyének és csoportok [...]

³² Zeke, 1990b. 163.

³³ Alfred Schütz–Thomas Luckmann: Az életvilág struktúrái. In: Hernád Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 1984. 156–162.

³⁴ Németh Krisztina: *Életvilág értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Budapest: Argumentum, 2018. 13.

³⁵ Alfred Schütz: A hazatérő. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Budapest: Csokonai, 2004. 80–91.

³⁶ Lyn H. Lofland: *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books, 1973. 82.

hol is helyezkednek el a város térképén”.³⁷ A beköltözők tehát a korábbi életvilág hétköznapijainak elemeit, az ismerősség tereit kereshették az új városi térben, amikor legalábbis – vallásos – mindennapjaikban ismerős „ismeretlenek” környezetét keresték. Így természetesen választásukat meghatározták a rituális életmód („életstílus”) intézményi keretei, az imahelyek, vágodák, kóser étkezdék közelsége.

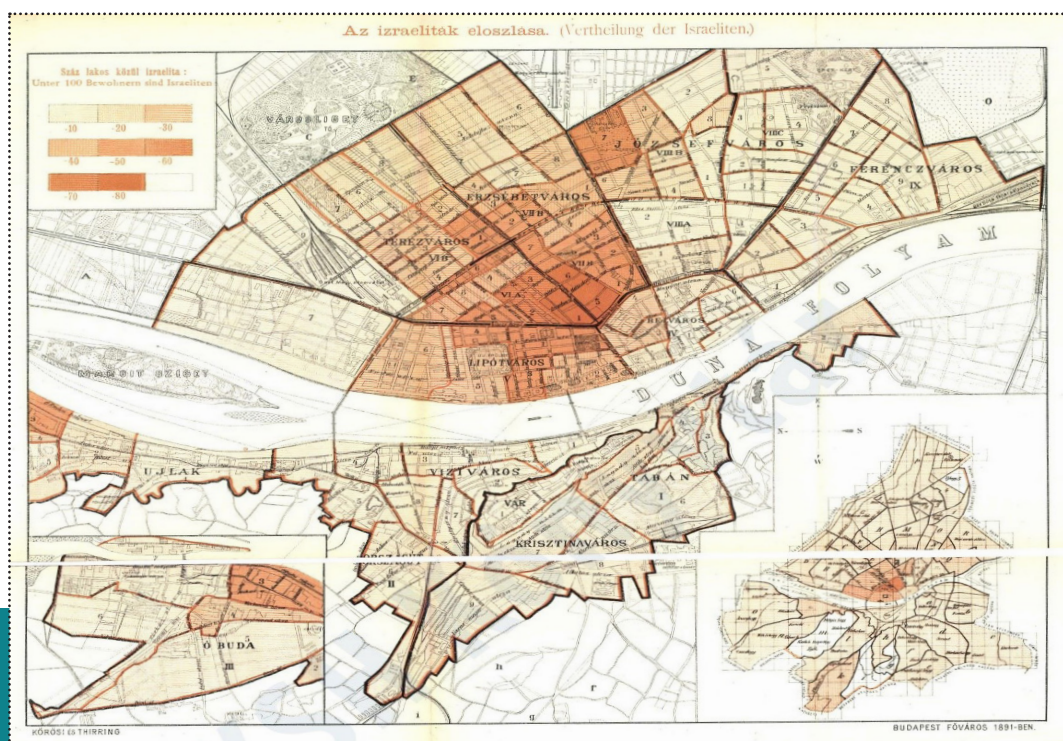
A budapesti zsidók e fejezet bevezetőjében említett lakóhelyi elkülönülése látszik a Kőrösi József adatai alapján készített térképen, mely a fővárosi zsidóság lakótömbönkénti elhelyezkedését mutatja 1891-ből.³⁸ Az orthodox lakosság elkülönítésére tett kísérletet Zeke Gyula, aki az 1927-ben kiadott *Szombat-Almanach*-ban szereplő szombattartó iparosok és kereskedők lakcímei alapján próbálva pontosabban meghatározni az orthodoxok térbeli elhelyezkedését, úgy számolt, hogy az almanachban szereplő 930 név a feltételezett 6000 budapesti orthodox családfő 15%-a. Adatai szerint e csoport 67%-a, míg 1930-ban az összes budapesti zsidónak csak 47%-a élt a VI. és a VII. kerületben.³⁹ Az orthodox házasság adatainak elemzése során Karády Viktor és Palásti Mónika is azt találta, hogy az orthodoxia jóval több mint kétötöde 1919 előtt és azt követően is a pesti VII. kerületben lakott: az 1920 és 1931 közötti adatokat tekintve az összes orthodox házasság 6,8%-a az V. kerületben (ami ekkor magába foglalta a ma a XIII. kerülethez tartozó Újlipótvárost is), 19,5%-a a VI. kerületben, 44,2%-a a VII. kerületben, 15,5%-a a VIII. kerületben és 5,9%-a a IX. kerületben. Összehasonlításképp érdemes megjegyezni, hogy a teljes zsidó népesség 10,9%-a lakott az V. kerületben és „csupán” 32%-a a VII. kerületben. Más kerületekben kisebbek a két adatsor (az orthodox házasságok, illetve az „össz-zsidóság”) közötti különbségek.⁴⁰

³⁷ Gyáni Gábor: A városi mikroterek társadalomtörténete. In: A. Gergely András (szerk.): *Városnarratívák. (Városantropológiai mintázatok Terézváros példáján. II.)*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete. Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont. 2007–2010. 264.

³⁸ Kőrösi József – Dr. Thirring Gusztáv: Budapest Fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei* 25/2. 48–49. A térkép a teljes budapesti zsidóság elhelyezkedését mutatja, de vizualitásával az orthodox lakosság elhelyezkedéséhez is jó támpontot nyújt nekünk a későbbiekben.

³⁹ Zeke, 1990b. 174–175.

⁴⁰ Karády-Palásti, 1995. 65.

Az izraeliták eloszlása. Forrás: Kőrösi József–Thirring Gusztáv. Budapest főváros az 1891. évben. Budapest főváros statiszt. hivatalának közleményei. XXV. 1894.

Ladányi János saját adatbázison alapuló kutatásában a második világháború utáni budapesti zsidók (tehát nem csak az orthodox népesség) lakóhelyeinek kerületenkénti megoszlása kapcsán tett megállapításokat. Ezek szerint az eloszlás 1948-ig nem mutat lényegi különbséget a 10 évvel korábbi adatokhoz képest, 1949 és 1956 között azonban komolyabb változások történtek. Vizsgálatai szerint ebben az időszakban emelkedett a bel-budai kerületekben élő zsidó népesség aránya, elsősorban az Erzsébet- és a Józsefváros esetében megindult a kiáramlás a bel-pesti kerületekből, és folytatódott a már korábban elkezdődött tendencia, a zsidó népesség arányának emelkedése a XIII. kerületben.⁴¹

⁴¹ Ladányi, 2002. 83–84.

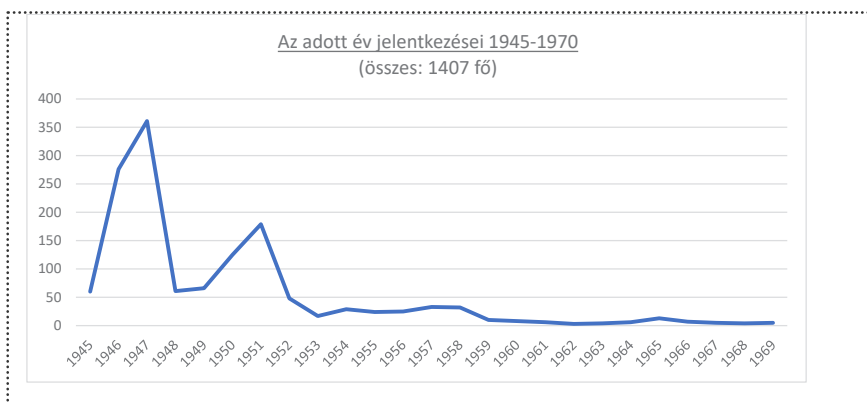
Az 1945 utáni jelentkezési lapokból épített adatbázis tanulságai

Az 1945 és 1971 között a Budapesti Autonóm Izraelita Hitközséghez benyújtott tagjelentkezési lapok lakóhelyre vonatkozó adatainak feldolgozásával arra teszek kísérletet, hogy a világháború utáni időszakra pontosabban láttassam az orthodox lakosság városon belüli eloszlásának újabb tendenciáit.

Amellett, hogy az 1407 fő lakóhelyi adataiból megpróbálom meghatározni, hogyan változott a korábbiakhoz képest kerületenként, esetenként alkerületenként az orthodox zsidó lakosság Budapesten belüli eloszlása, a jelentkezési lapokból nyerhető származási (születési) adatok alapján reflektálni kívánok az itt élő orthodoxia belső differenciáltságára is, mert „az Oktogon környékén lakó orthodox felsőközéposztálytól a Teleki téri, többnyire falusi közegből érkező, askenáz orthodoxokig és különböző chászid imaházakig igen árnyalt világot képez”.⁴² Az idődimenzióban Ladányi János megállapításával állítanám párhuzamba a budapesti orthodox lakosságra vonatkozó adatsorom értékeit. (A hitközségi tagságot kérelmezők nem minden esetben frissen a fővárosba érkezettek. Vannak, akik már több évtizede Budapesten éltek, de hitközségi tagság után csak időszakunkban, 1945 után folyamodtak. Érdekes, további kutatásra érdemes irány lenne a betelepülőknél fontos szerepet játszó, „kikötő-” vagy „támaszpont”-hatás – olyan „személyek, intézmények vagy körülmények hatása, amelyek az újonnan érkezőnek megadhatják a kezdeti segítséget a beilleszkedéshez”⁴³ – érvényesülésének vizsgálata: hogyan érvényesültek ezek a városi térben, találnánk-e nyomát ezeknek az adatbázisban? Bár ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, ennek jeleit feltételezhetjük, ám a jelenség meglétének igazolásához további kutatások szükségesek, melyekre e keretben nem volt lehetőség. Fontos módszertani megjegyzés, hogy az adatok értékelésénél a jelenlegi (lényegében 1950 óta érvényben lévő) kerületbeosztás alapján számoltam.

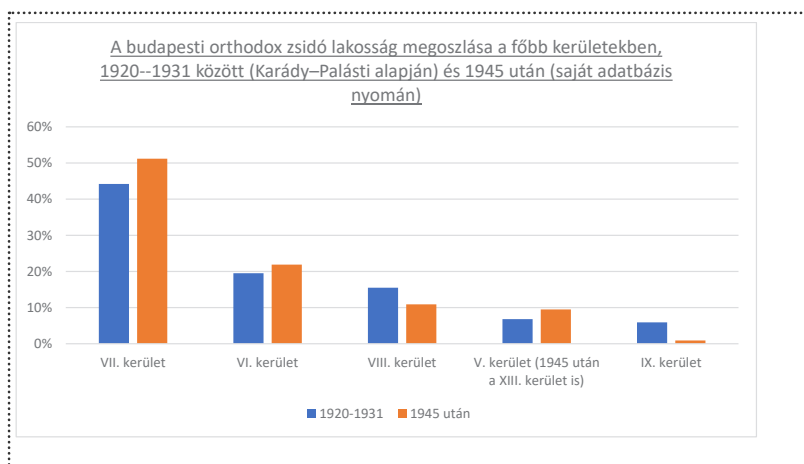
⁴² Glässer, 2014. 35.

⁴³ Frojimovics et al., 1995. 98.

Összesen 1407 jelentkező lakóhelyi adataival dolgozhattam, a jelentkezők éves megoszlását a táblázatban láthatjuk. A jelentkezők száma 1958 után csak egy alkalommal haladja meg a 10 főt, így erre az időszakra érvényes megállapítást nehezebben tehetünk.

Hitközségi tagjelentkezési lapjuk szerint az 1945-től 1970-ig jelentkezők 51,2%-a VII. kerületi címen lakott, 21,9% volt VI. kerületi, és 10,9% a VIII. kerületben élt. A XIII. kerületben lakott a jelentkezők 5,8%-a. A jelentkezők 3,7%-ának volt V. kerületi és 2,8%-uknak XIV. kerületi lakcíme. A többi kerületből érkezők aránya nem éri el az összes jelentkező 1%-át sem, még a IX. kerület sem (0,92%). Ha összevetjük a feltárt adatokat a Karády Viktor és Palásti Mónika által nyert (az 1920 és 1931 közötti időszakra vonatkozó) eredményekkel,⁴⁴ a következő eredményt kapjuk:

⁴⁴ Karády – Palásti, 1995. 65.

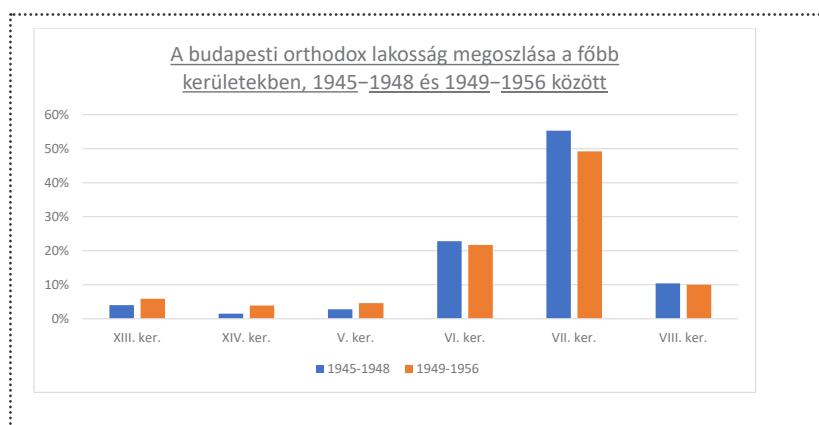
A két adatsor összevetése alapján talán megerősíthetjük Zeke Gyula megállapítását, aki a világháború küszöbére a szegregáció fölerősödését mutatta ki (a VI. és a VII. kerület vonatkozásában), a ferencvárosi és józsefvárosi arányszámok csökkenésével (és Újlipótváros „szerepének” emelkedésével). A holokauszt hatása ilyen mélységben nagyon nehezen értékelhető, így nem állíthatom, hogy hasonló folyamatok játszódtak le 1945 után is, mint amiket Zeke Gyula világháború előtti adatai jeleznek, de épp a holokauszt borzalmi okán nem elképzelhetetlen a további „összehúzóds”.⁴⁵

*Esküvő a Kazinczy utcai orthodox központ udvarán, 1950.
Fortepan, Hátori Gyula adománya*

A következőkben Ladányi János eredményeivel kívánom összevetni adataimat, annak megállapítása céljából, vajon a budapesti orthodox népesség körében hasonló tendenciák jelennek-e meg az 1945-öt követő két periódusban, 1945 és 1948 között, majd 1956-ig. (Az alábbi grafikonon a saját adatbázisomból nyert, időben egymást követő adatok láthatók.)

⁴⁵ Zeke, 1990b. 177. Ugyanakkor bár Zeke Gyula megállapításai a teljes zsidó népességre vonatkoznak, ezzel együtt, például a V. (XIII.) kerület kapcsán figyelemre méltó az egyezés.

Emlékezzünk: Ladányi, munkájában 1948 után a fővárosi (teljes) zsidó népesség bel-budai és XIII. kerületi arányszámainak emelkedését és a belső pesti kerületekből való kiáramlását állapítja meg.⁴⁶ Az időszak orthodox zsidóságának kapcsán erre az időszakra semmiképp sem számolhatok be a bel-budai jelenlét emelkedéséről. 1948 után azonban szemmel láthatóan csökken a belső-pesti kerületek arányszáma, sőt mivel az mindkét korábbi „orthodox kerületet” egyaránt érinti, kifejezetten tendenciózusnak tűnik, illetve az orthodoxok körében is emelkedik valamelyest az alapvetően a neológ zsidók „bázisának” számító XIII. kerület jelentősége. Lassú emelkedést látunk az V. kerületben, és az orthodox lakosságon belül a külső pesti XIV. kerület jelentősége is nő. Érdeemes visszautalni most arra, amit Zeke Gyula megállapítása kapcsán vehettünk észre: ha az 1920 és 1931 közötti időszakhoz képest az 1945 utáni orthodoxia kapcsán a szegregálódás („összehúzóds”) erősödését láttuk is, ez 1948 után mindenképpen csökkent.

Végül azt vizsgálom, hogy az orthodox jelentkezők által lakott kerületek között a származási (születési) helyek dimenziójában kimutathatunk-e jelentős különbségeket, azaz visszatükrözi-e a városon belüli lakhelyválasztás a fővárosi orthodoxia (származási helyhez köthető) differenciáltságát? Az adatok értelmezéséhez segítségként táblázatos formában ismét közlöm a vizsgált orthodox lakosság régiónkénti származási helyét:

⁴⁶ Ladányi, 2002. 83–84.

Északkelet-Magyarország	452 fő 37,40%
Nyugat-Magyarország	91 fő 7,50%
Északnyugat-Magyarország	73 fő 6%
Alföld-Délkelet-Magyarország	121 fő 10%
Erdély-Partium	139 fő 11,50%
Északkeleti- Határvidék	162 fő 13,40%
Budapest	122 fő 7,50%
Galícia	32 fő 2,70%

*Az orthodox lakosság régiónkénti
származási helye, saját szerkesztés.*

Mintám orthodox lakosságának legnagyobb hányada 1945 után a VII. kerületben, Erzsébetvárosban lakott. Jelentkezéskor a teljes csoport 42,3%-a, 596 fő ehhez a kerülethez tartozó lakcímet adott meg. Kőrösi József fenti térképén az látszik, hogy a 19. század végén a kerület a zsidó lakosság elterjedése szempontjából két, többé-kevésbé jól elkülönülő részre oszlott: a kerület belső része, mely a legkorábbi pesti zsidó letelepedés vidéke (itt található – egészen 1937-es lebontásáig – a sok szempontból a zsidó élet egyik központjának számító, fentebb már említett Orczy-ház), itt élt a kerületi zsidóság jelentős része. A körúton túli rész ugyan szintén jelentős zsidó lakossággal bír, de ritkábban lakott, mint az Orczy-házhoz közelebbi kerületrész (alkerület). Ha saját forrásunk adataiból számolunk, a két kerületrész hasonlóan elkülönül: a kerület orthodox lakosságának 78,7%-a az 1945 utáni időszakban is a belső területen élt (az orthodox jelentkezők *teljes csoportjának* 33,3%-a élt ebben a viszonylag kis területű kerületrészben), a körúton túl pedig 21,3%. A Kőrösi által vizsgált és az 1945 utáni időszak között lényeges különbség, hogy a Külső-Erzsébetvárosban (Kőrösi térképén az 5–6-os számokkal jelzett alkerület) igen

gyérnek látszik az orthodox jelenlét, ami nem csoda, hiszen a kerület része, a *Csikágó*, csak a 19. század utolsó évtizedében épült fel – ám már 1941-re a főváros legsűrűbben lakott negyedévé lett.⁴⁷ Szempontunkból ez azért lényeges, mert bár orthodox lakosságát vizsgálva jócskán elmarad a Belső-Erzsébetvárostól, de lakosságszámát és orthodox intézményeit (imaházait, vágodáit) figyelembe véve az 1945 utáni időszak kapcsán is a város egyik jelentős orthodox alközpontjának tekinthetjük.

Azt, hogy a Belső-Erzsébetvárosban milyen jelentős volt az orthodoxia létszáma, talán legjobban az itteni utcák, vagy akár egyes épületek mintánkban való előfordulásának gyakorisága jelzi. Ha csak három rövidebb keresztutcában (a Rumbach Sebestyén, az Akácfa és a Kertész utcában) lakó jelentkezőket számoljuk össze, többet kapunk (139 fő), mint ha a bármely másik kerületből származó összes jelentkezőt vennénk, a VI. kerületet kivéve, de a VIII. kerületet is ideértve. Bizonyos épületek, házsámok gyakori előfordulása pedig azzal kecsegtet, hogy sikerül „támaszpontokat” beazonosítani, tehát olyan személyeket vagy intézményeket, akik segíthettek a városba költözőknek a beilleszkedésben, a tájékozódásban.⁴⁸ Ezek pontos meghatározása nehéz, bár van olyan Király utcai cím, amely 15 jelentkezőnél szerepel, illetve Dob utcai lakóhely, amely 14 jelentkezési lapon tűnik fel. Talán a Dob utca 12., a Chevra Kadisa egykori központja lehetett ilyen támaszpont, mivel az erről a címről jelentkező 7 fő között találunk Chevra-alkalmazottat, két hitoktatót, „alkalmi kántort” és sameszt is. Lehet, hogy a Chevra Kadisa segítette valahogyan, ha máshogy nem, de átmeneti szállással ezeket a – tevékenységük alapján valószínűsíthetően valóban „streng” – vallásos orthodoxokat. („Támaszpontként” szolgálhatott a tanulmány elején olvasható interjúrészletben szereplő lakás is, hiszen a szóban forgó beköltöző mellett később egy Szatmárból származó, családos mesgiah is ezt a címet megadva jelentkezett tagnak a hitközségben.)

Ha a VII. kerületi címet megadók származási helyére tekintünk, szintén érdemes a korábbiak szerint különválasztani a Külső- és a Belső-Erzsébetvárost. Igazán jelentős különbség nincs a két kerületrész között, de míg a belső részen az átlagnál valamivel magasabb az Északkeleti-Határvidékről származók (itt 15,8%) és alacsonyabb a Galíciában születettek aránya (pedig talán azt gondolhatnánk, hogy a két, orthodoxián belül is hasonló

⁴⁷ Berza László (szerk.): *Budapest Lexikon 1*. Budapest: Akadémiai, 1993. 311.

⁴⁸ Frojimovics et al., 1995. 98.

vallási kultúrájú vidékről származók „együtt mozognak” a városi térben – feltéve persze, hogy a modell használható, és az adatok is alkalmasak az efféle interpretálásra). A körúton túl viszont az átlagnál jelentősen magasabb a Nyugat-Magyarországon és az Alföld–DK-Magyarországon születettek aránya (sorrendben 11% és 15%).

A VI. kerületben, Terézvárosban lakott az orthodox jelentkezők 18%-a, 253 fő. Ezt a kerületet is két alkerületre oszthatjuk, a Király utca–Paulay Ede utca mentén fekvő központi részre – ezen a szűk területen élt a kerületből orthodox hitközségi tagnak jelentkezők 42,3%-a, a fizikai térben sem elkülönülve a Belső-Erzsébetváros orthodox zsidóságától, mivel a Király utca páratlan oldala oda-, míg a páros oldala már a VI. kerülethez tartozik. E kerületrész jelentkezői tulajdonképpen három utcában laktak, hiszen vagy a Paulay Ede utcában, vagy a Király utca páros oldalán, vagy az akkori Kazár, ma már Székely Mihály utcában élt az e kerületrészből jelentkezők majdnem egésze. A „maradék” VI. kerületben az orthodox jelentkezők jóval nagyobb területen, elszórtabban éltek: a VI. kerületet tekintve a Kőrösi-féle térkép ábrázolta adatokhoz nagyjából hasonlít az 1945 utáni eloszlás. A Külső-Terézvárosban nem alakult ki olyan „orthodox világ”, mint a vele egy magasságban lévő VII. kerületi *Csikágóban*, annak a környéknek a társadalmi státusza is egészen más volt, mint VII. kerületi szomszédjának. Itt „támaszpont” talán az Eötvös utca 19. lehetett, egyrészt a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodájának egykori székhelye, másrészt itt lakott Kahán-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda vezetője. Kilenc olyan személy adta be hitközségi jelentkezését, aki ezt a címet (Eötvös utca 19.) jelölte meg sajátjaként. Érdekes módon négyen ugyan a pozsonyi orthodoxia vonzáskörzetében, Északnyugat-Magyarországon születtek, de ketten bőven 1950 után jelentkeztek, amikor Kahán-Frankl Samu már nem élt Magyarországon.

Lakói származási helyeit tekintve a Belső-Terézváros annyiban hasonlít a Belső-Erzsébetvárosra, hogy az Északkeleti-Határvidékről származók itt is magasabb arányt képviseltek az orthodox jelentkezők körében (15,9%, ami szinte megegyezik a szomszédos kerületrész hasonló adatával), de míg ott az átlagnál valamivel alacsonyabb volt az Alföldről elszármazottak aránya, itt magasabb (13%). A Külső-Terézvárosi részen a Pozsony környéki, Északnyugat-Magyarországról és az Erdélyből származók aránya volt magasabb az átlagnál (9,6% és 14,4%).

A VIII. kerület (Józsefváros) adta a harmadik legtöbb személyt a min-
tánkba: 126 főt, ami az összes budapesti jelentkező 9%-a. Érdekes, hogy
az innen jelentkezők aránya messze elmarad a VI. és VII. kerületben
élőkéitől. Pedig akár az orthodox házasok 20. század első harmadából
származó adataira nézünk (1920–1931 között VI. kerületiek: 19,5%,
VIII. kerületiek: 19,5%),⁴⁹ akár a Zsidó Világkongresszus Magyarországi
Tagozata Statisztikai Osztályának Közleményeiben megjelenő ada-
tokra (1946-ban, Budapesten, VI. kerületben 18 272, a VIII. kerületben
11 444 zsidó lakos)⁵⁰ tekintünk, a különbség itt jóval jelentősebbnek tűnik,
mint amit a fenti adatok sugallnak. Az itteni címet megadó jelentkezők
származása alapján ez a kerület jól megkülönböztethető az előbbiektől:
jóval alacsonyabb körükben az Alföld–Délkelet-Magyarországon, az
Északnyugat-Magyarországon és az északkeleti Határvidéken (!) szü-
letett orthodox (sorrendben: 4,8%, 3,9% és 10,3%), viszont az átlagnál
magasabb a galíciaiak (7,9%) és érdekes módon a Budapesten születettek
(17,4%) aránya.

A XIII. kerületben lakott az összes jelentkező 5,1%-a. Az adatok alapján
a fentebb tárgyalt kerületekhez képest az Újlipótváros nem vált az or-
thodox lakosság gyakran választott lakóhelyévé, bár ahogyan korábban
láttuk, jelentősége körében is emelkedett. (Vagy talán arról van szó, hogy
a frissen érkezők számára nem elsőrendű célpont, mert kevésbé biztosít
„ismerős” környezetet, mint a VI., VII. kerület „orthodoxabb” utcái.)

Lakói közül az Északnyugat-Magyarországon születettek aránya ha-
ladja meg több mint kétszeresen a teljes sokaságra mért átlagot (13,7%),
és az Északkelet-Magyarországon születetteknek is magasabb a része-
sedése. Alacsonyabb viszont az Északkeleti-Határvidékről származók
és a Budapesten születettek aránya (6,8% és 5,4%).

Végül vizsgáljuk az V. és a XIV. kerületet, ahol a jelentkezők 3,1%-a,
illetve 2,4%-a lakott. A származást tekintve azonban ebben a két kerü-
letben a legmagasabb az Északkelet-Magyarországon születettek aránya
(52,2% és 53%), és kisebb mértékben ugyan, de az alföldi régióban szü-
letettek is az átlagosnál magasabb arányban éltek itt (15,9% és 11,8%).

Nehéz olyan kerületet meghatározni tehát, melyet különösen jelle-
mezne egy-egy régió, illetve az adatok alapján régiókhoz sem könnyű
egy-egy kerületet jellemzőként hozzárendelni. Az átlagoktól való legma-

⁴⁹ Karády – Palásti, 1995. 65.

⁵⁰ Idézi Frojimovics, 2008. 378.

gasabb eltérések azonban a következők: a Külső-Erzsébetvárosban az Alföldi régió magasabb átlaga (15% a 10%-hoz képest), a VIII. kerületben a budapestiek (17,4% a 10,1%-hoz) és a Galíciában születettek (7,9% a 2,7%-hoz képest) magasabb átlaga és ugyanitt az alföldiek alacsonyabb átlaga (4,8% a 10%-hoz képest). A XIII. kerületben az Északnyugat-Magyarországon (Pozsony környékén) születettek magasabb (13,7% a 6%-hoz) és az Északkeleti-Határvidékről származók alacsonyabb átlaga (6,8% a 13,4%-hoz képest). Az V. kerületben az északkelet-magyarországiak és az alföldiek magasabb aránya (52,2% a 37,4%-hoz és 15,9% a 10%-hoz képest) és ugyanitt a Nyugat-Magyarországon születettek és az Északkeleti-Határvidékről származók alacsonyabb arányszámai (2,2% a 7,5%-hoz és 13,4% a 6,8%-hoz), végül a XIV. kerületben az északkelet-magyarországiak átlagnál magasabb (53% a 37,4%-hoz) és az északkeleti-határvidékiek alacsonyabb aránya (8,8% a 13,4%-hoz képest) különösen figyelemreméltó.

Zsidó család, 1948. Fortepan, Hámori Gyula adománya

A szabadság bátorsága – Zsidó közösségek Európában 1945–1948 között

Bohus, Kata – Grossmann, Atina – Hanak, Werner – Wenzel, Mirjam (Hrsg.): *Unser Mut. Juden in Europa 1945–1948*. Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175>

„A bátorság a világ szabadsága kedvéért megszabadítja az embereket az élet miatti aggodástól”¹ – írja Hannah Arendt. A világ szabadsága kisebb léptékben a közösségek szabadsága, amelyhez bátor egyének kellenek, akik szabadok vagy azzá akarnak válni, mernek remélni, kezükbe venni az életüket és cselekedni, nem utolsósorban pedig felelősséget vállalni tetteikért. Rabbiniкус értelmezésben a *herut* (szabadság – a szabadulá-sunk ideje összetételből származik) fogalma a pozitív szabadság kifeje-zése, amely „cselekvő szabadság, ahol a döntést meghozó maga dönt, s nem róla döntenek.”² Ennek a pozitív szabadságnak a megnyilatkozását láthatjuk 1945–1948 között Európában, az életre törekvő zsidó közös-ségekben: a DP-táborokban rekedt túlélők, a hazatértek és az új otthont választók körében.

Az újjáéledő zsidó közösségek kezdeti történetét a frankfurti zsidó múzeum *Unser Mut – Juden in Europa 1945–1948* (Bátorságunk – Zsidók Európában 1945–1948) című időszaki kiállítása mutatta be 2021-ben. A kiállítást négyéves kutatómunka előzte meg, ennek eredménye e katalógus, amelyben a történészi feltárás és feldolgozás, valamint a múzeumi gyakorlat egymást termékenyen kiegészítő párosítását láthatjuk. A kötet

■ Vörös Kata az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd.
E-mail: vorosk@or-zse.hu

¹ Arendt, Hannah: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest: Osiris Kiadó – Readers International, 1995. 165.

² Gábor György: Dróton rángatott marionettek, avagy a szabadság fantomjai. In: Uő: *A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság*. Budapest: Typotex, 2021. 213–221; A szabad akarat rabbiniкус értelmezéséről lásd: Balázs Gábor – Sturovics Andrea: Sors és szabad akarat kérdései a talmudi irodalomban. *Café Babel*, 2005/5–6. 47–55.

összeurópai perspektívát kíván bemutatni, globális problémaként vizsgálja a zsidó terek lokális sajátosságait. Európai városok, és a nyugat-európai DP-táborok – Amszterdam (Hollandia), Bari (Olaszország), Berlin, Frankfurt am Main / Zeilsheim, a Bergen-Belsen-i hontalantábor, és a bajorországi DP-táborok, Feldafing, Föhrenwald, Landsberg (Németország), Białystok, Reichenbach (Lengyelország) és Budapest (Magyarország) – zsidó közösségének életére, szerveződésének a különbségeire koncentrál, továbbá az összefüggésekre összpontosít. A tanulmányok szerzői tárgyi emlékeket, fényképeket, hivatalos iratokat mutatnak be, melyek forráshelyei a washingtoni United States Holocaust Memorial Museumtól a jeruzsálemi Jad Vasemen és az Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute-ön keresztül a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárig terjed, hálózatuk több kontinenst fog át.

A dedukció és az indukció egyszerre jellemzi a kötetet. A szerzők mind megragadják az általánost, amelyben megtalálják a különlegeset, az egyedit, ugyanakkor a személyes elemek érzékeltetésével az egyes-

ből, az emocionális elemekből keretezik a helyet, nyújtanak az olvasó számára általánosabb összképet. Bár a tanulmányok térben elkülönülnek, a tárgyuk azonos: a háború utáni zsidó élet, az újrakezdés világa. Ugyanakkor minden tér hozza magával a személyességét, melyet átfogó tematikus tanulmányokon keresztül ismerhetünk meg, s ennek a ket-tősségnek az eredőjéből válik érdekessé többek között a soá művészi ábrázolásának és ábrázolhatóságának a kérdése,³ a Holokauszt dokumentációjának fontossága,⁴ az antiszemitizmus problémája,⁵ a migráció kérdése,⁶ a cionizmus szervezőereje,⁷ az amerikai segélyek elosztása⁸ és az igazságszolgáltatás szervezése.⁹

A *hely és a hálózat* fontosságát a kutatói személet is hangsúlyozza: a frankfurti múzeum munkatársai együttműködve a Dubnov Intézet-tel,¹⁰ Atina Grossmann, a New York-i Cooper Union professzorának szakmai vezetésével hoztak létre kutatóhálózatot, Európa több pontját érintve – többek között Lengyelországot, Magyarországot, Németországot, Olaszországot, Hollandiát, Svédországot és Franciaországot. A *hely szellemét* is figyelembe véve alakították ki fókuszpontjaikat, ezzel is jelezve, hogy mennyire fontos a kontextus: honnan, mikor és ki által történik az emlékezés és az értelmezés. A kötetben minden ismertett közösség története után két-két életrajz olvasható. Két szubjektív forrás, amely közelebb hozhatja az olvasóhoz az adott térségben történeteket,

³ Riedel, Erik: Künstlergrafiken. Als Mahnmale und Dokumente des Völkermords. I. m. 60–67. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-005>; Lewinszky, Tamar: Vom Wiederaufbau Jüdischer Kultur. In der amerikanischen Besatzungszone Deutschland. I. m. 200–219. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-016>

⁴ Aleksion, Natalia: Zeugenaussagen osteuropäischer Holocaustüberlebender in der unmittelbaren Nachkriegszeit. I. m. 30–47. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-003>; Hanak, Werner: Pessach 1946. Dieses Jahr in Jerusalem. I. m. 152–161. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-012>

⁵ Tokarska-Bakir, Joanna: Antijüdische Gewalt im Mittel- und Osteuropa der Unmittelbaren Nachkriegszeit. I. m. 68–85. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-006>

⁶ Friedla, Katharina: Migration und Repatriierung aus der Sowjetunion. Verschiebung der Grenzen und Bevölkerungsgruppen. I. m. 90–107. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-008>

⁷ Patt, Avinoam: Unser Mut. Die Bedeutung des Zionismus für die Überlebenden des Holocaust. I. m. 292–309. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-023>

⁸ Hobson Faure, Laura: Die Aktivitäten des American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) zum Schutz des Europäischen Zweigs der Jüdischen Diaspora nach dem Holocaust. I. m. 122–139. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-010>

⁹ Person, Katarzyna: Jüdische Ehrengerichte in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands und die Alliierte Justiz. I. m. 264–279. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-021>

¹⁰ Leibniz-Institut für jüdische Geschichte und Kultur – Simon Dubnow (Leipzig), a szer-zet honlapja: <https://www.dubnow.de> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

mivel a visszaemlékezések mentén segítheti a múlttal való emocionális azonosulást. E komplex szemlélet hozzájárulhat a háború utáni évek transznacionális emlékezetének megalkotásához.

A kötet új perspektívát kínál: nem a fájdalom, hanem a cselekvés oldaláról mutatja be a múltat. A teljes kilátástalansággal, az abszurditással – vagy Kertész Imre megragadó szóhasználatával élve – a *sorstalansággal*¹¹ szemben, amelyet a holokauszt jelentett, nem a szavak szintjén történő elutasítás az aktív cselekvés. Az elutasító szavak ebben az esetben csak kiüresítik a történeteket. Az igazi reakció a cselekvésben való megtagadás. Cselekvés lehet az élet újrakezdése, visszailleszkedés a társadalomba, egy új kapcsolat, egy új gyermek vállalása, ahogy cselekvés lehet az átélt események dokumentálása, vagy a jövőre, a zsidó haza megteremtésére koncentráló cionista szervezkedés is. A *maradék zsidóság*, a *seerit hapleta* társadalmi státusza, a megmaradt közösség nagysága és a többségi társadalommal való viszonya mind-mind befolyásolták a szerveződési lehetőségeket.

A túlélőket körülölelő világ szerepe a soá éveire nyúlik vissza, a többségi társadalom részéről tanúsított közöny, dehumanizáció és erőszak nem válik semmissé egy politikai fordulattal. A *maradék zsidóság* egy része visszatért korábbi lakhelyére, ahol mind a lengyel, mind a magyar többségi társadalom negatív fogadtatásban részesítette egykori szomszédjait.¹² Kilátástalan élethelyzetük miatt a visszatérőket hibáztatták. Feltárul előttünk a bűnbakképzés motívuma, a problémák (politikai változás, ellátásbeli nehézségek) projektálása, amely egészen a rituális gyilkosságok vádjáig, majd a felgyülemlett gyűlölet kiáramlása a zsidók irányában a véres, megtorló gyilkosságokig fajult. Európában tömeges migráció kezdődött, a *megmaradtak* keresték a biztonságos környezetet, ami az üldöztetés után a *saját csoport* világát jelentette. A DP-táborokban a háború után sokan azzal néztek szembe, hogy felszabadultak, de mégsem szabadok. Az 1945 után létrejött hontalantáborok városok voltak a városokban. Az önszerveződés különböző alakzatai jellemezték a DP-táborokat, amelyek felkészítették a zsidókat további életükre vagy a Palesztinába való kivándorlásra. Saját szervezeteket és kultúrahordozókat hoztak létre, különböző periodikákat jelentettek meg,

¹¹ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest: Magvető, 2016.

¹² Gross, Jan T.: *Félelem. Antiszemizmus Lengyelországban Auschwitz után*. Budapest: Gondolat, 2012; Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002.

melyek címei is azt mutatják, hogy ezeket zsidók írták, közösségteremtő erőként saját csoportjuk számára. Szinte mindegyik címében szerepel a „mi” szó: „*A mi világunk, A mi célunk, A mi szavunk, A mi reménységünk, A mi frontunk, A mi bátorságunk, A mi hangunk, A mi küzdelmünk és természetesen A mi utunk.*” (299.) E könyv címadója is egy hontalan-táborban megjelent periodika, az אונדזער מוט (Undzer Mut) címen kiadott jiddis nyelvű újság, melynek nyelvválasztásában is megjelenik az a nézet, mely szerint „a jiddis a jelen, a héber a jövő nyelve” (205.).

1945 után a zsidóságon belül különféle dokumentációs projektekre történt felhívás. Az elképzelések szerint a *megmaradtak* gyűjtsenek össze minden zsidóüldözéssel kapcsolatos dokumentumot – egyrészt, hogy zsidók dokumentálják a megtörténtekeket, másrészt hogy létrehozhassanak egy nagy zsidó archívumot, amelyben ezeket az emlékeket megőrizhetik a jövő számára, eleget téve a zsidó hagyomány legelemibb kötelességének a „Mondd el fiadnak...” parancsának. Jan Assmann szerint a kommunikatív emlékezetre, amely „a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel”,¹³ példa lehet a nemzedéki emlékezet, ami 80 év távlatát jelenti. Gondolatmenetem szerint a csoportos anyaggyűjtést és dokumentációt egyfajta kísérletként is lehet értelmezni a 80 év meghosszabbítására. A 80 éven valószínűleg nem léphetünk túl, de a sok-sok tapasztalat dokumentálása, a sok-sok szál összeszövése emlékeztet legjobban az egykor voltra, a történelemre. Maguk a felhívások is – később a cselekvés, a gyűjtés, a rendszerezés, majd az interpretáció – csoportalkotó¹⁴ és identitásteremtő aktusnak számítottak, hiszen körülhatárolták a saját csoportjukat, a soá traumáját átélte személyeket.¹⁵ David Carr szerint „ahol a társadalmi »mi« cselekszik [...], ott azt lehet mondani, hogy a társadalmi idő ugyanolyan narratív elvek alapján strukturált, mint az individuális idő. Ebből a szempontból jön létre a történelemnek mint a »társadalom emlékezetének« képzete. Ami az emlékezet az individuum számára, az a történelem a közösség számára.”¹⁶ A lokális törekvések később globális akarattá változtak: Európában 1953-ban Párizsban tették le a Mémorial de la Shoah alapkövét, melyet a Centre de documentation

¹³ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrában*. Budapest: Atlantisz, 1999. 51.

¹⁴ A saját csoportról és a külső csoportról és ennek identitásteremtő összefüggéseiről lásd: Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest: Osiris, 1999.

¹⁵ A trauma identitásteremtő mozzanatához lásd: Bánfalvi Attila: A trauma mint kulturális narratíva. *Debreceni Disputa*, 2009/5, 10–15.

¹⁶ Carr, David: A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák 3*. Budapest: Kijárat, 1999. 77.

juive contemporaine (CDJC) kezdeményezett – Isaac Schneersohn nevéhez kötődő szervezet –, amely alapításakor, már 1943-ban a holokauszt dokumentálását, majd későbbiekben egy emlékhely kialakítását tűzte ki céljául. Ugyanezen évben, 1953-ban már egy másik kontinensen, az új, fiatal Izrael államban megalapították a Jad Vasemet, amelyet szintén dokumentációs és oktatóközpontként, valamint emlékhelyként képzeltek el.

Általános tapasztalat, hogy a *dokumentációs kényszer* a soát követő években a zsidó képzőművészekre és írókra is hatott. A közvetlenül a háború után készült képek publikálása egyfajta tanúságtételként értelmezhető, amelynek célja még nem a történetek feldolgozása, hanem közlése, kommunikációja volt. A lágerekben titokban készült képeket, amelyek a közvetlen érzékiség pontosságával kívánták dokumentálni az elszenvedett borzalmakat, a háború után kiállították, teret biztosítottak a közlésükre. Kisantal Tamás megállapítja a korral foglalkozó kötetében, hogy a háború után Magyarországon is nagyon termékenyek voltak a szerzők, több mint kétszáz kapcsolódó kötetet jelentettek meg 1945 és 1948 között.¹⁷

A lokális zsidó közösségek közötti kapcsolat, amelyet nevezhetünk zsidó transznacionalizmusnak, magában foglalja a legősibb, a zsidó hagyomány által megteremtett kapcsolódást, amelynek alapja a Héber Biblia és a rabbinikus irodalom, valamint az ezekre épülő vallási rítusok. De kapcsolódás lehet még a közös múlt és a közös emlékezet, a soá alatt átélt üldöztetés, a trauma, amely közös identitást teremtett, s amely még a második és harmadik generációnak is a sajátja.¹⁸ A DP-táborokban rekedt embereket fel kellett készíteni egy új életre, és ennek a folyamatnak fontos eszközei voltak az önszerveződés alakzatai: sok esetben a cionista csoportok. A cionista törekvéseket a nem cionista tábortagok is támogatták, hiszen mindenkiben munkált az új otthon felépítésének vágya, amely az egyes személyeket nemcsak egy kis közösséggel, hanem az egész európai zsidósággal összekötötte. 1946 peszáhja, az egyiptomi

¹⁷ Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

¹⁸ A trauma átöröklődésével az 1980-as években, azaz közel 40 év után Magyarországon Virág Teréz kezdett el foglalkozni. 1990-ben megalapította a KÚT rendelőt, ahol első- és másodgenerációs holokauszt túlélőkkel szervezett beszélgetőcsoportokat a trauma feldolgozása érdekében. Esettanulmányain keresztül közelebb kerülhetünk a holokauszt generációihoz. Lásd: Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula Kiadó, 1996.

kivonulásra való emlékezés, a szimbolikus széder, a soha nem változó szakrális emlékezet a felszabadulás után újabb interpretációs lehetőségeket, még több jelentésréteget kapott a túlélők számára: egy új kapcsolódási lehetőséget és egy régi-új cselekvési mintát. A háború utáni zsidó segélyezés is közösséget vállalt és közösséget alkotott. Fő szervezője 1945 után a Joint amerikai zsidó segélyszervezet volt, amely javainak elosztásakor figyelembe vette az európai országok lokális sajátosságait és különböző geopolitikai szempontokat. Az amerikai szervezet esélyt szeretett volna teremteni a zsidó közösségeknek a cselekvésre, az életük újjászervezésére, és hogy ne történhessen meg újra a soá – a megmaradtak védelmében – a demokratikus berendezkedések stabilitására Európában.

A kötetben bemutatott zsidó terek különbözőségükben is azonosak és azonosságukban is különbözők: Bergen-Belsen, a jiddis színház tábora,¹⁹ Białystok a halott város,²⁰ Budapest a túlélők városa,²¹ (Kelet-)Berlin a „zsidó elvtársak” városa,²² Frankfurt – Zeilsheim a német Amerika,²³ Amsterdam a konfliktusok városa,²⁴ Reichenbach néhány évre a lengyel zsidó élet központja,²⁵ Bari a tranzitváros.²⁶ De mind a zsidó bátorság helyei, ahol a közösségi és az egyéni élni akarás megnyilatkozott: a közösségek elkezdtek újjászervezni a zsidó életet, az egyének visszatértek a társadalomba, újra párt találtak és családot alapítottak. A világégés után, a teljes kilátástalanságot követően ehhez nem csekély bátorság kellett. Ennek állít emléket a kiállítás és a kötet, amely hozzájárulhat a 21. századi közös, európai emlékezet megteremtéséhez. Ahhoz az emlékezethez, amely a múlt megőrzésének feltétele és a jövő megteremtésének záloga.

¹⁹ Hanak, Werner: Das Katset-Teater im DP-Lager Bergen-Belsen. I. m. 218–223. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-017>

²⁰ Bohus, Kata: Białystok. Die tote Stadt. I. m. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-004>

²¹ Bohus, Kata: Budapest. Die Stadt der Überlebenden. I. m. 140–151. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-011>

²² Riedel, Erik: Berlin (Ost). Die Stadt der jüdischen Genossen. I. m. 180–193. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-014>

²³ Bauerfeind, Moritz: Frankfurt Und Zeilsheim. Amerika In Deutschland. I. m. 248–263. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-020>

²⁴ Bohus, Kata: Amsterdam. Die Stadt der Konflikte. I. m. 280–291. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-022>

²⁵ Kijek, Kamil: Reichenbach/Rychbach/Dzierzoniów. Für kurze Zeit ein Zentrum jüdischen Lebens in Polen 1945–1950. I. m. 108–121. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-009>

²⁶ Bauerfeind, Moritz: Bari. Die Transit-Stadt. I. m. 310–321. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-024>